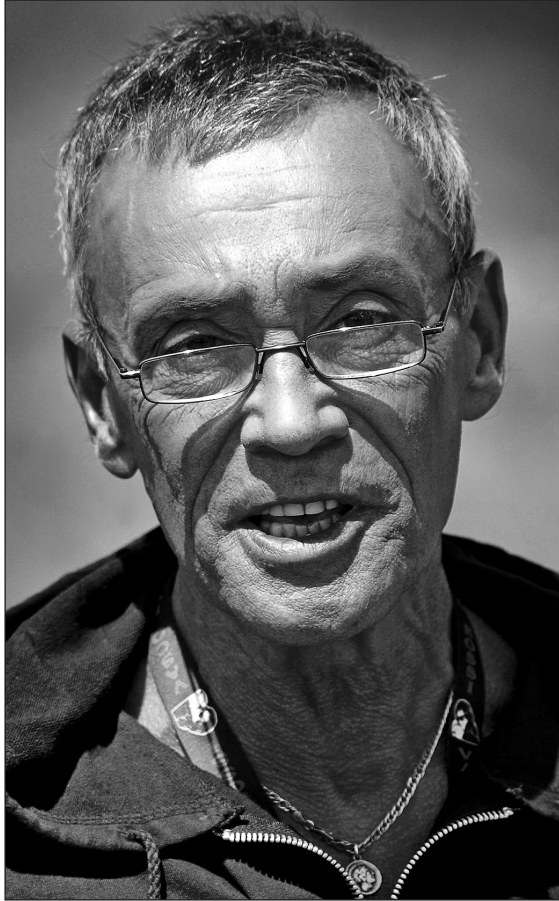

**Stat rosa pristina nomine
nomina nuda tenemus**

Андрій Олегович Добролюбський
(1949–2023)

Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Кафедра історії України

АО:
Nomina nuda tenemus

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Одеса
2024

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

М49

Видання рекомендовано Вченою радою ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».
Протокол №17 від 27 червня 2024 р.

Редколегія:

Головний редактор О. Б. Головка

Ю. А. Добролюбська

О. П. Сєкерська

А. В. Красножон

М 49

АО: Nomina nuda tenemus. Меморіальні читання А. О. Добролюбського. Добірка наукових статей / Колектив авторів за ред. О. Б. Головка; Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 2024. – Одеса: Бондаренко М. О., 2024. – 208 с. : іл.

ISBN 978-617-8327-84-2

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

Макет та дизайн обкладинки:

Д. А. Топал

ISBN 978-617-8327-84-2

© Автори текстів, 2024

© ПНПУ, 2024

Зміст

Андрій Красножон
NOMINA NUDA TENEMUS
(Ми володіємо простими іменами):
пам'яті Андрія Добролюбського
9

Фотоальбом
15

Історія та теорія археології

Євген Борінштейн
МЕНТАЛІТЕТ ОДЕСИТА: ТВОРЧА СКЛАДОВА
АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
27

Юлія Добролюбська
АРХІВНИЙ ФОНД РОДИНИ ДОБРОЛЮБСЬКИХ
32

Андрій Красножон
ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НА ПРИМОРСЬКОМУ БУЛЬВАРІ В ОДЕСІ
36

Валерій Левченко
ПІДГОТОВКА ТА АТЕСТАЦІЯ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ
З АРХЕОЛОГІЇ В ОДЕСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-
АРХЕОЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ
(друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.)
43

Ірина Немченко
ПОВСТАННЯ ЧИ РЕВОЛЮЦІЯ:
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АРСЕНАЛ ОЛДЖЕРНОНА СІДНЯ
51

Світлана Паламарчук
КУЛЬТУРНИЙ ВСЕСВІТ АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
55

Павло Тоцький
КАРДИНАЛ РІШЕЛЬЄ І ГАЛЛІКАНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ
63

**Археологія та історія доби каменю –
раннього залізного віку**

Наталія Бурдо
ДОМЕСТИКАЦІЯ КОНЯ. ДЕ, КОЛИ, ХТО І НАВИЩО?
72

Оксана Вар'ян
В ПОШУКАХ ІДЕАЛУ: ВЗІРЦЕВИЙ ГРОМАДЯНИН У КОЛЕКТИВНИХ
УЯВЛЕННЯХ АФІНЯН КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ
78

Михайло Відейко
¹⁴C ДАТИ ТА АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ КУКУТЕНІ-ТРИПІЛЛЯ:
ЩО І ЯК НАСПРАВДІ МИ ДАТУЄМО?
85

Світлана Іванова
НАРОДЖЕННЯ КУРГАНУ: ПРО ПОЧАТОК НОВОЇ ПОХОВАЛЬНОЇ
ТРАДИЦІЇ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ
91

Олег Савельєв
ДО ПРОБЛЕМИ ФІНАЛЬНОГО ЕТАПУ ІСТОРІЇ ТІРИ
100

Валерій Топчий
КСЕНОФОНТ АФІНСЬКИЙ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ
Й ПОЧАТОК ВІЙСЬКОВОЇ КАР'ЄРИ
109

Генадій Тощев, Світлана Андрух
ДОСЛІДЖЕННЯ МАМАЙ-ГОРИ

113

Юрій Чернієнко
ДЕЯКІ РОЗДУМИ ЩОДО ПРЕІСТОРИЧНИХ ЖИТЕЛ
ЗЕМЛЯНКОВОГО ТИПУ

119

Анастасія Ягупова, Олена Секерська, Сергій Маєвський
ВИПАДКОВА ЗНАХІДКА ТЕРАКОТ
НА НІКОНІЙСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

128

**Археологія та історія Середньовіччя
та Нового часу**

Serghei Agulnikov
THE NOGAI BURIAL MOUNDS IN SOUTHWEST BUDZAK

134

Ігор Бруяко
ГОРОДИЩЕ КАРТАЛ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО
НОВОГО ЧАСУ (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

141

Олександр Головко
КОНФЕДЕРАЦІЯ «ЧОРНИХ КЛОБУКІВ» НА ПІВДЕННОМУ КОРДОНІ
РУСІ (КІНЕЦЬ XI – ПЕРША ТРЕТИНА XIII СТ.).

147

Наталія Діанова
ЄВРЕЙСЬКИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ ОДЕСИ XIX СТ.

153

Віктор Савченко
ДО ПИТАННЯ КЕЛЬТСЬКОЇ «ПРИСУТНОСТІ» В УКРАЇНІ

158

Секерська Олена
КОНІ ІЗ ПОЛОВЕЦЬКИХ ПОХОВАНЬ БІЛЯ С. ВИНОГРАДНЕ
ТОКМАЦЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

164

Олександр Смирнов, Леонід Смирнов, Денис Бондаренко
ЩЕ РАЗ ПРО КОЛЕКТИВНЕ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОХОВАННЯ
НА О. БЕРЕЗАНЬ

169

Вадим Чепіженко
ТРАГІЧНА ІСТОРІЯ ЕЛІС НОРФОЛКСЬКОЇ,
АБО ЯК БЕЗКАРНО ВБИТИ ОНУКУ КОРОЛЯ?

174

Додаток

Хронологічний покажчик друкованих праць
доктора історичних наук,
професора Андрія Олеговича Добролюбського
Укладач – Ю. А. Добролюбська

183

NOMINA NUDA TENEMUS
(Ми володіємо простими іменами):
пам'яті Андрія Добролюбського¹

Андрій Красножон

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України,
ректор ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»,
м. Одеса

Професор Добролюбський прожив життя не дуже довге за нинішніми мірками, але дуже захоплююче. Він пішов у інший світ 28 вересня 2023 року, хоча здавався вічним, щасливим і таким, кого боронить доля. З тих тридцяти років, що ми були знайомі, десять він присвятив активним археологічним дослідженням в Одесі, в яких і мені довелося брати участь. За родом занять Андрій Олегович мав справу з результатами забуття. Кому як не археологу знати, що насправді відбувається з людиною після смерті. Можливо, саме через це по-справжньому Добролюбський прагнув лише слави та наукової величі. Перше йому цілком вдалося, друге, гадаю, не дуже. Але до історіографії його ім'я увійшло точно. Хоч би як цьому противилися деякі його закляті друзі по цеху.

Восени 1995 року, старшокласником, я прийшов до нього на розкоп на Театральній площі у самому центрі Одеси. Ця подія визначила все моє подальше життя. Усе, що трапилося зі мною згодом, виросло ланцюжком з того самого жовтневого дня, коли я прийняв лопату з його рук і спустився до розкопу.

Це був величезний котлован із відвалами будівельного сміття XIX століття, якийсам по собі на кілька місяців став міською цікавинкою. Живим експонатом став і сам Андрій Олегович, який потрапив до центру загальної уваги. «Ну, де ж прокурор?» – повторював він, ходячі вздовж борту, та демонструючи всім своїм виглядом, що попереду на нас чекає ще маса дивовижних відкриттів, у тому числі й у галузі кримінального права. Загальний безлад середини 90-х повною мірою визначив стиль цих авантюрних, але дуже продуктивних археологічних досліджень.

¹ Опубліковано: Андрей Красножон. Памяти Андрея Добролюбского (1949–2023). *Stratum plus* (5), 425–428.

Ці розкопки започаткували роботи на фешенебельному Приморському бульварі, в результаті яких було відкрито невідомий раніше виселок грецьких колоністів кінця VI ст. до н.е. Міська археологія завдавала шкоди кущам, бульварним парапетам, квітам на клумбах і навіть блакитним ялинкам. Із настирним наміром цю шкоду компенсувати Андрія Олеговича періодично переслідували якісь інспектори, чиновники та працівники природоохоронних органів.

Важко сказати, ким він був у більшій мірі – вченим чи героєм одеської культури. Добролюбський щиро сповідував одеський міф і водночас наповнював його власним існуванням. Коли в розкопі на Театральній площі в материковій глині підвалу будинку Волконського було виявлено закладну траншею з катерининським п'ятаком на дні, зламаним ножем та фрагментами битих фужерів, професор інтерпретував комплекс як «Обряд заснування Одеси». Виникла одеська науково-популярна трилогія: «Обряд заснування», «Одеса – місто Сонця» (побудоване за античним проектом Деволана) та «Хаджибейська Іліада» адмірала Дерibasа (який узяв турецьку фортецю на берегах затоки для того, щоб заснувати потім тут «свою Одесу»). Усьому цьому передувало античне місто, значну частину населення якого становили євреї, які виробляли кераміку з сірої глини. Природна привабливість не давала цьому святому місцю порожніти, і лише турки з литовцями трохи не вписувалися в струнку концепцію єврейсько-античної колонізації ньєнки-Одеси. Безперечно, сказане лише підтверджувало все те, про що й так здавна знала/підозрювала одеська спільнота. У цьому сенсі Андрій Олегович сумлінно виконував соцзамовлення, ставши мимовільним продовжувачем справи Аполлона Скальковського – авторитетного історика XIX ст., який при цьому створив міф про заснування міста Дерibasом саме у 1794 році.

Кількість усіх праць А. О. у цій частині його спадщини обов'язково стануть об'єктом пильного вивчення культур-антропологів. Дослідників будуть цікавити зовсім не статті як такі, а причини, через які було їх написано. Безліч дисертацій буде захищено на базі аналізузаявлених ним ідей як прояву феномена одеської міфології.

Добролюбський займався не «темами» чи епохами, а проблемами. І багато з його ідей насправді виявилися якщо не геніальними, то дуже перспективними. Але він чомусь зовсім не прагнув розвивати їх далі. Здається, Клейн дорікав йому, що статтям А. О. не вистачає фундованості. Іноді мені здавалося, що критичне мислення Вчителю чуже. Здається, він не любив сумніватися.

«Ну, де ж прокурор?» – повторював він, ходячі вздовж борту, та демонструючи всім своїм виглядом, що попереду на нас чекає ще маса дивовижних відкриттів, у тому числі й у галузі кримінального права

Першим його науковим захопленням був мезоліт. Потім середньовічні кочівники степів Причорномор'я. Потім Золота Орда. Невдовзі почалися розкопки турецького Ізмаїла. Зрештою, тривале захоплення античною археологією берегів Одеської затоки та сама Одеса кінця XVIII – початку XIX століть. Це зовсім не ознака всеідності. Справа в тому, що Добролюбський був курганником. Його археологічна юність припала на 70-ті, коли на півдні України діяли новобудовні експедиції. Курган у степу – конструкція, яка напхана похованнями в діапазоні від епохи бронзи до ногайців. Доводилося розбиратися у всіх періодах одразу, не поділяючи матеріал на свій та чужий. Головне, що потрібно було в таких умовах роботи – копати сумлінно і фіксувати все чесно, щоб дати можливість «розібратися нащадкам». Польовиком він був добрим, з блискучим вишкілом та інтуїцією. Землю, як то кажуть, відчував. Лопатою орудував спритно, як скальпелем. На Жевахової горі А. О. показував нам, студентам, як правильно шукати в материковій глині стінки споруди, що запливла глиною ж. Копати «глину в глині», здається, його самого навчив В. Массон у своїх туркменських експедиціях.

«Кожен дурень може написати дисертацію, – повторював Добролюбський, – але не кожен здатен її захистити»

У своїй професії А. О. не був практиком, скоріше теоретиком. Йому було тісно мислити у межах свого розкопу. Він прагнув до широти асоціацій та глобальних інтерпретацій. Іноді – надто глобальних. Після гучних заяв А. О. про результати наших розкопок біля Воронцовського палацу один із одеських антикознавців іронічно зауважив: «Чекаємо тепер на вихід статті Добролюбського під назвою “Виправлення датувань керамічного комплексу Афінської агори за матеріалами розкопок поселення Приморський бульвар в Одесі”». Іронія була злою, але точною.

Що, втім, ніяк не скасовувало факту відкриття його експедицією пізньо-архаїчних шарів на цій пам’ятці, невідомих до того на усьому узбережжі від Ніконія до Березані. Це відкриття не підлягало сумніву, як і багато інших у його кар’єрі (наприклад, «золота сарматка» з Михайлівки, та багато іншого). Сам стиль ведення наукового життя Андрія Олеговича часто породжував недовіру з боку його колег до заявлених результатів як першу реакцію. Вся одеська наукова рать прийшла якось до нас на розкоп біля Воронцовського палацу з перевіркою власних підозр. Хтось спустився вниз і з подивом заявив: «Так, шар справді тут є». Адже шар, як і знахідки у ньому, підробити

не можна. Так Андрій Олегович увійшов до історіографії археологів-античників. Невідомий раніше пам'ятник був відкритий ним під носом колег у самісінькому центрі Одеси з усім її набором університетських, академічних та інших профільних установ. Зрозуміло, декому було прикро.

Чи треба дивуватися, що періодично мені, перезрілому і незахищеному аспіранту, «доброзичливці» радили відмовитися від свого наукового керівника, «не змішувати» наші імена, аби швидко, без ризику та проблем захистити кандидатську дисертацію?

Але коли нарешті я її захистив (після двох скандальних спроб), науковий керівник висловився стримано: «Молодець». Адже «кожен дурень може написати дисертацію, – повторював Добролюбський, – але не кожен здатен її захистити». Володіння науковим ступенем у його сім'ї не вважалося якимось особливим досягненням. У кабінеті Андрія Олеговича висіла сімейна фотографія, на якій був зображений дідусь, Костянтин Павлович, декан істфаку Одеського університету та батько – завкафедрою Олег Костянтинович із новонародженим Андрійком на колінах. Напис на фото говорив: «Професор Добролюбський тримає на руках професора Добролюбського».

Міська археологія принаймні на першому її етапі називалася не чим іншим, як «одеським сміттєзнавством», гарбологією. Звісно, професор бравірував. У цьому відчувався комплекс одеського інтелігента – ні в якому разі, при будь-яких обставинах не демонструвати серйозність своїх занять. Вся діяльність повинна мати вигляд недбалої, легкої гри та суцільної розваги. Солодке байдкування – норма життя успішної радянської молодої людини з доброї родини, де в анфіладах семикімнатної квартири з дитинства розігрувалися партії в «городки» в компанії гувернантки, «у той час як Андрій Алексєєв-Попов – стає все більш розумнішим» (син приятеля-доцента). На формування такого образу витрачалися величезні зусилля. «А коли ж Ви працюєте?!» – дивувалась вчителька пітерської гімназії, приїхавши до нас на розкопки із класом своїх учнів. Після першого тижня наших колективних щоденних походів на пляж вона видала це питання, яке давно мучило її. Професор почував підборіддя і повільно промовив: «А ми й не працюємо. Ми так живемо!»

І це була абсолютна неправда. Працював А. О. багато і посилено, проте вважалося добрим тоном це приховувати. Він ревниво підтримував образ улюбленця долі. Про те, що його нова дисертація невпинно пишеться заново після чергового завалу, на задвірках якогось краєзнавчого музею або в підсобці районного Будинку піонерів, знало лише найближче коло друзів та родичів. Ймовірно, це була тактика соціального виживання у колах радянської академічної науки за наявності жорсткої конкуренції.

Одним із ключових складових цього образу було море. Точніше, пляж. А. О. відносився до нього з фанатизмом. Пропустити сонячний день, не відвідати свій улюблений «Ланжерон» – було смерті подібно. Після того, як Андрій Олегович влаштувався на роботу до Педагогічного університету в Одесі, загроза таких пропусків різко зростає, оскільки літня сесія змушувала приймати іспити весь червень. Вихід було знайдено: студенти відтепер запрошувалися їм на складання іспиту прямо на пляж. Причому передбачалася власна система «автоматів»: тому, хто обжене професора у запливі до обмежувального буйка, було обіцяно «відмінно». Наскільки мені відомо, за всю історію цей виклик прийняв лише один студент-двоєчник, сподіваючись виправити своє безнадійне становище хоч таким чином. У результаті він програв (А. О. був непоганим плавцем) і був змушений здавати білет з черняхівської культури, вчепившись за цей буйок. Проте, професора не задовольнила відповідь: «Пливіть до берега і готуйтеся до перездачі»...

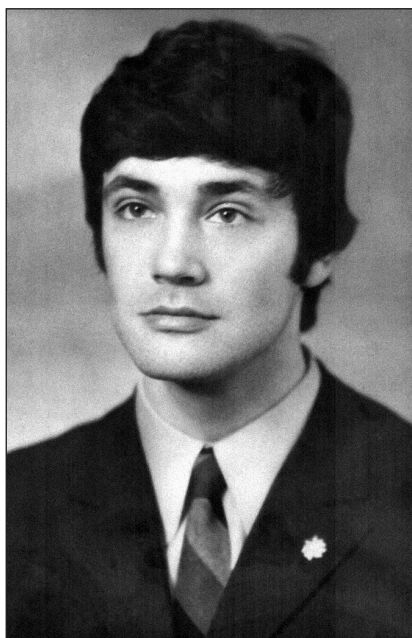
Ставлення до плавання в нього було культовим. Однією з наших спільних розваг були тривалі запливи вздовж берега від «Ланжерона» до «Отради» і далі. Речі на березі залишали під наглядом якоїсь пенсіонерки. У спеціальний целофановий пакетик А. О. загортав гроші та цигарки, ховав його в плавки і години на дві ми зникали у хвилях. Виходили на берег у парі кілометрів від точки заходу, після чого поверталися пішки до речей, купуючи в кіосках пиво та розмовляючи бозна про що.

Важко сказати, що саме мені дало більше в освіті – університетські лекції чи нескінченні перипатетичні прогулянки з Добролюбським вулицями Одеси. Найголовніше, чому він навчив мене своїм прикладом – добувати науковий матеріал і не здаватися, якщо на заваді виникають перешкоди. Усіх нас він навчав соціальної мужності та творчій самовідданості, а ще – не зраджувати професію...

Розкопки на бульварі тепер уже проводимо ми самі – його учні та колеги. До останніх днів він залишався цим задоволений, незважаючи на явну загрозу перегляду всіх його колишніх «гарбологічних» висновків. Наша з ним давня суперечка про місце локалізації Хаджибейського замку змусила мене вже в наш час підібратися в його пошуках майже впритул до пам'ятника Дюку, на що професор зауважив: «Ти з таким фанатизмом його шукаєш, що замок обов'язково тобі відкриється». Хоча сам вважав, що його давно знайдено у наших з ним спільних дослідженнях років двадцять тому.

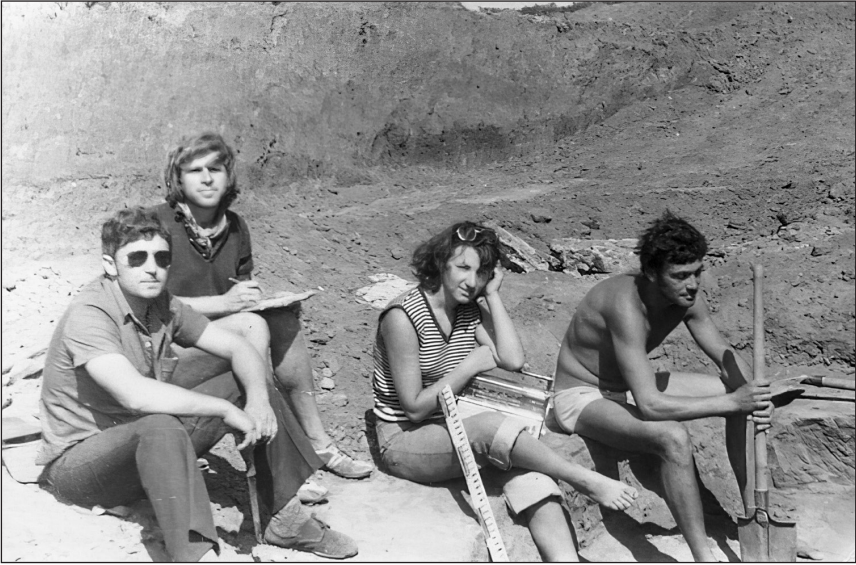
Проте, якщо професор сказав, що відкриється – то треба шукати далі. І не зупинятися. Шкода тільки, що він сам уже ніколи не зможе допомогти слушною порадою. Все, що міг, він уже зробив для нас. Будемо йому вдячні.

Фотоальбом

▲ С. Мохненко, О. Полонська, А. Добролюбський, Р. Продайвода, І. Смирнов, В. Лозанов (зліва направо), 1967 рік: студенти історичного факультету Одеського державного університету імені І. І. Мечникова, суботник, Одеса.

◀ А. О. Добролюбський, 1971 рік, випуск історичного факультету Одеського державного університету імені І. І. Мечникова.

▲ Невідомий, В. Кленов, Невідома, А. Добролюбський (зліва направо), експедиція, кінець 1970-х.

▲ С. Дворянінов, Невідомий, Т. Швайко, С. Чернов (Блек), С. Іванова, Невідомий, В. Кленов, Г. Добролюбська, А. Добролюбський (зліва направо), с. Трапівка, 1977 рік. Одеська область.

▲ А. О. Добролюбський в оточенні трьох невідомих с. Мирне, 1978 рік. Одеська область.

▲ А. О. Добролюбський, Віктор Пономарьов (зліва направо) та інші, в експедиції. Середина 1980-х.

▲ А. О. Добролюбський та М. Є. Ткачук, 1987 рік, підземний перехід біля залізничного вокзалу. Одеса.

▲ А. О. Добролюбський, О. Губарь, В. Носирев (зліва направо), 1995 рік, розкопки біля Оперного театру. Залишки будинку Г. С. Волконського.

▲ В. Носирев, О. Губарь (в каналізаційному колекторі), А. Добролюбський. 1995 рік, розкопки біля Оперного театру. Залишки дома Г. С. Волконського.

▲ А. О. Добролюбський, С. Гізер, О. Губарь, В. Сасонкін, В. Савелій, В. Носирев (в ямі), (зліва направо). Розкоп біля Оперного театру. 1995 рік. Одеса.

► А. О. Добролюбський, 1996 рік. Рішельєвська, на розі Ланжеронівської, Одеса. На місці нещодавнього розкопу над залишками дома Г. С. Волконського.

▲ А. О. Добролюбський, Золота зала Літературного музею, Одеса. 2003 рік.

▲ А. Красножон, С. Гізер, А. О. Добролюбський (зліва направо), 2004 рік, Приморський бульвар. Розкоп біля палацу Воронцова.

▲ А. Добролюбський та його студенти: М. Зайченко, А. Красножон, А. Нікітчук, С. Жамкова. 2004 рік, Приморський бульвар. «Обряд поховання розкопу».

▲ Юлія Добролюбська та А. О. Добролюбський, 2004 рік, кафедра всесвітньої історії.

▲ А. О. Добролюбський та Галина Добролюбська, 2005 рік, Брюссель.

▲ Єлизавета, Галина, А. О. Добролюбський та Юлія Добролюбська, 2006 рік, Будапешт.

▲ Галина та А. О. Добролюбський, 2006 рік, Неаполь, Неаполітанський залив.

AO: NOMINA NUDA TENEMUS

► А. Добролюбський та А. Красножон біля Пам'ятнику першим давньогрецьким колоністам Одеської затоки, що встановлений на місці розкопок 2004 року (автор М. Рєва). 2 вересня 2017 р. Приморський бульвар, Одеса.

▼ С. М. Гізер, А. О. Добролюбський, О. К. Савельєв, В. А. Савченко, С. К. Мавєвський (зліва направо). Білгород-Дністровська фортеця. 2020 рік.

Історія та теорія археології

МЕНТАЛІТЕТ ОДЕСИТА: ТВОРЧА СКЛАДОВА АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО

Євген Борінштейн

доктор філософських наук, професор
завідувач кафедри філософії, соціології
та менеджменту соціокультурної
діяльності ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»,
м. Одеса

Анотація. Розглядається феномен категорії «менталітет» з точки зору соціальної філософії. Аналізується соціокультурний підхід як найважливіший, з точки зору, автору для розуміння трансформацій в сучасному суспільстві. Досліджено менталітет одесита та ціннісні характеристики одеської субкультури. Стверджується унікальність творчої особистості Андрія Добролюбського.

Ключові слова: менталітет, менталітет одесита, цінності, одеська субкультура, творча особистість.

Abstract. *The phenomenon of the category “mentality” is considered from the point of view of social philosophy. The author analyzes the sociocultural approach as the most important, from the author’s point of view, for understanding transformations in modern society. The article examines the mentality of Odessa and the value characteristics of the Odessa subculture. The uniqueness of the creative personality of Andrey Dobrolyubsky is confirmed.*

Key words: *mentality, mentality of an Odessan, values, Odessa subculture, creative personality.*

Соціальна реальність ХХІ століття показує, що історичний процес по своїй суті є обумовленим не тільки економікою, політикою, розвитком культурних процесів, а й впливом ментальних структур суспільства. У зв’язку з цією обставиною в соціогуманітарних дослідженнях все частіше стали звертатися до категорії «менталітет», маючи на увазі під ним особливу реальність (ідеальну, духовну, психологічну; я би визначив соціокультурну). Невизначеність, розмитість наукового сенсу поняття «менталітет» і одночасно теоретична і практична значимість дослідження феномену наукового змісту «менталітету» для розвитку сучасного суспільствознавства і в цілому гуманітарного знання з усією очевидністю демонструють значущість обраної теми дослідження.

Звернення до проблеми витоків менталітету, його сутнісних характеристик особливо важливо у сучасному світі, так як дозволяє олюднити історичний процес і подолати крайнощі технократичної інтерпретації історії, що обмежило смисли її розвитку економіко-урбаністичними причинами. В результаті введення поняття «менталітет» в сферу категорій соціальної філософії остання отримує в повному розумінні живу людину з її класичними пізнавальними питаннями щодо буття, творчості, особистим життям і екзистенційними проблемами. Соціально-філософське дослідження проблеми менталітету дозволяє вийти на своєрідність соціокультурної і цивілізаційної основи нашого життя і дій при розробці загальнонаціональних програм розвитку та осмисленні як внутрішньої, так і зовнішньої стратегії функціонування особистості, соціуму, суспільства, держави. Без розуміння своєрідності менталітету немає ні народу, ні нації як особливої цілісності в людській спільноті зі своїм власним самосвідомість. В аспекті менталітету народу самосвідомість – це факт самоідентифікації, без якої не може бути розуміння самоцінності своєї культури. З цієї точки зору проблема менталітету – це аспекти національної та загальнолюдської безпеки, що є найважливішими питаннями третього тисячоліття.

Методологічна і наукова значимість введення поняття «менталітет» в структуру категорій соціальної філософії має важливе значення, так як до теперішнього часу немає єдиної філософської методології дослідження даного феномена в його конкретності. Найбільш часто застосовуються або історичні (методологія школи «Анналів»), або соціологічні методи дослідження цього феномена, які в досить обмежених межах можуть бути застосовні в області соціальної філософії. З їх допомогою не можна розкрити сутнісні смисли поняття «менталітет», поставити проблему генезису менталітету.

І нарешті, для успішного подолання шизо-фашистської агресії росії, українському суспільству необхідне знання менталітету свого народу, його духовних, соціокультурних, соціопсихологічних особливостей відповідно до яких і слід приймати вирішальні соціоекономічні та соціогуманітарні програми розвитку країни.

Звернення до витоків ціннісної самосвідомості українського соціуму, до національного менталітету, орієнтованого на свої традиції, цінності, смисли культури, духовно-людську, психологічну складову, на розуміння ролі коріння народів, що населяють нашу прекрасну землю, – це і є відродження українських пріоритетів, відродження, що веде до процвітання будь-якої нації і народу.

Також дане дослідження видається досить актуальним через відсутність як у соціальній філософії, так і в гуманітарній науці єдиних уявлень про структуру соціокультурної реальності, що ґрунтується на менталітеті народів, що з давнини населяють Україну.

З проблемою менталітету дослідники стикаються в багатьох суспільних і гуманітарних науках: філософії, історії, етнології, соціальної психології, етнопсихології, соціології, культурології, політології. Крім науки, дана тема є предметом осмислення діячів культури і мистецтва, що знаходять відображення як в художній творчості, так і в публіцистиці.

Коріння своєрідності розуміння менталітету йдуть у давнину. Предмет аналізу буття коренів – народний фольклор (казки, билини, пісні, анекдоти), епічні твори, міфологія. Духовні основи менталітету – це найдавніші пам'ятки культури, що відображають всі періоди історичного розвитку етносів, націй, народностей з притаманними їм характерними особливостями. Найважливіший пам'ятник – Біблія (Старий і Новий Завіт), що дійшла до наших днів у формі релігійно-художніх сюжетів, що містять певне світорозуміння і світовідношення до дійсності, як кодекс передвстановлень і смисложиттєвих орієнтацій.

У дослідженні теми менталітету можна виділити соціокультурний підхід, що дозволяє з точки зору соціальності досліджувати історію поняття «менталітет» і уявлення про реальний феномен. Це роботи представників «нової історії», зокрема, школи «Анналів» – М. Блока [1], Ф. Броделя [2], Ж. Дюбі [3, 4], Р. Мандру [4], Л. Февра [5], які створили особливу методологію, що дозволила виявити «менталітет» як найважливішу категорію сучасної історичної антропології, де в основі лежить соціально-культурна мотивація поведінки людей, аналіз явищ колективної психології, розкриття глибинних процесів людської психології, що визначають розвиток історії.

Найбільшими представниками даного підходу в розробці досліджуваної нами проблеми є праці таких відомих соціологів ХХ століття, як М. Вебер [6] і П. Сорокін [7], які досліджують ментальні структури в соціальній динаміці. Методологія аналізу М. Вебера через введення категорії «ідеальний тип» з'єднує загальне і індивідуальне при впливі особистого моменту на загальну конфігурацію подій історичного процесу.

Особливої уваги при вивченні феномену «менталітет» заслуговують роботи М. Фуко [8] і М. Гайдеггеру [9], які зосередили увагу на апіорних структурах людського буття і апіорних дискурсивних формаціях (М. Фуко), що зумовлюють досвід і поведінку як особистості, так і соціальних груп.

До прихильників цього підходу належу і я, розробляючи соціокультурні основи розуміння менталітету, ціннісні складові та моральні ас-

пекти розуміння менталітету творчої особистості у сучасному суспільстві [10, 11].

Я розумінню **менталітет** як систему історичних, соціокультурних, соціоекономічних, соціопсихологічних, духовно-світоглядних і цивілізаційних цінностей, які передаються від покоління до покоління та безпосередньо впливають на поведінку людини і прийняття нею рішень. Менталітет є одночасно соціальним, культурним і особистісним явищем, оскільки особистість – це єдиний носій соціокультурного. Але термін «менталітет» найчастіше застосовують для акцентування уваги на самому стійко-підсвідомому фундаменті особистості, який визначає ціннісно-смыслову установку її діяльності, тобто спонукає її підсвідомо та ірраціонально слідувати певним цінностям, відмовляючись від усього чужого. Отже, менталітет можна уявити як межі, в межах яких здійснюються поведінка людини і діють його духовні орієнтири. Особистість як би спочатку все, з чим стикається в своїй життєдіяльності, пропускає через призму свого менталітету, а потім, піддаючи відібране свідомістю аналізу, включає в свій духовний світ. Менталітет це суспільна установка особистості, яка, зачіпаючи глибинно-підсвідомі стійкі морально-ціннісні якості, котрі, завдяки історичним корінням і сучасному впливу суспільства, зумовлюють її розумові, емоційні та поведінкові реакції.

Підкреслюючи значення особистості ми виходимо на розуміння можливостей функціонування менталітету на регіональному, міському, сільському та інших рівнях. Безумовно, проживаючи в Одесі, нас цікавить саме менталітет одеситів.

Що ж є одеським менталітетом? Щоб відповісти на це питання, необхідно розуміти: Одеса – це особливе місто, яке внаслідок різних історичних, етнічних, соціальних, культурних, цивілізаційних, економічних, географічних факторів сформувало унікальне явище – свою власну субкультуру. Дослідники не перший рік вивчають проблематику становлення унікальних особливостей Одеси, Культура, яка була створена на території міста, безперечно, унікальна і не має аналогів. Дана робота націлена на виявлення і обґрунтування особливостей, що дозволяють виділити абсолютно особливий і безпрецедентний феномен «Одеська субкультура».

Одеса володіє власною мовою, що поєднує в собі яскраві народні відтінки всіляких національностей. Субкультура Одеси має свої інститути відтворення, такі як знаменитий Привоз, де досі ми можемо почути неповторну Одеську мову, «Клуб одеситів», різні одеські вісники, музеї, художні та музичні школи, тематичні інтернет-сайти. Одесити мають якусь особливу ментальність і стиль життя, що відрізняється від інших великих

міст України, наприклад: вміння і прагнення жити красиво, почуття свободи, особлива Одеська мораль, постійне і незнищенне бажання отримувати задоволення від життя. Бути одеситом – це набір деяких поведінкових і моральних якостей, вміння ототожнювати себе з оточуючими, жити разом і уживатися, незважаючи на культурні, моральні, ціннісні відмінності. Можна з упевненістю говорити про те, що одесити часто демонструють свою унікальність і несхожість на інших за допомогою якихось внутрішніх символів. Виходячи з цього, з упевненістю можна говорити про існування Одеської субкультури, яка легко пізнавана не тільки на території самої Одеси, але і на міждержавному рівні.

Саме таким одеситом був знаний вчений, історик і археолог Андрій Олегович Добролюбський, який, крім своїх творчих наукових досліджень, котрих багато, вів спосіб життя справжнього одесита: отримував задоволення від всього, цінував свободу, море, сонце та своїх дорогих діточок.

Чарівність особистості цього вченого дійсно важко переоцінити.

Список використаних джерел

1. Блок М. Апологія історії або ремесло історика. Київ: Лаурис, 2018. 144 с.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Київ: Основи, 1997. 385 с.
3. Duby G. *Fondements D'un Nouvel Humanisme*. French & European Pubns, 1966. 222 p.
4. Duby G., Mandrou R. Jean-François Sirinelli. *Histoire de la civilisation française*. French: A. Colin, 1984. 415 p.
5. Febvre L. *Deux philosophies opportunistes de l'histoire. De Spengler à Toynbee*. *Revue de métaphysique et de morale*. 43. 1936. №4. P. 573–602.
6. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Основи, 1994. 261 с.
7. Sorokin P. *Social and Cultural Dynamics*. Publisher: Extending Horizons Books; Revised edition, 1957. 720 p.
8. Фуко М. Археологія знання. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 326 с.
9. Гайдеггер М. Дорогою до мови. Львів: Літопис, 2007. 232 с.
10. Борінштейн Є. Р. Творча особистість у вимірі філософії: методичні рекомендації. Одеса, 2023. 32 с.
11. Борінштейн Є. Р. Соціальні відхилення Homo Sapiens: контекстуальне поле національного менталітету. Перспективи. Соціально-політичний журнал. Одеса, 2023. №3. С. 27–34.

АРХІВНИЙ ФОНД РОДИНИ ДОБРОЛЮБСЬКИХ

Юлія Добролюбська

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри історії України
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»,
м. Одеса

Анотація. Охарактеризований кількісний та якісний склад документів та матеріалів, переданих для зберігання до Державного архіву Одеської області з метою створення особистого спеціального фонду родини Добролюбських. Надана інформація щодо окремих цікавих документів, рукописів, листувань членів родини. Представлене повідомлення має за мету збереження історичної пам'яті родини та пропонує напрям для подальших генеалогічних або біографічних пошуків.

Ключові слова: архів, фонд, історична пам'ять, генеалогія, біографістика.

Abstract. *The quantitative and qualitative composition of documents and materials transferred for storage to the State Archive of the Odessa Region with the purpose of creating a personal special fund for the Dobrolyubsky family is characterized. Information is provided regarding specific interesting documents, manuscripts and correspondence of family members. The presented message aims to preserve the historical memory of the family and suggests a direction for further genealogical or biographical research.*

Key words: *archive, fund, historical memory, genealogy, biography.*

Восени 2023 року з метою створення родинного фонду Добролюбських до Державного архіву Одеської області були передані офіційні документи Андрія Олеговича Добролюбського (1949–2023): трудова книжка, атестати, дипломи, почесні грамоти, подяки, сертифікати, членські квитки різноманітних державних та громадських товариств та об'єднань, читацькі квитки бібліотек міста Одеси, студентський квиток (1966 р.), посвідчення №68 та значок «Відмінника освіти України». Серед цих офіційних документів, кожен з яких розповідає про етапи наукового життя, важливим є членський квиток №694 «Одеського археологічного товариства», виданий у 1989 році. Також є декілька незвичних та оригінальних свідоцтв: свідоцтво №205 про закінчення повного курсу військової авіаційної школи механіків за спеціальністю «авіаційний механік» (1972 р.) та свідоцтво №123 про членство в Одеському клубі любителів кішок «Пухнаста Грація» (1990 р.)

Основну масу переданих матеріалів складають рукописи та чернетки статей, рецензій, звітів про археологічні розкопки багатьох років, річні та узагальнюючі (трирічні, п'ятирічні, ситуативні) звіти про наукову діяльність.

На окрему згадку заслуговує рукопис дипломного проекту Андрія Олеговича Добролюбського «Зміни у соціальній структурі французького суспільства в першій половині XVII століття (на матеріалах Лангедоку)» (1971 р.). Частково зберігся також рукопис першої (незахищеної) кандидатської дисертації «Об'єкт археології як основа історичних реконструкцій (за матеріалами камінних індустрій)» (1979 р.).

Свідченням близьких дружніх стосунків, іскрометного гумору є рукотворний альбом-аплікація «А. О. Добролюбський у світовому мистецтві», зроблений Євгеном Юлієвичем Новицьким у 1979 році на честь тридцятирічного ювілею, а також «Ода новонародженому кандидату» на привітання із захистом кандидатської дисертації у 1982 році авторства Андрія Вадимовича Алексеєва-Попова.

Наявний на диво повний комплект документів, що стосуються першої невдалої спроби захисту докторської дисертації «Кочовики на південному заході СРСР у X–XVIII ст.», що відбулася у Москві у 1989 р. Ретельно підшиті у окрему папку всі рекомендації опонентів, рецензії з критичними зауваженнями та похвальним побажаннями, офіційна відмова.

Цікавість для дослідників історії археології як науки в Одесі та в Україні може представляти зміст папки під назвою «Склочна папка», в якій зібрані листи, звернення, відповіді на прохання щодо подій конфліктного звільнення А. О. Добролюбського з посади наукового співробітника Відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту Археології НАН України у 1986 році.

Серед значного масиву професійного та дружнього листування А. О. Добролюбського наявні листи від В. Ф. Геннінга, М. Д. Руссева, Г. М. Тошчева, Л. Я. Лурье, М. Є. Ткачука. Колоритними є листи від Вадима Михайловича Массона, які містять фрагменти наукових рекомендацій, обговорення домашніх улюблених кішечок та теплі особисті поради.

Наприкінці 1996 року у родини з'явився перший домашній комп'ютер, трохи пізніше був підключений модем та поштова програма. Ця побутова деталь здається на перший погляд несуттєвою, однак доступ до сучасних технологій дуже кардинально позначився на масиві збережених документів. Власно кажучи, з того часу паперових чернеток чи листів майже не залишилось. Вся робота здійснювалась за допомогою комп'ютеру, чернетки не роздруковувались, роздруківки в умовах економії паперу йшли

на «зворотки». Аналогічно доля спіткала наукове та дружнє листування, воно стало вестись виключно за допомогою поштових сервісів, паперові листівки перетворюються на рідкість. Це спостереження, зроблене щодо масиву документів родинного архіву, змушує замислитись про подальші долі архівної справи, можливості досліджень з історії науки, персональної історії, генеалогічних розшуків у майбутньому.

Особистість Ксенії Олегівни Добролюбської (1943–1994) представлена лише двома документами: свідоцтво про закінчення курсів у шкільній майстерні та набуття спеціальності швачки-машиністки (1960 р.) та її закордонним паспортом (1990 р.).

Наступна частина документів ілюструє життя старшої генерації: Марії Гаврилівни Добролюбської-Фукс (1913–1988) та Олега Костянтиновича Добролюбського (1915–1987). Збереглися трудові книжки, атестати, дипломи, різні довідки. З одної з них можна дізнатися, що моя бабуся Марія Гаврилівна Добролюбська-Фукс у 1950–1951 роках працювала в Одеському педагогічному інституті та причитала 384 навчальних годин. Серед цих документів необхідно згадати перелік друкованих праць Марії Гаврилівни Добролюбської-Фукс і рукопис її кандидатської дисертації «Анабазин та методи його визначення» (1940 р.).

До архіву передані також примірники автореферату та дисертації Олега Костянтиновича Добролюбського «Роль мікроелементів для винограду на Півдні України», подану на здобуття наукового ступеню доктора сільськогосподарських наук (1978 р.). Гарним свідченням впливу його наукової діяльності на колег та учнів є біобібліографічний покажчик «Олег Костянтинович Добролюбський», підготовлений та виданий Фундаментальною бібліотекою Одеського державного аграрного університету у 2009 році. В ньому наведені короткі біографічні відомості та повний перелік опублікованих наукових праць, що складається з 207 найменувань.

Серед особових матеріалів хочеться відзначити «Оду на день народження О. К. Добролюбського, датовану 16 листопада 1964 року авторства Андрія Олеговича. Наскільки вдалось встановити, це єдиний приклад його творчості у галузі поезії, у будь-якому разі єдиний, який зберігся задля радості нащадків.

Окремий, трохи сумний блок документів, складають папери, що ілюструють коротке життя Юрія Костянтиновича Добролюбського (1924–1944). До них відносяться: атестат про закінчення середньої школи освіти дорослих №9 міста Одеси (1941 р.); довідка з Самаркандського медичного інституту про навчання на протязі 4 місяців (з 06.04. по 01.07.1942 р.) та відрахування у зв'язку з призивом до армії; свідоцтво про закінчення Харківського

військово-медичного училища та присвоєння спеціальності «фельдшер» від 31 червня 1943 року; повідомлення від Багишамальського районного військового комісаріату міста Самарканд (де родина перебувала в евакуації) від 17 травня 1944 року про поранення та смерть лейтенанта медичної служби Юрія Добролюбського. Сум та жаль викликає клопотання Костянтина Павловича Добролюбського про дозвіл прийняти його сина до Харківського військово-медичного училища, незважаючи на ранній вік та навчання лише на 1 курсі, яке було прийняте та виконане. Зберігся також пронизаний ніжністю та турботою про матір та батька останній лист Юрія Костянтиновича, адресований його брату Олегу, в якому він повідомляє про своє тяжке поранення в живіт та просить обережно підготувати матір до сумної новини. Завершуючи огляд цього блоку документів, треба зазначити наявність та ретельну збереженість листування О. К. Добролюбського від 1947 року з представниками військового керівництва Полісся щодо стану могили Ю. К. Добролюбського, дозволу на ексгумацію тіла та навіть супровідних дозволів від Головного управління Залізної дороги щодо транспортування труни до Одеси.

Документи наступного покоління родини вже були частково передані до Державного архіву Одеської області наприкінці 80-х років ХХ століття та склали особовий фонд Костянтина Павловича Добролюбського Р-7951. Знайдений та переданий до архіву був ще атестат про закінчення Одеської жіночої гімназії Міністерства Народної Освіти С. А. фон Гирш-Брамм Елеонори Ісидорівни Добролюбської (дівооче прізвище Фатер) від 1905 р. та два свідоцтва Елеонори Ісидорівни Добролюбської про закінчення Курсів Одеського Будинку Вчених по підготовці технічних співробітників для установ від квітня 1927 року, які підтверджують оволодіння нею канцелярським діловодством та комерційною кореспонденцією, а також бухгалтерією. Дуже інтригує фраза в одному з цих свідоцтв, що вона засвоїла «теоретичний курс та практичну працю з подвійної італійської бухгалтерії в зв'язку з комерційною арифметикою і фабрично-заводською бухгалтерією».

До фонду К. П. Добролюбського було додано також декілька офіційних документів: депутатський квіток Одеської міської ради трудящих І скликання 1939 року №187, членський квіток Професійного союзу робітників вищої школи та наукових установ №455208 (1942 р.), посвідчення «Відмінника народної освіти №1657 (1946 р.), орденська книжка №255523 (1948 р.).

Для продовження родинної лінії були передані деякі документи Юлії Андріївни Добролюбської: курсові роботи ««Гептамерон» Маргарити Нарварської» (1993 р.), «Лицарство у творчості Жоржа Дюбі» (1994 р.), чернет-

ка дипломної роботи «Жан-Жак Руссо та культурно-історична традиція XVIII–XIX століть», автореферати кандидатської та докторської «Типологія сучасної філософії історії» (2011 р.) дисертацій, текст кандидатської дисертації «Антропологічна методологія історичних процесів» (1999 р.).

Звичайно, до архівного фонду були також передані світлини всіх означених вище членів родини Добролюбських з належною атрибуцією.

Віднині на базі фонду Р-7951 створений загальний фонд родини Добролюбських.

Список використаних джерел

Р-7951. Добролюбський Костянтин Павлович (17.05.1885-01.02.1953 рр.) – доктор історичних наук, професор, 1906-1985 рр., 14 од. зб.

ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПРИМОРЬСЬКОМУ БУЛЬВАРІ В ОДЕСІ

Андрій Красножон

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України,
ректор ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»,
м. Одеса

Анотація. У 1990-х професор Добролюбський знову привернув увагу науковій громадськості до археологічних досліджень на Приморському бульварі в Одесі. Одним із найважливіших результатів його розкопок стало виявлення поселення давньогрецьких колоністів на місці в районі нинішнього Воронцовського палацу. Ці дослідження дали початок цілеспрямованим розкопкам на бульварі у північній та центральній його частинах, завданням яких була загальна діагностика стратиграфічної ситуації на пам'ятнику, а також пошук залишків кам'яного османського замку Хаджибея. Сукупна інформація, накопичена за ці роки, дозволяє бачити найперспективнішою, з погляду даних пошуків, єдину ділянку на бульварі, що залишилася недослідженою – на південь від пам'ятника Дюку, між будинком №8 та Фунікулером.

Ключові слова: археологічні дослідження, Приморський бульвар, давньогрецьке поселення, Одеса, Добролюбський.

Abstract. *In the mid-1990s, professor Dobrolyubsky again attracted the attention of the scientific community to archaeological researches on Primorsky Boulevard in Odessa. One of the most important results of his excavations was the discovery of a settlement of ancient Greek colonists on a cape in the area near of the modern Vorontsov Palace. These studies gave rise to targeted excavations on the boulevard in its northern and central parts, the task of which was a general diagnosis of the stratigraphic situation at the site. And also – search for the remains of the stone castle of the Ottoman Hadzhibey. The information accumulated over the years allows us to see the most promising, as the only area on the boulevard that still unexplored – to south of the Duke monument, between building No. 8 and the Funicular.*

Key words: *archaeological research, Primorsky Boulevard, ancient Greek settlement, Odesa, Dobrolyubsky.*

У другій половині 1990-х – початку 2000-х років Андрій Олегович Добролюбський активно займався археологічними дослідженнями на Приморському бульварі в Одесі. Все почалося в один з днів його народження, 18 квітня 1996 року, коли автор цих рядків продемонстрував йому щойно знайдені на схилах північної частини бульвару фрагменти давньогрецької пізньоархаїчної кераміки. Результати цієї випадкової, аматорської розвідки призвели до початку багаторічних археологічних досліджень на бульварі силами спільної експедиції Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського, та ІА НАНУ (науковий керівник – доктор історичних наук, С. В. Іванова), а також до відкриття власних експедицій цих закладів, розкопок експедиції ОАМ, які з певною періодичністю, продовжуються й дотепер.

Протягом цих досліджень виявлено декілька хронологічних шарів археологічної пам'ятки «Приморський бульвар» в Одесі та матеріальних залишків в перевідкладеному вигляді різних періодів: 1) шар давньогрецької апоїкії кінця VI – початку V ст. до н.е. в районі сучасного палацу М. С. Воронцова; 2) шар давньогрецького поселення на південній частині бульвару V – початку III ст. до н.е.; 3) матеріальні залишки XIV ст. у перевідкладеному вигляді в північній частині бульвару; 4) залишки ровів (?) та валів малої бастионної фортеці російського Хаджибею 1793 року в північній та центральній частині бульвару, навпроти будинку №5 та 7) шар міського сміття ришел'євського періоду існування Одеси (перша чверть XIX ст.) в центральній частині бульвару (навпроти будинку №7); 6) шари, створені під час будівництва та перебування Приморського бульвару 1820-х – 2000-х рр.

Будівельних залишків, які б впевнено відносилися до періоду існування османського Хаджибея, досі не знайдено. Хоча про знахідки решток

таких свого часу заявляв у публікаціях А. О. Добролюбський [3; 5], та Є. Ф. Редіна [1] наскільки можна зрозуміти, подібна інтерпретація решток базувалася на знахідках в комплексі з ними люльок османського виробництва фасону «тахта-чубук». У той же час, подібні люльки, за класифікацією фахівців, датуються переважно першими десятиліттями ХІХ ст. (нижня дата – остання третина попереднього століття) [2; 12]. Хаджибей, як відомо, перейшов під владу Російської імперії в 1789 р.

Таким чином, за три останніх десятиліття перманентних розкопок по всій частині Приморського бульвару створена більш-менш обгрунтована стратиграфічна характеристика цієї пам'ятки. Проте, однією з невіршених наукових проблем досі являється проблема локалізації та датування кам'яного мурованого замку, якій існував в османському Хаджибеї, був взятий загоном Дерібаса у вересні 1789 р. та зруйнований в жовтні [6, с. 346; 11, с. 293]. Будь-які залишки цієї доволі великої за розмірами будівлі (40×40 м) досі не знайдені і перспективи її пошуків все ще залишаються актуальними.

Перспективність пошуку впливає з сукупних даних всіх попередніх археологічних робіт на бульварі. Так, у 1976 р. уздовж всієї центральної алеї південної частині бульвару була проведена водопровідна траншея, яку досліджував одеський археолог Е. І. Діамант. Спостереження обмежилися лише античними знахідками, без будь-якої інформації про фортифікацію турецького Хаджибея. У 1998 р. А. О. Добролюбський публікує результати власних розкопок біля Воронцовського палацу [3]. На глибині 1,7 м, в осипі схилу, виявлений сегмент кладки довжиною 3 м і 40 см в ширину, що збереглася на висоту 25 см (два ряди каменів), яка була прийнята за «сегмент кола діаметром приблизно 5 м» і співвіднесена з «фундаментом» круглої південно-східної кутової вежі з входом в неї [5, с. 466, 468]. Зачищені субструкції помилково інтерпретовані як залишки замку. Судячи з характеру кладки (без розчину, товщина в один камінь і т. п.), це залишки якоїсь тимчасової споруди кінця ХVІІІ ст. (судячи зі знахідок курильних трубок, фрагментів поливної кераміки, куполодонних пляшок, плінфи). На особливу увагу заслуговують знахідки декількох фрагментів кераміки ХІV ст. (в перевідкладеному вигляді). За підсумками розкопок А. О. Добролюбський локалізував замок на місці сучасного Воронцовського палацу, приблизно в 80 м на південний схід від краю мису, утвореного Військової балкою [3, с. 76-80], головним фасадом до моря. Але ця локалізація і орієнтація замку спростована новими картографічними матеріалами, вперше опублікованими в 2017–2018 рр.

Після виявлення в архівах невідомих раніше планів замку і містечка Хаджибей 1789 р. мною був запропонований варіант розміщення обо-

ронної споруди в північно-західній частині плато Приморського бульвару, фасадом на південний схід. Зокрема, мова йде про план авторства А. Ж. де Лафітт-Клаве, план штурму замку І. Дерібаса та ситуаційний план Г. Чернишова [10]. На підставі цих документів дослідники історії хаджибейських укріплень змогли переконливо вирішити лише проблему орієнтації замку на місцевості, а також визначити північну та центральну частину бульвару як найбільш перспективну в справі археологічного пошуку його залишків.

В 2008 р. був закладений розкоп площею 32 м² (керівник Е. Ф. Редіна) навпроти будинку №11 в південній частині Приморського бульвару, на центральній алеї. Тут також виявлені залишки кам'яної забудови античного поселення без очевидних ознак середньовічних чи турецьких споруд. У північно-західному куті розкопу, за припущенням автора, була зафіксована частина рову, «спрямованого в сторону моря і попередньо віднесеного до часу турецького Хаджибея» з чорноземним заповненням, що містив «фрагменти битого посуду початку XIX – XX ст.» [1].

Якщо раніше я скептично ставився до такої інтерпретації цього об'єкту, то результати розкопок сезону 2021 р. дають все більше підстав погодитися саме з такою інтерпретацією стратиграфії на розкопі. Не виключено, що Є. Ф. Редіна дійсно виявила частину рову, який оминав замок з головного фасаду, як це показано на деяких планах Деволана. Також більш серйозного ставлення за підсумками проведених нами робіт, потребує інформація про знахідку в 1827 р. при будівництві постаменту під пам'ятник Рішельє якихось фундаментів «стародавніх будівель», які свого часу я інтерпретував як залишки саме античної доби [4]. Але сьогодні все вказує на те, що вони не мають стосунку до античної доби, через те, що в найближчих розкопах 2021 р. на північ від Дюка не зафіксовано навіть перевідкладеного шару давньогрецької доби, не кажучи вже про будівельні залишки.

Отже, до 2020 р. практично недослідженою залишалася велика ділянка пам'ятника археології «Приморський бульвар» в північній та центральній його частинах, в межах алеї навпроти будинків №1-8. У вказаному році було розбито розкоп та шурф навпроти будинку №5 (загальна площа 32 м²) в рамках спільної експедиції ІА НАН України та ПНПУ імені К. Д. Ушинського [7, с. 164; 8, с. 192-195; 9]. Роботам передувала георадарна розвідка всієї північної частини Приморського бульвару (І. Голтуренко та Л. Криницький), результати якої обумовили вибір місця для розбивки розкопу Р-1 – по найбільш виразній аномалії на першій від урвища алеї та шурфу на другій алеї (Ш-1). Аномалії отримали своє підтвердження під

час розкопок, проте їхня природа, на жаль, виявилася не пов'язаною з субструкціями Хаджибейського замку. Це дало певний досвід інтерпретацій даних георадарних розвідок в умовах міської забудови та облаштування бульвару. В сезоні 2020 р. було відкрито ймовірно вали земляної російської фортеці 1793 р. В стратиграфічних шарах валу знайдено пере-відкладену кераміку та монети від початку XIV до кінця XVIII ст. Особливу увагу привернула до себе невелика кількість керамічних фрагментів ординського часу (перша половина XIV ст.) та мідний пул хана Абдуллаха (1370-ті рр.). Цей результат є дуже важливим з точки зору розширення наших уявлень щодо існування на теренах сучасного Приморського бульвару в Одесі якогось торжища, факторії або караван-сараю ординської доби.

Від того місця, де були розбиті шурф і розкоп, найближчі розкопки проводилися в 160 м на північний захід, у Воронцовського палацу в 1996-2004 рр. (А. О. Добролюбський), і на тій же відстані на південь, у дворі будинку по Приморському бульвару, 9 (О. К. Савельєв). В обох випадках були виявлені залишки античних комплексів пізньоархаїчного і елліністичного періодів (відповідно) без будь-яких очевидних ознак субструкцій кам'яного оборонного зодчества епохи Середньовіччя чи Османської доби.

В наступному 2021 р. розкопки на Приморському бульварі було продовжено. Загалом в цьому сезоні закладено 6 шурфів (на алеях північної частини бульвару, від будинку №1 до №7. Три розкопи розбито в центральній частині бульвару, на північ від пам'ятника Рішел'є (навпроти будинку №7). Дослідженнями цього сезону зафіксовано той же прибережний вал деволанівської земляної фортеці 1793 р., яка передувала російському Хаджибею/Одесі. Центральна частина майбутнього бульвару, ближче до краю плато, в першій чверті XIX ст. була нівельована міським побутовим сміттям. Ця частина плато після ліквідації Малої фортеці як військового об'єкта, перетворилася на стихійне сміттєзвалище. Це відбувалося в період між її ліквідацією (1810-х рр.) та початком будівництва бульвару (1822 р.). Судячи за датами масового матеріалу в цих нашаруваннях, засипка відбувалася між 1815 р. та початком 1820-х рр., тобто за часів керування Одесою А. Ланжерона. Можливо, саме з наслідками штурму замку Хаджибея можна пов'язати декілька знайдених (5 одиниць) кремнієвих запалів для рушниць в перевідкладеному стані. Шар, з якого вони походять (разом з монетою номіналом 2 копійки 1759 р.) не пов'язаний з роботами з нівелювання площі бульвару, а є відвалом, яким засипано виявлений неподалік від пам'ятника Дюку якийсь великий будівельний котлован, або яму, урвище (?).

Численними (більше півсотні екземплярів) є знахідки керамічних люльок османського виробництва (та дві з мінералу сепіоліту). Вони поділяються на дві основні форми: 1) з приземкуватою округлою чашечкою, високим прямим вінчиком та короткою втулкою; 2) витягнутою колоколовідною чашечкою, яка поступово переходить у вигнутий вінчик та з втулкою середньої довжини. Тісто першого типу або жовте, або червоне, з ангобом та без. Другий тип – виключно червоний, з ангобом, іноді з позолотою або чорним лаком. Орнаментация першого типу або ромбічна по тулову та втулці, або (більш розповсюджений) геометричні пальмети по ребрах вінчика та чашечці. Орнаментация другого типу – або гладка поверхня, або чешуйчата. Майстерність виконання, точність передання окремих деталей – на високому рівні. Враховуючи чіткий стратиграфічний контекст, ці типи вписуються в вузьку дату існування – не пізніше за 1810-ті роки. Всі люльки пов'язані з сміттєвими шарами ранньої Одеси. Сам матеріал відноситься, скоріше за все, до імпорту з певних турецьких мануфактур на Балканах (можливо, Болгарія). Більша їх частина без ангобу, фасону «тахта-чубук» в цілому відноситься до другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Розкопками доведено, що до появи Одеси денна поверхня в районі півциркульної площі бульвару була нерівною, рельєф місцевості був перетнутим. На ухилах невеликих ярів з чорноземними натьоками накидані брили тесаного різногабаритного вапняку та насипані прошарки будівельного сміття з численними уламками напівкруглої черепиці та плінфи. В цілому, ситуація в трьох розкопах на півциркульній площі та шурфах Ш-5 та Ш-6 свідчить про наявність дуже активних земельних будівельних робіт, частина яких лише гіпотетично може бути пов'язана наразі з існуванням саме Хаджибейського замку. Не зважаючи на те, що загальна площа розкопів та шурфів сезону 2021 р. склала 130 кв. м, натрапити на його фундаменти не вдалося. Однак отримані певні ознаки їх найближчого розташування до місць досліджень на напівциркульній площі (будівельні уламки, нашарування вапнякової крихти над горизонтом давньої денної поверхні похованого чорнозему тощо). Все це дозволяє зробити припущення, що найбільш перспективними є археологічні пошуки пам'ятника фортифікації в центральній частині бульвару, навпроти будинку №8 (південніше пам'ятника Дюку).

Ця ділянка на плато бульвару наразі залишається єдиною, що ніколи не була досліджена. Її розміри порівняно невеликі: близько 150×50 м. Версія щодо можливої фіксації залишків замку саме тут (приблизно навпроти входу до фунікулюру) узгоджується з усією сукупністю як археологічних, так і історичних картографічних даних.

Список використаних джерел

1. Буйских А. В., Редина Е. Ф. Античное поселение «Приморский бульвар». Итоги исследований и проблема хронологии. Материалы по археологии Северного Причерноморья 13. Одесса, 2015. С. 100–130.
2. Волков И. В. Частная коллекция «турецких» курительных трубок из Москвы. Материальная культура Востока. Москва: Спутник, 1999. С. 226–252.
3. Добролюбский А. О. Причудливая судьба остатков Хаджибея. Restoration. Reconstruction. Urboecology. Щорічник ПУВНК ICOMOS. RUR-98: Одесса, 1998, С. 76–80.
4. Добролюбский А. О., Губарь О. И., Красножон А. В. Борисфен–Хаджибей–Одесса. Stratum: Кишинев–Одесса, 2002. 272 с.
5. Добролюбский А. О., Красножон А. В. Турецкий поселок и замок Хаджибей на месте Одессы. Stratum plus. Кишинев, 2000. №5. С. 459–476.
6. Журнал армии сухопутной. Сборник военно-исторических материалов. СПб, 1894. Т. VII. С. 342–361.
7. Иванова С. В., Красножон А. В. Археологические поиски Хаджибейского замка. Стародавнє Причорномор'я. Вип. XIII. Одесса, 2021. С. 164–173.
8. Иванова С. В., Красножон А. В. Дослідження на Приморському бульварі в Одесі. Археологічні дослідження в Україні 2020: ІА НАНУ Київ, 2022. С. 192–195.
9. Иванова С. В., Красножон А. В., Савельев О. К. Многослойный памятник «Приморский бульвар» в Одессе: от античности до средневековья. / *Tyragetia, serie nouă. Vol. XV [XXX]. Nr. 1. Arheologie. Istorie Antică. Chișinău, 2021. P. 297–312.*
10. Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я. Одеса: Чорномор'я, 2018. 312 с.
11. Ордер кн. Потемкина генерал-поручику Гудовичу. Сборник военно-исторических материалов. СПб., 1894. Т. VII. С. 293.
12. Robinson R. Tobacco pipes of Corinth and the Athenian Agora. *Hesperia* 54/2. 1985. P. 149–203.

ПІДГОТОВКА ТА АТЕСТАЦІЯ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ З АРХЕОЛОГІЇ В ОДЕСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ (друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.)

Валерій Левченко

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціальних і
гуманітарних дисциплін
Одеський національний морський
університет, м. Одеса

Анотація. У статті розглядаються форми підготовки та атестації кадрів вищої кваліфікації з археології в Одеському державному історико-археологічному музеї упродовж другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. Проаналізовано основні особливості у змінах форм підготовки та атестації. Відзначено зміни позиції влади у галузі вищої археологічної освіти. У результаті дослідження встановлено, що радянська влада, яка сприймала науку, зокрема археологію, як основну рушійну силу не лише культурного, а й соціального та політичного прогресу, формувала нові вимоги форм підготовки та атестації фахівців з археології на основах марксистсько-ленінської ідеології. У зв'язку з чим вона коригувала умови їх підготовки та існування відповідно до певних ідейно-політичних настанов, що дозволило їй забезпечити собі необхідний фундамент для зміни корінного перевороту в духовному розвитку суспільства з метою формування нової, соціалістичної генерації наукової інтелігенції.

Ключові слова: археологія, Одеський державний історико-археологічний музей, підготовка археологічних кадрів, історія науки, інституція, генерації.

Abstract. The article examines the forms of training and certification of highly qualified personnel in archeology in the Odesa State Historical and Archaeological Museum during the second half of the 1920s – the beginning of the 1930s. The main features of the changes in the forms of training and certification are analyzed. The changes in the position of the authorities in the field of higher archaeological education were noted. As a result of the study, it was established that the Soviet government, which perceived science, archeology in particular, as the main driving force of not only cultural, but also social and political progress, formed new requirements for training and certification of archeology specialists based on Marxist-Leninist ideology. In connection with this, she adjusted the conditions of their training and existence in accordance with certain ideological and po-

litical guidelines, which allowed her to provide herself with the necessary foundation for a radical revolution in the spiritual development of society with the aim of forming a new, socialist generation of scientific "intelligentsia".

Key words: *archaeology, Odesa State Historical and Archaeological Museum, training of archaeological personnel, history of science, institution, generation.*

Оскільки у 1921–1923 рр. у вищих навчальних закладах УСРР інститут аспірантури не існував, то підготовка та атестація молодих вчених була передана до науково-дослідних установ (НДУ), які існували при академічних інституціях (ВУАН, музеї, бібліотеки тощо). Тільки у 1923/24 навчальному році в мережі вищої школи УСРР з'явилися перші НДУ з аспірантурою, які були закріплені за провідними вишами, зокрема і за одеськими [1, с. 210]. Сформована 1923 р. та впродовж кожного наступного року реорганізована мережа НДУ Одеси за вертикальним підпорядкуванням належала двом керівним органам: Головному управлінню науковими установами НКО УСРР (Укрнауки), якій підпорядковувалися науково-дослідні кафедри, бібліотеки, музеї, обсерваторії, та Президії ВУАН, яка керувала науковими товариствами [5, с. 112]. Подібна нестабільна ситуація спіткала й наукову корпорацію археологів, нагальною турботою якої було питання підготовки професійних кадрів, що було вирішено лише на короткий термін, коли в Одеському державному історико-археологічному музеї (ОДІАМ) у 1926–1933 рр. діяв інститут аспірантури.

За останні двадцять років посилюється інтерес дослідників до історії інституту аспірантури ОДІАМ [3–10], а також до біографій вчених, що безпосередньо брали участь в його діяльності [11–17]. Проте автори більшості наукових розвідок висвітлюють лише поверхнево зазначене питання [5–10], ігноруючи надбання сучасної історіографії [3–4; 11–17] та використовуючи історичні джерела виключно фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, нехтуючи документальними матеріалами Державного архіву Одеської області (ДАОО), що призводить до реконструкції тільки узагальненої картини без фактологічних даних. Незважаючи на здійснені спроби дослідниками, питання інституту аспірантури в ОДІАМ висвітлено недостатньо. Ця тема потребує подальшого, більш глибокого, всебічного наукового вивчення. Тому метою даної статті є аналіз основних аспектів форм підготовки та атестації кадрів вищої кваліфікації з археології в ОДІАМ.

Підготовка та атестація археологів в Одесі в 1926–1933 рр. здійснювалася при ОДІАМ, переважно випускників археологічного та історичного відділень факультету професійної освіти Одеського інституту народної освіти

(ОІНО) [4, с. 136, 335]. За вказані роки в аспірантурі ОДІАМ навчалося десять аспірантів (дві київські пошукачки вказали тільки дев'ять осіб [8, с. 365]): В. О. Веніамінова, Е. Г. Оксман, В. О. Пора-Леонович (з 1 жовтня 1926), М. М. Віркау, Г. Д. Штейнванд (з 1 жовтня 1927), Т. Г. Теохаріді (з 1 жовтня 1928), Є. П. Белен де Баллю (з 1 жовтня 1929), Ф. А. Козубовський, М. С. Сініцин, С. К. Корольок (з 1930). Відповідно до навчального плану протягом перших двох років аспіранти слухали лекції з марксизму-ленінізму, курси та спецкурси з археологічних дисциплін та науково-дослідної роботи, брали участь у роботі семінарів, готували наукові доповіді, статті. Згідно з постановою НКО УСРР від 6 липня 1926 р. протягом трьох років аспіранти повинні були скласти соціально-політичний мінімум з марксистсько-ленінської теорії. Третій рік навчання був присвячений підготовці промоційної (випускної) роботи, захист якої мав проходити на публічному засіданні Наукової ради музею із захисту наукових праць та за участю представників від Укрнауки. До складу ради входили С. С. Дложевський (голова), М. Ф. Болтенко (секретар) та члени – професори Р. М. Волков і Д. К. Крайнев, К. М. Мілісавлевич, А. К. Драгоєв. На засіданнях Наукової ради, на відміну від сучасних подібних колегіальних органів, крім захисту дисертацій проходили апробацію наукових робіт аспірантів кафедри.

Загалом протягом трьох років аспіранти вдосконалювали знання з археології. Науковими співробітниками музею для аспірантів були розроблені програми спецкурсів з античної архітектури та скульптури (С. С. Дложевський), первісної археології, кераміки, етнографії (М. Ф. Болтенко) та проведені семінари з античних амфорних клейм (С. С. Дложевський), античної архітектури та скульптури (М. Ф. Болтенко), археологічної технології кераміки (А. К. Драгоєв), малювання і фотографування, грецької мови [18].

Крім виконання завдань аспірантської програми та участі у семінарах аспіранти активно займалися науково-дослідницькою діяльністю. Е. Г. Оксман, проводячи підготовку до участі в археологічних експедиціях на о. Березань та Ольвії, студіював звіти професора Е. Р. Штерна про розкопки на о. Березані за «Записками Одесского общества истории и древностей» та професора Р. А. Пренделя («Труды VI археологического съезда»), займався промиванням та реєстрацією березанських знахідок. Наслідком його аспірантської роботи стала доповідь на тему «Тиринт та його розкопування», яка була заслухана на прилюдному засіданні Наукової ради. Е. Г. Оксман підготував і видав «Бібліографічний покажчик літератури по охороні пам'яток матеріальної культури», а також підготував доповідь «Сокровища ермітажа в католицеских церквах Степової України» для II конференції археологів СРСР [11; 14].

Аспірантка В. О. Пора-Леонович проводила складання додаткового каталогу мап та креслень. У зв'язку з призначеною експедицією до Ольвії простудіювала праці Б. В. Фармаковського «Античная вазовая живопись», «Сообщения Академии Материальной культуры» та випуски «Известий Археологического комитета». З 1 серпня до 3 вересня 1927 р. брала участь у розкопках в Ольвії, як доглядач окремої ділянки та завідувачка технічними справами. За відрядженням музею їздила до Ленінграду з метою ознайомлення з керамікою, скульптурою та склом музею «Ермітажу». Її доповідь «Еволюція приватного будинку в еліністичну добу», як наслідок аспірантської праці була заслухана Науковою радою в прилюдному засіданні [15; 19].

Аспірантка В. О. Веніамінова при підготовці до участі в розкопках студіювала звіти професорів Е. Р. фон Штерна і Б. В. Фармаковського. Проходила практикум розкопок в Ольвії з 2 до 25 серпня 1927 р., де ознайомилась з територією заповідника, нівелювання місцевості, історичною літературою розкопок міста, класифікацією знахідок, технікою попередньої очистки, пакуванням та інвентаризацією знайденого матеріалу. Як частку аспірантської праці вона підготувала доповідь «Дорийский стиль и святилище Афайи по А. Фуртвенглеру» [20].

Аспіранти Т. Г. Теохаріди та Є. П. Белен де Баллю підготували відповідно роботи «Депо литейщика палеожелезной эпохи, найденного в 1856 г. у Тилигульського лимана» и «Промышленная база древнегреческой колонизации в Северном Черноморье» [21]. Аспіранти М. М. Вірка і Г. Д. Штейнванд під час підготовки до участі у розкопках вивчали звіти професорів Е. Р. Штерна і Б. В. Фармаковського, а з 2 до 25 серпня 1927 р. проводили практикум розкопок в Ольвії, де ознайомились з територією заповідника, нівелюванням місцевості, історичною літературою розкопок міста, класифікацією знахідок, технікою попередньої очистки, сортуванням, пакуванням та інвентаризацією знайденого матеріалу [3, с. 107; 17].

Підготовка аспірантів-археологів у музеї проводилася як індивідуально, так і колективно. Так, М. Ф. Болтенко разом з аспірантом Е. Г. Оксманом провів сортування, опис і підготовку для монтування на картоні речей з останніх розкопок біля селищ Усатово (1921–1926), В. Куяльник (1921–1926) та на о. Березань (1927), які потім були продемонстровані під час доповіді на Всеукраїнському археологічному комітеті у Києві та виставці досягнень археології за 10 років існування радянської влади. Також вони провели мандрівку-розвідку на Сухий лиман та зробили контрольні розкопки. З аспіранткою В. О. Пора-Леонтович М. Ф. Болтенко провів мандрівку-розвідку контрольного характеру до Лузановки [22].

Досить сильно перешкождали здачі у строк усіх форм звітності високі вимоги до аспірантських робіт усіх рівнів та, як наслідок, брак часу. З семи аспірантів музею, що навчалися в 1920-х рр. найбільше наблизилися до виконання аспірантського плану тільки двоє – Е. Г. Оксман і В. О. Пора-Леонович. Не сприяли науковій діяльності складні матеріальна база й фінансове становище. Надмірно малий штат великого за обсягом музею та відсутність технічного персоналу перешкождали займатися в достатній мірі науковою працею. Тіснота приміщень не давала можливості розташувати експонати, влаштувати читальну залу та лабораторії. Відсутність норм праці музейних робітників не давала можливості вірно диференціювати їх музейну роботу. Стипендію отримували не всі аспіранти [23]. На тлі цих труднощів наукові досягнення аспірантів – ентузіастів археології – виглядають вражаюче.

Аналіз підготовки аспірантів-археологів в ОДІАМ дозволяє стверджувати, що у 1920-х – на початку 1930-х рр. він був центром розвитку археологічної науки у цій сфері на півдні УСРР. Це був період, коли підготовка археологів-професіоналів здійснювалася не в університетах, а в альтернативній науково-дослідній установі – музеї. Можна дискутувати щодо окремих нюансів його інституційної форми, але вже в другій половині 1920-х рр., хоч і з деякими аберациями в науковій площині, він сформувався в постійну інституційну систему з підготовки та атестації археологів. Його співробітники зробили величезний внесок у розробку конкретних проблем археології, історії стародавнього світу, етнографії, нумізматики, епіграфіки та виховали плеяду молодих вчених, які продовжували розвиток археологічної науки в УСРР.

Посилення ідеологічного контролю з середини 1920-х рр. не здобуло належного результату. Творча свобода продовжувала стримуватися монополією державної ідеології, яка підкріплювалася різними, у тому числі й репресивними, заходами, яких зазнали багато археологів. Кінець 1930 р. став часом випробувань для музею. Під час перевірки науково-дослідних установ Одеси 17 листопада 1930 р. із складу його аспірантів було виключено В. О. Пора-Леонович і Т. Г. Теохаріді. Першу за невиконання плану та відрив від наукової праці, а другого за непролетарське походження та розбіжність з марксистсько-ленінською методологією. Г. Д. Штейнванда після закінчення аспірантури без захисту дисертації було переведено на посаду завідуючого відділу музею. Наукового співробітника Е. Оксмана на початку 1930 р. було заарештовано. Отже, на кінець 1930 р. залишилось тільки шість аспірантів [24].

На цьому тлі відсутність концентрації наукових сил (Е. Г. Оксман 18 лютого 1931 р. засуджений до ув'язнення на 10 років, М. Ф. Болтенко 1934 р. от-

римав п'ятирічний строк заслання, Т. Г. Теохаріді 16 грудня 1937 р. заарештовано, а 4 лютого 1938 р. розстріляно) та системи стабільної підготовки кадрів (інститут аспірантури нівельовано) не дозволяли успішно вирішувати завдання щодо збереження налагодженої інституціональної системи на якісно високому рівні.

Інститут аспірантури в ОДІАМ сприяв удосконаленню та зміцненню лідируючих та координуючих позицій одеської школи археологів. Основними характеристиками його діяльності на зламі 1920-х – 1930-х рр. стало створення системи підготовки кадрів у рамках спеціалізації з археології; організація планомірного систематичного вивчення регіону; координація діяльності археологічних структур та окремих дослідників всього південного сегменту археології в УСРР. Провідні фахівці музею (М. Ф. Болтенко і С. С. Дложевський) зберігали та забезпечили передання наукової спадкоємності у подальшому розвитку археології. Саме представники ранньорадянської генерації у ці роки у переважній більшості своїй у подальшій діяльності визначили структуру, проблематику, основні напрями розвитку археологічної науки. Серед них у першу чергу Ф. А. Козубовський, Е. Г. Оксман, В. О. Пора-Леонович, М. С. Сініцин, Т. Г. Теохаріді й Г. Д. Штейнванд – представники першої радянської генерації одеських археологів. У своїх дослідженнях вони вийшли далеко за межі успадкованих від своїх попередників наукових тем, поглиблюючи і розширюючи структуру первісної археології (північний неоліт, степові культури епохи бронзи і ранніх кочівників тощо). Тому у першій половині 1920-х рр. розвиток археології тривав у руслі тих дослідницьких завдань, які були намічені науковцями дореволюційної генерації, де особлива увага приділялася палеоетнологічному напрямку, який був націлений на вивчення відображення законів розвитку живих етнічних культур у матеріальних залишках культур археологічних. Починаючи з другої половини 1920-х рр. археологія все більш втрачала специфіку попередніх досліджень, поступово розчиняючись у проблемах соціології з ідеологічним присмаком соціалістичних віянь. Саме розширення проблематики досліджень стало основною ознакою у розвитку археології другої половини 1920-х – на початку 1930-х рр., що об'єктивно приваблювало науковців нової генерації.

На прикладі ОДІАМ розглянуто проблему підготовки фахівців-археологів в УСРР. Завдяки проведеному аналізу проглядається тенденція з боку влади бачити в аспірантах насамперед наукових співробітників установи, але не тими, хто навчається. Звідси і відсутність навчального процесу, його здійснення на рівні неформальної комунікації. Велике громадське навантаження аспірантів, непродуманість процедури підготовки дослідників, матеріальні

труднощі, слабка підготовка у школах та непрофільних вишах створювали труднощі у вихованні нового покоління дослідників-археологів.

У 1920–1923 рр. в умовах переломного періоду становлення нової форми держави та суспільства між новою генерацією наукової спільноти відбувся процес конфронтації та протистояння за лідерські позиції у проведенні наукових археологічних досліджень у регіоні. Археологічні спостереження усвідомлювалися сучасниками як соціально значуща місія. Предметне бачення археологічного знання відбивало невідривність його специфіки від інших галузей історії. У 1920-х рр. регіональна археологія півдня УСРР, організуючим початком якої виступало одеське ядро вчених, набуло вигляду наукового організму, що склався, вже в рамках іншої системи – радянської історичної науки.

У розвитку археології в СРСР творча свобода не залежала від монополії державної ідеології до кінця 1920-х рр., коли ця монополія почала виявлятися у вигляді різних методів тотального контролю, у тому числі й репресивних, які відчували на собі багато археологів. У 1933 р. в ОДІАМ було ліквідовано інститут аспірантури. Процес інституціоналізації підготовки аспірантів з археології на півдні УСРР був продовжений на початку другої третини 1930-х рр., що було пов'язано з відкриттям 1934 р. на історичному факультеті Одеського державного університету кафедри історії стародавнього світу та археології, яка, незважаючи на статус профільної університетської кафедри, яка забезпечувала підготовку фахівців та спадкоємність наукових досліджень не стала осередком формування основ археологічного центру в регіоні. На тлі відсутності припливу наукових сил та їх концентрації, а також нестабільної системи підготовки кадрів політика радянської влади не сприяла успішному вирішенню завдання щодо збереження налагодженої інституційної системи на якісно високому рівні. У 1930-х рр. своєрідність процесу формування наукової спільноти археологів визначалася радянською владою та комуністичною партією, які контролювали кадрову ситуацію, тематику досліджень, доступ до матеріалів, тримали під наглядом життя та діяльність вчених. У зв'язку з цим протягом 1930-х рр. штати археологічних науково-дослідних установ залишалися нечисленними.

Список використаних джерел

1. Левченко В. В. Розвиток мережі науково-дослідних установ Одеси в 1920-х роках. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2010. Вип. XXVIII. С. 208–212.

2. Водотика С. Г. Наукове життя Одеси 1920-х рр. (Структура та взаємодія дослідних установ гуманітарного профілю). Одесі – 200. Ч. II. Одеса, 1994. С. 111–113.
3. Левченко В. В. Діяльність науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею (1922–1930). Проблеми славянознавства. Сборник научних статей і матеріалів. Вып. 6. Брянск, 2004. С. 104–109.
4. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / Відп. ред. В. М. Хмарський; наук. ред. Т. М. Попова. Одеса: ТЕС, 2010. 428 с.
5. Пудовкіна А. С. Археологічна діяльність музеїв України у 1919–1934 рр.: історіографічний аспект. Археологія. 2010. №3. С. 123–133.
6. Пудовкіна А. С. Історія археологічних досліджень музеїв України (1920-ті – початок 1930-х рр.) у контексті дослідження історії вітчизняної археології. Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 12–13 листопада 2010 р.). Житомир, 2010. С. 200–201.
7. Пудовкіна А. С. Особистісний вимір музейної археології Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр. Література та культура Полісся. 2011. Вып. 61. С. 159–164.
8. Яненко А. С., Тарнавська С. В. Підготовка та підвищення кваліфікації археологічних кадрів при музеях УСРР (1920-ті – початок 1930-х років). Сіверщина в історії України. 2011. Вып. 5. С. 363–367.
9. Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919–1934). К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. 368 с.
10. Каряка О. В., Яненко А. С. Матеріали обстеження державного заповідника «Ольвія» 1938 р.: боротьба за «цінну історичну одиницю». Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2017. Вып. 21. С. 331–342.
11. Левченко В. В. Тричі засуджений Еммануїл Оксман (1899–1961): до 110-річчя від дня народження. Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. 2009. Вып. 7. С. 242–257.
12. Левченко В. В. Драгоєв Андрій Костянтинович. Одеські історики. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). Одеса, 2009. С. 134.
13. Левченко В. В. Мілісавлевич Костянтин Мілошевич. Одеські історики. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). Одеса, 2009. С. 238–239.
14. Левченко В. В. Оксман Еммануїл Григорович. Одеські історики. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). Одеса, 2009. С. 268–271.
15. Левченко В. В. Пора-Леонівич Варвара Олександрівна. Одеські історики. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). Одеса, 2009. С. 316–317.
16. Левченко В. В. Теохаріді (Феохаріді) Теохарій (Феохара) Георгійович. Одеські історики. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). Одеса, 2009. С. 394–395.
17. Левченко В. В. Штейнванд Герборд (Герберт) Данилович. Одеські історики. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). Одеса, 2009. С. 449–451.
18. ДАОО. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 7, 9 зв., 16, 21, 29–30.
19. Левченко В. В. Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонівич (до 80-х років від дня смерті). Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. С. 82–90.

20. ДАОО. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 7, 8–8 зв., 16 зв., 18–18 зв.
 21. ДАОО. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 93; Спр. 62. Арк. 18, 30–30 зв.
 22. ДАОО. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 7 зв., 16, 17 зв.
 23. ДАОО. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 26, 28–29; Спр. 89. Арк. 26.
 24. ДАОО. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 10.

ПОВСТАННЯ ЧИ РЕВОЛЮЦІЯ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АРСЕНАЛ ОЛДЖЕРНОНА СІДНЕЯ

Ірина Немченко

кандидат історичних наук,
 доцент, м. Одеса

Анотація. У статті розглядаються деякі термінологічні аспекти політичної творчості Олджернона Сіднея (1622–1683). Дієвий учасник Англійської революції середини XVII ст., Сідней звертався до проблем спротиву тиранічному правлінню у своєму політичному трактаті «Discourses concerning Government» (1683 р.). Ставлення мислителя до проявів такого спротиву та термінологічний «арсенал», що він залуцає для висловлення своїх оцінок, – у центрі уваги автора статті.

Ключові слова: О. Сідней, політичні ідеї, Англійська революція XVII ст., повстання, Т. Гоббс, М. Нідгем.

Abstract. The article deals with some terminological aspects of the political legacy of Algernon Sydney (1622–1683). An active participant of the English Revolution of the mid-seventeenth century, Sydney considered the issue of resistance to arbitrary power in his political treatise «Discourses concerning Government» (1683). The author of the article focuses on the thinker's attitude to social protest and the terminological «arsenal» he uses to express his assessments.

Keywords: A. Sidney, political ideas, English revolution of the 17th century, rebellion, Th. Hobbes, M. Nedham.

Олджернон Сідней (1622–1683) – одна з найяскравіших історичних постатей Англії XVII ст. Аристократ, блискуче освічений автор політичних творів, дипломат, воїн – під час Англійської революції 40-х років XVII ст. він став на бік Парламенту, командував кавалерійським загоном в дивізії Кромвелля, обирався до Палати общин, був членом Державної ради, а згодом політичним емігрантом, мандрівником, дослідником природи.

Він помер, як герой, на ешафоті: у грудні 1683 р. О. Сіднея було страчено за звинуваченням в участі у антистюартівській змові.

Життя Олджернона Сіднея саме по собі дало багатющий матеріал для істориків, в той час як його політичні ідеї привернули менш уваги дослідників. Протягом останніх 10-літь найбільший внесок у вивчення життя, діяльності та ідейної спадщини О. Сіднея зробив у двох своїх монографіях історик Кембриджської школи Джонатан Скотт [1, 2].

Сутність своїх політичних поглядів Олджернон Сідней виклав у трактаті «Discourses Concerning Government» [3], що був написаний у 1680-1683 рр., а виданий вже після Славетної революції, у 1698 р. в Лондоні. Характерним є те, що текст «Дискурсів» використовувався під час суду над Сіднеєм як доказ його винуватості, тим більш, що інших доказів явно бракувало. Пізніше, вже на Американському континенті, твір Сіднея називали підручником революції.

Наразі нас цікавить лише один аспект політичної творчості О. Сіднея, насамперед термінологічний. Як називав Сідней події 40-х років, у яких сам брав активну участь? Події, які ми традиційно називаємо Англійською революцією середини XVII ст.

Щоб розібратися з термінологією, слід звернути увагу на ставлення Сіднея до означеного явища. Нам вже доводилося писати про його відношення до повстань проти існуючої влади, які він називає Rebellion, Tumult або Seditio і досить часто згадує у своїх «Дискурсах» [4]. Виступ проти справедливої влади, яка керується принципом *Salus populi est lex suprema*, він засуджує. Проте повстання проти свавілля влади, «arbitrary power», яка перетворюється на справжнього «ворога народу», Сідней виправдовує і навіть вважає доброю справою.

Для доведення своїх положень мислитель використовує величезну кількість прикладів з історії – античної, середньовічної, європейської, східної і особливо – Біблійної. Враховуючи це, здається дивним, що події в Англії середини XVII ст. майже не згадуються. Втім у XXVIII розділі («секції») II частини свого твору Сідней все ж звертається до того, що відбувалося «в нашій країні в наш час», як видно з контексту, після повалення Карла I Стюарта: «Ні римляни, ні греки за часів їх свободи не здійснили нічого більш славетного, ніж звільнення країни від громадянської війни, що лютувала у кожній її частині, завоювання двох королівств – Шотландії та Ірландії, та знищення грізного володарювання голландців у морі» [4]. Ні у наведеній фразі, ні на протязі величезних за обсягом «Дискурсів» ми не зустрічаємо терміну «революція» стосовно того, що відбувалося в Англії у середині століття.

Водночас цей термін присутній в політичній літературі XVII ст. і в «Дискурсах» О. Сіднея зокрема, але, скоріше, у своєму первинному сенсі – «оббіг», «круговий рух», «ротація». (Зазначу, що в сучасних словниках англійської мови першим значенням слова «революція» вказано круговий рух, наприклад, колеса. Існує навіть аббревіатура rpm (revolutions per minute – кількість обертів на хвилину) [5]. Більш звичне нам значення «насилницьке повалення влади чи суспільного порядку» укладачі наводять далеко не в першу чергу.)

Красномовним прикладом є використання терміну «революція» сучасником О. Сіднея, великим політичним мислителем Англії Томасом Гоббсом (1588–1679). Гоббс був не тільки автором «Левіафана» та інших політичних трактатів. У 1688 р. він створив історіографічну працю «Бегемот: Історія причин громадянських воєн в Англії 1640–1660 рр.» [6] Слово «революція» автор вживає лише один раз, наприкінці діалогу (саме такою є форма твору). Один з його учасників каже: «Я побачив у цій революції круговий рух суверенної влади через двох узурпаторів від покійного короля до його сина» [6, с. 418]. Від Карла I влада потрапила до Довгого Парламенту, потім до його «Охвістя», потім до Олівера Кромвеля, потім до його сина, потім знову до «Охвістя», потім до Довгого Парламенту і нарешті – до Карла II Стюарта. До речі, Гоббс використав термін «революція» і в одній зі своїх природознавчих робіт, згадуючи рух Землі округ Сонця [7, с. 246].

Наведемо приклад ще однієї політичної праці, яка вийшла з близького Сіднею кола прибічників Першої Англійської республіки. Марчмонт Нідгем (1620–1678), журналіст та політичний мислитель, видав у 1650 р. твір за назвою «The Case of the Commonwealth of England, Stated» [8]. Термін, що нас цікавить, автор активно використовує і знову ж – для визначення круговороту політичних форм, їх руху від аристократії до демократії, а потім до монархії і так далі по колу. Безперервна ротація, за Нідгемом, є чимось на кшталт закону природи, долі усього світу, і це, безперечно, стосується державних утворень [8, с. 7]. Не дивно, що Нідгем закликає у свідки мислителів античності – Тацита, Цицерона, Сенеку: ідея циклічності була притаманна їх уявленню про державу. Перший розділ I частини свого твору він так і назвав: «Держави мають свої революції та фатальні періоди».

Повернемось, однак, до «Дискурсів про політичну владу» Олджернона Сіднея, цього, за словами нащадків, «підручника революції». Термін «революція» в ньому зустрічається, на відміну від праці Нідгема, лише епізодично і насамперед у тому ж сенсі коловороту. Так, батьківська держава Александра Македонського після багатьох «революцій» перейшла до Касандра [3, с. 184]. Втім у розділі XIX частини II ми читаємо: «...Здебільшого

ті, хто є авторами великих революцій, ...рідко розпочинають змову проти тирана, якщо не сподіваються повалити тиранію». Революція, таким чином, виявляється пов'язаною з поваленням тиранії. Можна припустити, що Сідней таким чином просунувся в бік розуміння революції як радикальної зміни політичного режиму.

Слово «революція» здобуло популярності та зайняло поважне місце в англійському політичному дискурсі наприкінці XVII ст., але це не мало відношення до «громадянських воєн», чи «повстання» середини століття. Йшлося про Славетну революцію 1688 р. Вважають, що вперше ця формулювання була висловлена у 1689 р. Джоном Гемпденом, який, до речі, проходив разом з Олджерноном Сіднеєм по судовій справі 1683 р., але з більш щасливою для нього розв'язкою.

Значимо, що і тоді термін не набув свого майбутнього і добре нам відомого радикального звучання: відсторонення Якова II Стюарта відбулось достатньо спокійно, а до влади разом з Вільгельмом Оранським прийшла його дочка Марія II Стюарт. У словосполученні «Славетна революція» саме друга його частина свідчила про мирний характер цієї політичної події. Мав пройти час, щоб термін «революція» набув нового сенсу і поширився на Велике повстання середини XVII століття.

Список використаних джерел

1. Scott J. Algernon Sidney and the English Republic 1623–1677. Cambridge, 1988. 258 p.
2. Scott J. Algernon Sidney and the Restoration Crisis 1677–1683. Cambridge, 1991. 388 p.
3. Sidney A. Discourses concerning Government. London, 1698. 468 p.
4. Немченко І. В. Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея. Стародавнє Причорномор'я. Вип. XIV. Одеса: ОНУ, 2014. С. 484–489.
5. Cambridge Advanced Learner's Dictionary&Tesauro та ін.
6. Hobbes Th. Behemoth: The History of the Causes of the Civil Wars of England/ The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury. Now first collected and edited by Sir William Molesworth. London, 1840. V. VI. URL: <https://archive.org/details/englishworkstho28hobbgoog/page/n2/mode/2up>
7. Немченко І. В. Томас Гоббс о причинах и характере Английской революции середины XVII в. Записки історичного факультету. Вип. 9. Одеса, 1999. С. 233–246.
8. Nedham M. The Case of the Commonwealth of England, Stated / Ed. by Ph. A. Knachel. Charlottesville, 1969. 151 p.

КУЛЬТУРНИЙ ВСЕСВІТ АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО

Світлана Паламарчук

кандидат історичних наук, вільний
дослідник, м. Ізмаїл

*Роза зберігає свою первісну назву,
ми зберігаємо імена.
У. Еко*

Анотація. *Культурна спадщина Андрія Добролюбського включає як суто науковий доробок, так і всі його інші твори, і вражає не лише різноманітністю тематики та кількістю текстів, скільки всеосяжними підходами до вивчення тієї або іншої теми, вмінням «копати до материка» і, врешті – створенням вражаючого особливого історико-культурного світу, який складає всесвіт його буття, в якому він жив і який сам створив, але не закінчується, бо залишається можливість доторкнутись до нього.*

Ключові слова: *всесвіт вченого, археологія знання, герменевтика, історико-культурна антропологія, історична культурологія, філософія життя, гедонізм.*

Abstract. *The cultural heritage of Andrew Dobrolyubsky includes both purely scientific works and all his other works, and impresses not only with the variety of topics and the number of texts, but also with comprehensive approaches to the study of one or another topic, the ability to “dig to the mainland”, and, ultimately, the creation of an impressive of a special historical and cultural world, which makes up the universe of his existence, in which he lives, but it not end, because there remains an opportunity to touch it.*

Key words: *universe of the scientist, archeology of knowledge, hermeneutics, historical cultural studies, cultural anthropology, philosophy of life, hedonism.*

Несподівано для багатьох знайомих 28 вересня 2023 р. раптом обірвалося життя відомого вченого, людини енциклопедичного знання та авантюрного, в кращому розумінні слова, ентузіаста археологічних та історичних пошуків – Андрія Олеговича Добролюбського.

Досі важко сприймати його відсутність, але він сам, як епоха – минула та закінчилася, проте його велика та різноманітна творча спадщина від-

нині перетворилася на об'єкт досліджень. Можна окремо вивчати написані ним наукові статті з археології та історії, або часто-густо, з того та іншого разом, розглядаючи власний доробок автора, або насолоджуватися його публіцистичними чи науково-популярними творами, що складають серію Одесика, нарисами про курганні дослідження в популярному викладенні, власними спогадами з його *Одесей одного археолога*, історією власної родини крізь епохи, які також перетворилися на минуле, etc. Проте, щоб зрозуміти та осягнути особистість Андрія Добролюбського, варто окремо зупинитися на значущому боці його творчого доробка, який представляє результати історико-культурних та культурологічних пошуків на тлі філософського осмислення життя.

Для кращого розуміння контурів теми автором даної розвідки можна зробити наголос на моєму особистому знайомстві з А. Д. (сподіваюсь, він би не заперечував), яке відбулося на кафедрі давнього світу та середніх віків історичного факультету ОДУ, коли Андрій закінчував 5 курс, а я 1-ий в 1971 р. У нас були одні й ті самі дуже цікаві викладачі й наша улюблена кафедра, тому можна вважати, що ми з однієї «пісочниці». В спогадах залишилося яскраве враження від блискучого захисту ним дипломної роботи, вже трохи пізніше – перебування в численних археологічних експедиціях у Буджаку. В останню чверть століття ми зустрічалися на конференціях в альма-матер, обмінювалися науковою інформацією та виданими кожним книжками. Тому вийшло, що по життю ми понад півстоліття не втрачали зв'язок, спілкувалися на різні теми, що має безпосереднє значення для цієї доповіді.

Бібліографічний покажчик його друкованих робіт містить понад 300 найменувань [1]. Становлення А. Д. як професійного історика та археолога відбувалося починаючи з часів навчання в університеті та після закінчення – в численних археологічних експедиціях, жвавої участі в наукових конференціях, згодом й викладацької діяльності завдяки чималому інтелекту, багатогранній освіті та постійній спраги нових знань, справжньої любові до книги крізь все життя. Особливого значення в цьому процесі сприяли зайняття археологією, як практичною, так і теоретичною. Тому що археологія – це безкінечний пошук початку, виявлення сутності речей, й насамперед – вивчення стратиграфії об'єктів пошуку та обізнаність з багатьох спеціальних дисциплін в комплексі з історичними ремінісценціями. Відтак робота з будь-якою темою стає справжнім детективним розслідуванням завдяки певним методикам дослідження, виявленням контексту та, на сам кінець, – визначенням місця конкретного матеріалу в хронотопі та створенням історичного полотна.

У кінцевому результаті, для А. Д. немає різниці у форматі тексту, чи то наукова стаття або монографія за всіма академічними канонами, або есе чи оповідання науково-популярного, публіцистичного жанру. Ба, навіть останній варіант краще дозволяє висловити думки та висновки автора, хоч ексцентричні, або, скажімо, дуже оригінальні. Коло питань, якими він цікавився чимале, проте можна спостерігати, як в останній третині життя в його творчості проявився і набув значення культурологічний аспект, що віддзеркалює феномен неординарної особистості автора.

Яскравим прикладом такого дослідження є одна з його останніх книжок – «Ім'я Дроку», яка вийшла в світ в 2018 р. (коли автору було вже 69 років); доповнена в 2019 р. Звернемо увагу на останнє видання 2022 р. [2]. Автор висвітлює певні моменти з історії місцевості сучасної Одеси на початку XIV ст. і за історичними джерелами уявляє існування на березі моря двох якірних стоянок, одна з яких, можливо, мала назву Джинестра, інша – Флорделіс. Обидві означали назви квітів – дроку та лілії, що були геральдичними емблемами, а на одеському узбережжі з'явилися внаслідок, як вважає автор, заснування тут каталонських пунктів кондотьєром Бернаром де Рокафортом як форпосту проти Золотої Орди.

Не має значення, наскільки уявлення автора з цього приводу відповідали реальності, цього не можна ані довести, ані спростувати. В будь-якому разі аналіз змісту всіх вісімнадцяти частин демонструє глибоке занурення автора у світ середньовіччя, спираючись на відправну назву, виявлену на портолані початку XIV ст., яка носила ім'я дроку – Джинестра (з італ. *ginestra* – дрік).

Назва «Ім'я Дроку» відразу викликає стійку ремінісценцію з відомим твором Умберто Еко «Ім'я рози» [3]. Знавець семіотики професор У. Еко обрав назву, як він пише, майже випадково, звертаючи увагу на символізм рози, що навіть розмиває її зміст: «що залишається від імені рози, після того як зникне роза»? [4]. Проте зовсім не випадково обрав назву «Ім'я Дроку» А. Д.: дрік – це умовний символ, перетворений автором на культурний код далекої епохи, а розгадка імені дроку – результат історичного дослідження з використанням багатьох спеціальних історичних дисциплін завдяки ювелірному володінню предметом. Звертаючи увагу на характерні риси побудови змісту книжки, водночас можна виокремити застосування автором багатьох підходів, які більш детально слід розглядати окремо. В даному тексті – однієї з перших спроб визначити особливості напрацьовань А. Д. – відмітимо наступне дуже коротко.

Автор використовує засоби інтертекстуальності, в тому числі альяцію, яка допомагає вникнути в перебіг зазначених в творі подій, відтворює

шляхи мандрівних каталанів на одеському узбережжі, розкриває таємницю назви пункту, який вважав одним з попередників міста Одеси, його джерела, і обставини, які дозволили, як вважає автор, «видерти ім'я її зачинателя з мороку забуття» [5]. В цілому вийшов в певному сенсі історичний детектив; нагадаємо первісне значення слова: латиною *detectio* – ‘розкриття’, в даному випадку – розкриття та з'ясування невідомого раніше історичного процесу, яким він міг бути за певних обставин. Від речі, яка зникла (тобто сама якірна стоянка), залишилось лише пусте ім'я – «*Ginestra*», і автор наповнює його змістом, та для ілюстративності наповнює символізмом: дрік і лілії середньовічних гербів та ін., що збереглися як книжкові ілюстрації. Вивчення та розуміння символів сприяє побудові змісту книжки.

Найважливіший метод досліджень в А. Д. – «археологічний» метод, «археологічна герменевтика» як мистецтво розшифрування археологічних «текстів» в конкретному культурному контексті свого часу. Автор використовує власну методику емпатії, почуття, яку розробляв ще наприкінці 90-х в дослідженні «Одеса: археологія імені» [6, с. 446], а також археологію особистості як шлях до розуміння чужої індивідуальності. Так само, двадцять років по тому, він вивчає археологію імені Джинестра [7] та долю її засновника.

В науковій культурологічній практиці А. Д. інтерес до герменевтики превалював, і він звертався до праць В. Дільтея про розуміння та тлумачення текстів, виявлення мовних систем та їх унікальних характеристик [8]. Дільтеївська філософія життя допомагала А. Д. створювати свій історичний метод на основі феноменології духу й використовувати як чинник формування культури.

«Спокуса впізнавання» (так названий автором вступ до книжки «Ім'я Дроку»), володіє автором на протязі всього життя, задовго до її написання. Ця «спокуса» визначає його творчий шлях від початку, з перших штурдид з середньовіччя ще в студентські роки, і простежується далі, чим би він не займався, яку б тему не досліджував. «Спокуса впізнавання» А. Д. нагадує «спокусу зваблювання», що зазначена Жаном Бодрійяром (*De la Seduction*, Спокуса, 1979) на кшталт стратегії, до якої той звертається, відштовхуючись від суворої критики Мішеля Фуко (*Oublier Foucault*, Забути Фуко, 1977). Він руйнував символічний порядок, звертав знаки в речі, слова в особистості й використовував як інструмент в історичних пошуках. Введене Ж. Бодрійяром (1981) поняття симулякру (схожість, копія) означає те, чого насправді не існує, але може зазначати будь-які речі чи сенс [9]. Присутнє в апараті мислення дослідника, воно дозволяє йому спостері-

гати дивні явища, чи були вони колись, або ні, вони складають цеглини побудови історичних реконструкцій.

Майже вся творчість А. Д. несе відбиток особистого досвіду автора як археолога-практика, досвіду, щиро збагаченого історико-філософським баченням світу. Його археологія з роками перетворилася на дослідницький підхід на кшталт археології знання, хоча в дещо іншому сенсі, ніж дослідив і розробив Мішель Фуко. Останній розглядав археологію як метод розкриття структури мислення в рамках концепції певної епохи, відрізняючи археологічний засіб від історичного або документального [10], А. Д. ж поєднує всі засоби.

Дослідницьким підходам А. Д. сприяло знайомство із працями геніального мислителя Л. С. Клейна, в тому числі теоретичними, з археології речей та розробленою ним археологічною типологією [11], (а взагалі Л. С. Клейн є автором біля 800 робіт, в тому числі 20 монографій), який вважав, що методологія археології має схожість з криміналістикою, археолог є детективом і мислителем. До речі, А. Д. був знайомий із Л. Клейном особисто і навіть мав з ним нетривале листування.

Розширення спектру підходів та методів у власних дослідженнях в А. Д. вилилися в зверненні до історико-культурної антропології ще наприкінці 90-х років в творчому тандемі з колегами [12]. Тоді вони ж видали підручник з «Школи Анналів» – «нової історичної науки», досягнення якої врешті стали доступні вітчизняним студентам [13]. Праці А. Д. останньої чверті життя чітко відображають його схильність до культурної історії. Навіть можна наголосити, що він виступає як культуролог, охоплюючи широкі культурні обрії історичних джерел шляхом використання багатьох різноманітних методів досліджень інтегративного характеру.

Оглядаючи багатогранну творчість А.Д., можна побачити в ньому самому *Homo ludens* (за Й. Гейзингою), використання досвіду визначення ігрового елемента культури, гри як свободи виходу за рамки офіційної наукової стратегії. Автор (А. Д.) сповідує культуру гри та сам, формуючи культуру власного пошуку, використовує гру як інструмент. Ще чверть століття тому А. Д. наводить важливі для нього роботи, що мали значення для розуміння історичного дослідження. Це книга «Ігри, у які грають люди» (1964 р., переклад 1994 р.) Еріка Берна та праці засновника етології Конрада Лоренца «Агресія або так зване зло» (1963 р., переклад 1994 р.) і «Зворотна сторона дзеркала» (1973 р., переклад 1998 р.), які здійснили на нього особливе враження.

В творчості А. Д. знайшли відображення поглинання самого духу буття людей минувшини, яке складалося також з чимало яких містерійних еле-

ментів, що склали картину світу, та мішанини світського і сакрального, містицизму: від містерій царя Скіла та знайденого «пула світу» в Жеваховій горі до реконструкції обряду ритуалу при заснуванні міста Одеси [14] й навіть використання власного інтуїтивізму як безпосереднього осягнення минулої культури.

Наочно можна стверджувати, що формування наукового світогляду автора відбулося в категоріях західноєвропейської культури головним чином минулого століття. Слід зазначити, що майже всі наведені вище твори, були перекладені та видані у Східній Європі набагато років пізніше, зокрема, українською мовою. Такий вивих знаходить певний відбиток як в історії ментальності, так і у формуванні сучасної культури, в тому числі завдяки працям А. Д.

Мої власні спостереження, так чи інакше, на протязі довгого життя, дозволяють мені зробити наголос на унікальності особистості А. Д. як вченого і як незвичайної людини, сповненої справжньої любові до життя, навіть гедонізмом. Він, щоб не робив – копав, читав, писав, все це відбувалося із задоволенням, і тим більше задоволення він відчував від зробленого після завершення справи. Під час нашої молодості казали: «Жити треба в кайф», так і сталося. І так писалося. Лише переглянувши «Хронологічний покажчик друкованих праць» А. Д. неважко в цьому переконатися. Ба, й сам автор зізнається у найвищому «кайфі» (він вживає поняття 'розумовий оргазм') під час завершення деяких власних творів, наприклад, докторської дисертації. Тож, можна стверджувати про гедонізм А. Д. як форму його особистого життя, завдяки якій він, в тому числі, писав.

На думку спадає філософський роман «Magister Ludi» (Майстер гри) або «Гра в бісер» (1943 р.) Германа Гессе, завершений ним в 66 років. А. Д. в такому віці написав «Перстень в Богрових тонах», який подає як досвід нумізматичного літературознавства, а в 68 років вже завершив «Ім'я Дроку», над яким працював з 2016 року. Грою в бісер, дозволю собі таке порівняння, А. Д. займався все життя, це було його покликання, і воістину він був гросмейстером. Абсолютно не випадкові та дуже логічне виглядають три суто філософських статті А.Д., що були надруковані в цей період (див. пос.8), які доповнюють образ вченого.

Має певне значення, в якому віці людина пише той чи інший текст, враховуючи досвід за її плечима та її світогляд, що сформований в цілому, коли проявлені головні риси натури людині на висоті її інтелектуального розвитку в прямий залежності від того, чим людина займається все своє життя. Кращі твори А. Д. написав вже більш ніж літньою людиною – за 60, тобто в солідному віці (в даному випадку, хай буде від нумізматичного

«солід», що означає «золотий»). Його історичні дискурсивні практики виявляють глибоке проникнення автора у соціокультурний світ середньовіччя. Використання багатьох методів та методик досліджень дозволило йому подолати межі прокрустова ложа академічної науки, бо саме це звільняє думку і розвиває мислення. В знаменному інтерв'ю для науково-популярного журналу «Граніт науки» в 2020 р. він докладно розповідає, чому, на його погляд, історія не є наукою [15]. Втім, синтез знань багатьох наукових дисциплін історико-культурного напрямку сформував мультидисциплінарний підхід як творчий метод дослідника і відображає культурній всесвіт цієї унікальної людини.

Наданий портретний нарис, що представлений до Меморіальних читань на пошану Андрія Добролюбського з нагоди його 75-річчя, є спробою автора в першому наближенні прояснити підстави звернення ним до тієї або іншої тематики, застосування багатьох методів з різних дисциплінарних напрямів, зрозуміти і досягнути його творчу спадщину та є апологією в кращому розумінні слова. На схоластичне запитання: «Що залишається від імені рози, після того як зникне роза?» – з огляду творчої діяльності дослідника бачимо, що залишається історія; зокрема, історія імені Дроку та речі, яку воно означає, а за великим рахунком – ім'я Андрія Добролюбського.

Адсону на думку спадає образ з Життя Св. Августина – хлопчик, який ложкою вичерпує море.

У. Еко

Список використаних джерел

1. Добролюбский Андрей Олегович. Статьи и книги (290 найменувань). URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>; Хронологічний покажчик друкованих праць доктора історичних наук, професора Андрія Олеговича Добролюбського. Укладач Добролюбська Ю. А. (312 найменувань). Рукопис. ПНПУ. 2024.
2. Добролюбський А. О. Ім'я Дроку. Видання друге, доповнене і перероблене. Переклад з російської. Одеса: ВКО, 2022. 110 с., іл.
3. Еко У. Ім'я рози. В перекладі Марьяни Прокопович. Київ: Фоліо. 2016.
4. Ім'я рози. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ім%27я_рози
5. Добролюбський А.О. Ibid.
6. Добролюбский А. О. Одесса: археология имени. Неславянское в славянском мире. Stratum plus. 1999. №5. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса. С. 445–464.
7. Добролюбский А. О. Джинестра: «археология» имени. (Соавтор И. Смирнов). Емінак. 2018. №3 (2). С. 75–86.
8. Добролюбський А. О. Ціннісні орієнтації філософії життя Вільгельма Дільтея. Перспективи. Соціально-політичний журнал. 1 (17), 2017. С. 16–21; Осмислення

- людством історії духовного та матеріального в соціальному вимірі. Перспективи. Соціально-політичний журнал. №2 (72). 2017. Одеса, 2017. С. 9–14; Відображення схожості, подібності і аналогії філософської герменевтики в сучасному бутті. Наукове пізнання. №2 (43). 2019. С. 25–31.
9. Бодрійяр Ж. Симулякри і симуляція. Київ, 2004. 230 с. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Жан_Бодрійяр
10. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Москва: Прогресс, 1977, СПб. 1994; його ж: Археология знания. Киев: Ника-Центр, 1996. URL: <https://gtmarket.ru/library/basis/6850/6856>
11. Клейн Л. С. Археологические источники. 1977, 1994; його ж: Археологическая типология. СПб., Фарн, 1991.
12. Добролюбський А. О. Що таке історико-культурна антропологія? Таврійський науковий вісник. Вип. 5. Частина 2. Херсон: Айлант, 1998. С. 163–172 (Співавтори – Мохненко С. С., Добролюбська Ю. А.); його ж: Антропологія – нова парадигма історико-культурного знання. Перспективи. Одеса, 1998. №3–4. С. 124–129 (Соавтори – Кавалеров А. И., Добролюбская Ю. А.); його ж: Антропологічна методологія дослідження матеріальної цивілізації в працях Фернана Броделя. Південний Архів (історичні науки). Випуск 2. Херсон: ХДПУ, 1999. С. 102–107. (Співавтор – Добролюбська Ю. А.).
13. Добролюбский А. О. Школа «Анналов» – «новая историческая наука». Підручник. Одеса–Херсон–Москва, 2000. 189 с. (Співавтори: Мохненко С. С., Добролюбская Ю. А.); його ж: Нариси історії «Нової історичної науки». Підручник. 2000.
14. Добролюбский А. О. Мистерии царя Скила (философско-сексологическое исследование). Перспективи. Соціально-політичний журнал. 2019. №4. Одеса: ПНПУ, 2019. С. 139–146; його ж: Почему «пуп мира» на Жеваховой горе никому не нужен?» Гранит науки, 03.05.2021. URL: [https://un-sci.com/.../pochemu-pup-mira-na-zhevahovoj.../...](https://un-sci.com/.../pochemu-pup-mira-na-zhevahovoj.../)
15. Добролюбский А. О. Интервью А. Д. Анастасии Гужве для научно-популярного журнала «Гранит науки». URL: <https://un-sci.com/ru/2020/10/25/andrej-dobrolyubskij-istoricheskoe-istochnikovedenie-polno-falshivok/>

КАРДИНАЛ РІШЕЛЬЄ І ГАЛЛІКАНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ

Павло Тоцький
вільний дослідник

Анотація. Концепція офіційного галліканізму за своєю суттю в трактуванні кардинала Рішельє є відбиттям його політики формування та зміцнення системи французького абсолютизму. В цьому сенсі галліканізм як церковна організація виступає як правовий інститут та ідеологічна інституція французької монархії. Серцевиною цієї політико-правової концепції є принцип *raison d`etat*, класично обґрунтований кардиналом.

Ключові слова: галліканізм, абсолютизм, Рішельє.

Abstract. *The concept of official Gallicanism in its essence in the interpretation of Cardinal Richelieu is a reflection of his policy of forming and strengthening the system of French absolutism. In this sense, Gallicanism as a church organization acts as a legal institution and an ideological institution of the French monarchy. The core of this political and legal concept is the principle of *raison d`etat*, classically justified by the cardinal.*

Key words: Gallicanism, absolutism, Richelieu.

Одним з інститутів права та політики французької феодальної держави, а також напрямком політичної думки країни в XVI–XVIII ст. був офіційний галліканізм. Головним суб'єктом його дії виступає національна католицька («галліканська») церква як релігійна громада, один з феодальних монополістів-власників землі, а також дуже важлива частина державного апарату.

Ще з часів Хлодвіга монархи Франції намагалися для підвищення ролі своєї влади використовувати національну католицьку церкву як могутнє знаряддя політики та соціального примусу [1]. В певних політичних ситуаціях вони використовують і авторитет Ватикану, в той же час категорично відкидаючи його ультрамонтанські тенденції та претензії на теократію у межах Європи, або навіть всього світу. Про це красномовно свідчить церковна політика Карла Великого [2], історія Авіньйонського «полонення пап» [3], «Прагматична санкція» Карла VII [4], Болонський конкордат Франциска I, укладений ним в 1516 році з папою римським Левом X [5]. Цей документ надав королю право призначення на вищі церковні посади, перетворюючи церкву в державну установу, а її доходи в доходи дворян-

ства та короля. З XVII ст. у французькому законодавстві діє відома юридична формула: «Король є імператором у своєму королівстві» [6].

Арсенал багатівікових юридично-політичних норм та традицій, заснованих на римському праві, носієм яких була церква, дуже сприяв підвищенню авторитету королівської влади.

Про це свідчать середньовічні хроніки і документи, а також тексти філософських трактатів французького Просвітництва.

Королі Франції у XVI–XVIII ст. продовжували курс, намічений в Болонському конкордаті Франциска I на перетворення церкви в органічну структуру абсолютизму. Наступники Франциска I були досить послідовні в цій справі. В першу чергу це стосується Генріха IV, і, особливо кардинал Рішельє, який можливо є найбільш реалістичним творцем соціальної практики і теорії офіційного галліканізму як одного з інститутів політики французького абсолютизму.

В загальному аспекті характеристики кардинала як політика зазначимо, що він є однією з знакових фігур не тільки історії Франції, але й всього світу.

Варто мабуть, хоча б і стисло, сказати декілька слів про початок політичної кар'єри цієї видатної особи.

Вперше талант Рішельє як політика проявився у Генеральних Штатах 1614 року, де молодий та енергійний єпископ зарекомендував себе як переконаний прихильник централізації держави. Виходець із збіднілого провінційного дворянства, Рішельє послідовно виступав за зміцнення королівської влади. Його дуже ділові та красномовні промови в Генеральних Штатах привернули пильну увагу королівського двору, що сприяло його швидкій кар'єрі.

Близкучий талант державця та адміністратора, майстра політичної інтриги, видатні якості дипломата та військовика приводять Рішельє до влади. В 1616 році його введено до складу державної ради. Шість років опісля за поданням короля Ватикан надає йому сан кардинала [7]. І, нарешті, в 1624 році Людовик XIII призначає його прем'єр міністром і головою державної ради Франції [8]. З того часу протягом 18 років її доля була тісно пов'язана з діяльністю Рішельє. Кардинал дійсно став великим державним діячем свого часу, визнаним теоретиком французького абсолютизму, який досяг при ньому свого розквіту.

В межах свого невеличкого наукового есе ми звичайно не ставимо своєю задачею огляд всієї діяльності великого кардинала, обмежуючись лише аналізом його поглядів стосовно взаємодії церкви та світської влади, галліканської моделі управління державою.

Загальна проблема державного суверенітету і управління державою в інтерпретації Ж. А. Рішельє, як і інших апологетів офіційного галліканізму зводиться до питання про верховенство королівської влади в суспільстві і державі.

Raison d'Etat – ідея супрематії влади монарха проходить червоною ниткою через весь зміст «Тестаменту» («Політичного заповіту») Рішельє, теоретичного спадку міністра-кардинала [9]. Порушення волі монарха за думкою фундатора галліканізму є одночасно соціальним відхиленням, церковним гріхом, а в силу цього і державним злочином [10].

З самого початку своєї діяльності як глави французького уряду кардинал послідовно дотримувався цього курсу. Він вступив в управління державою в період, коли великі феодали, губернатори та гугеноти робили активні спроби повернути собі минулі вольності. В «Тестаменті» Рішельє, звертаючись до монарха Франції, писав про це так: «Коли ви, ваша величність, вирішили надати мені одночасно і доступ до ваших рад і виявили мені велике довір'я в управлінні вашими справами, я мушу сказати, що гугеноти з вами поділяли державу, вельможі поводити себе так, немовби вони не були вашими підданими, а наймогутніші губернатори провінцій почували себе на своїх посадах справжніми государями» [11].

Ведучи боротьбу за зміцнення абсолютистського режиму Рішельє залізною рукою придушував всіх, хто намагався стати на його шляху. Про це свідчить багато заходів його уряду. Кардинал жорстоко розправлявся з феодалами-змовниками та придворними інтриганамі, які діяли всупереч намірам центральної влади.

Всесильний міністр не зупинявся ні перед чим. Багато представників вищої феодалної знаті було усунене від двору, страчено або посаджене до в'язниці. Репресії торкнулися навіть матері короля – Марії Медичі та його брата Гастона [12].

Закон Рішельє про знищення замків викликав феодалний заколот у Лангедоці на чолі із його губернатором Монморансі. За наказом кардинала заколот було придушено, а Монморансі страчено. Система інтендантів, введена ним у провінціях зробила владу губернаторів символічною [13].

В сфері судової влади Рішельє ламає опір старих судових парламентів цілком підкоривши їх королівській адміністрації [14].

Особливу увагу в системі державного управління знаменитий політик Франції приділяє церкві. Саме вона виступає в його трактуванні центральною ланкою системи галліканізму – ідеологічного обґрунтування богообраності і життєздатності французької монархії.

Така позиція кардинала мала певне об'єктивне підґрунтя якщо взяти до уваги деякі історичні обставини і стереотипи уявлення переважної більшості французів про державу та монархію дореволюційного періоду.

Поняття національної держави асоціювалося як для Рішельє, так і для основної маси французів його часу, з трьома найважливішими реаліями тодішнього соціального життя Франції – королем, країною, нацією [15].

Синтез цих трьох складових формував за думкою кардинала, творця галліканської концепції, духовну єдність, субстанцією якої є образ короля. В своїй теоретичній думці він робив особливий акцент на органічну єдність трьох основ світосприйняття держави: релігійно-конфесійній, тлумаченій в душі національної згоди віруючих французів, а також станovo-феодальній й римсько-правовій. В ідеалі Рішельє хотів прийти до всеосяжної формули галлікансько-католицької уніформації населення країни як вірних підданців богобраного монарха [16].

Цей омріяний ідеал був притаманний і політичним спадкоємцям Рішельє – єпископу Боссюе та Людовіку XIV [17]. Проте на відміну від останніх, які не гребували в своїй релігійній політиці занадто брутальними методами (скасування в 1685 Нантського едикту тощо) герцог-кардинал в певних випадках йшов на компроміс, виявляючи елементи релігійної толерантності до протестантів та іудеїв.

Жорстоко придушивши в 1628 році гугенотську республіку на Півдні Франції, останній уламок і осередок феодального сепаратизму в країні, Рішельє обмежився лише знищенням військової сили та політичної організації кальвіністів [18].

Як мудрий державний діяч він розумів, що засоби конфесійного геноциду застосовані проти релігійних переконань гугенотів не приведуть до добра французьку державу. Після падіння в результаті тривалої облоги головної твердині гугенотів – Ла-Рошелі король за наполяганням Рішельє видав в 1629 році «Едикт милості», в якому підтвердив право гугенотів на віросповідання своєї релігії та їх майнові права, підтвердивши таким чином ту частину Нантського едикту 1598 року, де говорилося про право на релігійні переконання [19].

Гнучка позиція Рішельє по відношенню до гугенотів значно послабила їх опозиційність до держави, сприяла збереженню в країні духу певної релігійної толерантності, що мало неабияке значення в сферах торгівлі, промисловості, ремесла, різних ланок розвитку інтелектуальної культури країни, структури збройних сил тощо [20].

Кардинал зберіг право віросповідання і для лютеран Ельзасу та французьких іудеїв. Можна вважати його гідним наступником великого ми-

ротворця Франції – Генріха IV. В плані порівняння можна зауважити, що наступні фундатори галліканізму знехтували уроки дипломатії Рішельє. Якщо Мазаріні ще продовжував курс свого попередника стосовно віротерпимості, то Боссює та Людовік XIV відміною Нантського едикту довели країну до глибокої соціальної кризи. Чого тільки варта цифра в 400 тисяч емігрантів – гугенотів [21].

Людина безумовно віруюча, палкий прибічник національної церкви кардинал папського Риму Рішельє аж ніяк не претендував на роль релігійного фанатика не тільки в внутрішній політиці, але й в зовнішній. Кардинал категорично відкинув ультрамонтанські претензії Ватикану та імператорські зазіхання Габсбургів. У боротьбі проти цього католик Рішельє йшов на укладання союзів та політичні контакти з протестантами Швеції та Німеччини, мусульманською Портою, православною Московією та колами українського козацтва [22].

В своїй концепції офіційного галліканізму Рішельє вважає аксіомою для французької держави претендувати як на свої природні кордони на межі колишньої римської Галлії [23].

Кардинал зазнав певного впливу політично-філософських ідей Відродження та класицизму і намагався дати певне раціональне обґрунтування суверенітету монархічної влади. Слідом за Ж. Боденом, він вважав, що суверенітет для монарха Франції це можливість самостійно вирішувати всі справи держави незалежно від будь-якої іншої влади – внутрішньої чи зовнішньої. Разом з тим, він наполягає на інституційно-правових рамках влади короля, вказуючи на те, що монарх може йти на порушення закону тільки в надзвичайних обставинах [24].

Хоч у нас нема рації вважати французьку державу доби Рішельє правовою, як це роблять деякі західні історики [25], все ж слід сказати, що за деякими типологічними рисами вона наближалась до її моделі.

Державно-юридична візія ознак державності Франції для кардинала це:

- 1) Публічна влада країни, в основі якої лежить союз світської влади монарха і підлеглої йому національної (галліканської-французької католицької) церкви;
- 2) Поняття суверенітету як дієздатності і правоздатності суверена країни (формулювання Ж. Бодена і власне тлумачення Ж. А. Рішельє) [26];
- 3) Територіальний розподіл та адміністративна структура керування населенням на основі традиційних станових інститутів та адміністративно – правових новацій абсолютизму.

Щодо останнього з компонентів, зазначених вище, внесемо певну ясність як це виглядає в галліканській концепції Рішельє.

Соціально-правовий сенс зазначеної ознаки полягає фактично в тому, що тут територія розглядається не тільки як земля, але й як комплекс відносин між людьми з приводу цієї землі, як це цілком слушно констатував в свій час історик-франкознавець Я. М. Захер [27].

Так чи інакше про це в своєму «Тестаменті» говорив і Рішельє. Виходячи з ідеї власності він проголошує її батьківщиною всіх станів Франції, фактично визначаючи приватновласницький характер французького абсолютизму. Гарантом у проблемах володіння територією, виходячи з інтересів земельних монополістів – панівних станів країни-дворянства та духівництва, він оголошує короля. Сакралізований церквою монарх, хоч і не є верховним власником землі, як у країнах Сходу, набуває статусу загальноновизнаного арбітра у вищезгаданих проблемах [28].

Система королівської адміністрації (світської та церковної) спирається на норми звичаєвого (кутюрного) та римського права. Уніфікація права, як це відбувається вже за добу французької революції 1791, за часів Рішельє ще неможливе.

Однією з головних причин цього є відсутність в цей час вільного ринку продажу землі і феодална монополія на неї. Французька буржуазія, як показали релігійні війни XVI ст. та Фронда, поки лишається класом в собі, а не для себе [30].

Проте капіталізм вже наступає в сфері соціального та економічного життя, що змушує уряд Рішельє йти на такі новації як деяке обмеження земель церкви, кількості монастирів, діяльності інквізиції, введення інституту провінційних інтендантів, протекціонізм в промисловості, колоніальна експансія, заходи в сфері культури та науки [31].

Як вже вказувалося вище, Рішельє надавав виняткову роль церкві в державі як соціальній структурі та політико-правовій інституції. Звивши супрематію Риму до суто формальної атрибутики, він цілком підкорив церкву інтересам абсолютистської держави, руйнуючи в ній нанівець рудименти феодалної анархії. За переконанням кардинала духівництво було тільки різновидом державних урядовців в рясах, а не якоюсь незалежною від держави силою. Разом з тим, він підкреслював в своєму «Тестаменті» такі базові ознаки її діяльності, як:

- 1) Роль церкви як ідеологічного апарату держави для існування станового ладу;
- 2) Соціальну активність кліру як апарату примусу та духовної цензури суспільства;
- 3) Взаємне санкціонування монархією та державою правових актів, що надавало їм загальнообов'язкову силу для всієї країни;

4) Наявність особливої фінансової бази церкви, яке складалося з різних видів феодалної решти, що повинно було контролюватися державою і йти не тільки на утримання самого кліру, але й для певних потреб держави [32].

Обмеживши певні матеріальні апетити верхів церкви, Рішельє все-таки не зміг позбавити її значення як держави в державі. Такий стан речей існував аж до Великої революції у Франції. Проте курс Рішельє на централізацію держави об'єктивно спирався на елементи капіталістичного прогресу, що неминуче повинно було привести к краху систему офіційного галліканізму, ведучою ланкою якої був клір.

Це бачили і представники феодалної реакції, які закидали Рішельє у «провину» що він згубив стару «готичну» Францію, країну світських феодалів, магнатів і церковних сеньйорів. Про це, наприклад, прямо писав в XIX ст., епігон феодалної старовини А. де Вінї в своєму романі «Сен-Мар» [33].

Але вірно і те, що в першій половині XVII ст. політика Рішельє, яка спиралась хоч і на дуже мінливий соціальний консенсус у суспільстві, пов'язаний з капіталістичним процесом, мала і певне позитивне значення для країни, укріплення її державності, остаточного формування французької нації. Концепція галліканізму кардинала, хоча її квінтесенція про перманентність абсолютизму у Франції не витримала перевірки часом, дала деякі елементи історичного реалізму для наступного розвитку політичної філософії у Франції доби не тільки класицизму, але й епохи Просвітництва.

Список використаних джерел

1. Ле Гофф Ж. Людовик XIV Святой. Москва: Ладомир, 2001. С. 320–330.
2. Джеджула К. О. Історія Франції. Київ: Радянська школа, 1954. С. 44–45.
3. Моруа А. История Франции. Москва: КоЛибри, 2007. С. 43–44.
4. Там само, С. 115.
5. Там само, С. 142–143.
6. Bossuet J. B. Defense de la celebre Declaration de la celebre Declaration de l'Assemblee generale de Clerge du France du 19 mars 1682. Bruxelles, 1843, T. 1. 422 p.
7. Леви Э. Кардинал Ришелье и становление Франции. Москва: АСТ, С. 19.
8. Кнехт Р. Ришелье. Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1997. С. 46.
9. Ришелье Ж. А. Политическое завещание. Москва: Ладомир, 2008. С. 154–204.
10. Там само, С. 211–215.
11. Там само, С. 79.
12. Моруа А., там само, С. 212–213.
13. Ришелье Ж. А., там само, С. 155–157.

14. Там само, С. 149–150.
15. Ришелье Ж.А., там само, С. 205–206; Bossuet J. B. Discours sur l'histoire universelle. Bruxelles, 1843. Т. 1; Монтеские Ш. О духе законов. Избранные произведения. Москва, 1901. С. 159–734.
16. Richelieu J. A. Testament politique d'Armand du Plessis, cardinal duc de Richelieu. Amsterdam, Deshordes, 1688. Partie 1. P. 168–171.
17. Bossuet J. B. Correspondance. Paris: Hachette, 1909. Т. 1. P. 58–69; Лысяков В. Б. Людовик XIV о государстве и монаршей власти. Новая и новейшая история. 2002. №3. С. 186–193.
18. Леви Э., там само, С. 155.
19. Джеджула К. О., там само, С. 115.
20. Там само, С. 117.
21. Моруа А., там само, С. 247.
22. Леви Э., там само, С. 227–259.
23. Ришелье Ж. А., там само, С. 241–251.
24. Эльфонд И. Я. Учение о «божественном праве» государей во французской доктрине абсолютизма 2-й половине XVI в. Средние века. Вып. 58. 1995. С. 172–178; Ришелье Ж. А., там само, С. 239–300.
25. Methivier H. La France de Louis XIV: un grand regne? Paris: Presses Universitaires de France, 1975. 144 p.; Медушевский А. Н. Абсолютизм XVI–XVIII веков в современной западной историографии. Новая и новейшая история. 1991. №3. С. 24–25.
26. Ришелье Ж. А., там само, С. 211–214.
27. Михайлов Я. (Я. М. Захер) Великая французская революция и церковь. Т. 1. Москва, 1931. 274 с.
28. Ришелье Ж. А., там само, С. 152–154.
29. Малов В. Н. Ж. Б. Кольбер. Абсолютистская бюрократия и французское общество. Москва: Наука, 1991. 240 с.; Люблинская А. Д. Французский абсолютизм первой трети XVII века. Москва–Ленинград, 1965. 370 с.
30. Копосов Н. Е. Абсолютная монархия во Франции. Вопросы истории. 1989. №1. С. 25–45; Чудинов А. В. Старый порядок во Франции и его крушение. Москва: Российский гуманитарный научный фонд, 2013. 180 с.
31. Джеджула К. О., там само, С. 114–117.
32. Ришелье Ж. А., там само, С. 91–131.
33. Виньи А. Сен-Мар. Москва: Правда, 1990. 576 с.

**Археологія та історія
доби каменю –
раннього залізного віку**

ДОМСТИКАЦІЯ КОНЯ. ДЕ, КОЛИ, ХТО І НАВІЩО?

Наталія Бурдо

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
КЗ КОР Київський обласний
археологічний музей, с. Трипілля

Анотація. Тема доместикації коня у археологічній літературі, присвяченій нео-енеоліту та РБВ набула майже сакрального значення. Вийшло це тому, що набір «кінь, вершник та колісниці» з легкої руки Гордона Чайлда вже близько ста років використовують як комплекс ознак давніх індоєвропейців та пра- індоєвропейців. Наскільки ця ознака та пов'язані з нею теорії відповідають археологічним реаліям? Важливим аспектом питання є встановлення того, хто, коли де і навіщо приручив цю тварину і як її використовував у господарстві. Зібрані відомості змушують сумніватися у причетності коня до глобальних зрушень у V–III тис. до н.е.

Ключові слова: археозоологія, кінь, доместикація, неоліт, енеоліт, генетичні дослідження

Abstract. *The topic of domestication of the horse in the archaeological literature devoted to the Neo-Eneolithic and Early Bronze Age acquired an almost sacred meaning. It turned out because the set of «horse, rider and chariot» from Gordon Childe's light hand has been used for about a hundred years as a set of signs of ancient Indo-Europeans and Proto-Indo-Europeans. To what extent does this feature and related theories correspond to archaeological realities? An important aspect of the question is to establish who, when, where and why domesticated this animal and how it was used in the economy. The collected information makes us doubt the involvement of the horse in global shifts in 5–3 thousand BC.*

Key words: *archaeozoology, horse, domestication, Neolithic, Eneolithic, genetic studies*

Г. Чайлд свого часу запропонував історичну реконструкцію первісної історії спираючись на відомості лінгвістики та археології. За однією (з 9 основних, зафіксованих на сьогоднішній день) лінгвістичних теорій XIX ст., яка на той час була ледь не єдиною та пануючою, прабатьківщина індоєвропейців була саме у степах Євразії, зокрема й у Північному Причорномор'ї. В степах водилися дикі коні, пра-індоєвропейці – «курганний народ» – їх приручили, стали вершниками, навіть запрягли їх у колісниці,

та здійснювали набіги на мирне хліборобське населення, аж допоки не знищили хліборобські цивілізації Старої Європи.

Подібні ідеї, започатковані для інтерпретації археологічних відомостей Гордоном Чайлдом, продовжила розвивати Марія Гімбутас у другій половині ХХ ст., висунувши так звану «курганну гіпотезу», яка набула великої популярності в науковому середовищі як на Заході, так й в Україні. Це і не дивно, адже значною мірою вона спиралася на відомості української археології. Батьківщину коня локалізували причорноморських та/або у поволзьких степах.

Кінь – лише одна з складових у системі курганної гіпотези М. Гімбутас, але саме кінь став наріжним каменем у комплексі доказів та рушійною силою для її просування та поширення. Курганну гіпотезу неодноразово критикували різні дослідники. Утім, наратив про вторгнення войовничих степових індоевропейських вершників на терени Старої Європи знаходить багато прихильників й у наш час. Мабуть одна з найвідоміших книг з давньої історії Європи на заході – це монографія Д. Ентоні «Кінь, колесо та мова: як вершники бронзової доби з євразійських степів сформували сучасний світ», видана 2007 р. у Принстоні. Головним елементом тут здається кінь, але поєднання коня, колеса та мови зовсім не є очевидним. Утім нашої теми з «тріади» Д. Ентоні стосується тільки кінь.

Логіка прихильників вторгнення степовиків базується, зокрема, й на тому, що доместикація коня давала степовикам переваги над «мирними» хліборобами у захопленні їх поселень. Згідно пануючого стереотипу виробилася традиція сприймати коня та курган як символи давніх індоевропейців. Саме тому тема місця та часу доместикації коня набуває важливого значення.

Проблема приучення коня міждисциплінарна. Відомості лінгвістики з цієї теми не є достовірними. Джерело для вирішення проблеми – кістки коня – надає археологія, вона ж визначає їх місцезнаходження, хронологію та побутовий контекст. Утім кістки тварин це біологічний матеріал. Отже дослідження таких знахідок та інтерпретація результатів – прерогатива біології, а точніше археозоології. Сучасні методи цієї дисципліни, що виникла на стику археології та зоології, схарактеризовано О. П. Секерською. Саме від цих методів в значній мірі залежить вивчення проблеми доместикації коня. У останні десятиліття важливу роль у вивченні цієї проблеми стала відігравати молекулярна біологія.

Є чимало досліджень, але не поставлена остання крапка у проблемі доместикації коня, бо досліджень ДНК зразків коня з Надчорноморського Степу або землеробських поселень культур Трипілля-Кукутень, Гу-

мельниця, тощо, де також фіксують кістки коня, поки що так і не було проведено.

Археозоологія – дисципліна, яка виникла на стику археології та зоології. Отже роздати джерела з проблеми domestикації коня та історію вичення цієї проблеми варто саме в межах археозоології. У теоретичному плані важливо визначити, що мається на увазі під терміном «domestикація», зокрема й коня, бо про це існують різні думки. Адже саме кінь більш ніж інша худоба мав багатofункціональне призначення.

На нашу думку, найважливішими все ж таки слід вважати дослідження зоологами механізму domestикації. Зоологи визначають «одомашнення» як контроль людини над розмноженням, який можна виявити в стародавніх зразках скелета за змінами в розмірі та мінливості стародавніх популяцій коней, а також сліди трудової діяльності на рештках скелету та зубач.

З усіх свійських тварин нео-енеоліту саме приручення коня викликає найбільші дискусії тому, що як зазначала В. Громова, у зоологів немає чітких критеріїв для таких визначень. Зараз вважається доведеним, що основний набір для тваринництва, включаючи велику та дрібну рогату худобу та, навіть свиней, нео-енеолітичне населення Європи отримало у пакеті традицій відтворюючого господарства в ході неолітизації с первинного її центру в Анатолії. Але у цьому пакеті не було коня, натомість табуни диких коней водилися в степах та були об'єктом полювання за доби мезоліту. Отже цілком логічно ставити питання domestикації коня саме у регіоні його поширення у Понтийських степах. Але це дуже великий регіон між Дунаєм та Волгою, і дискусії точаться саме з приводу локалізації конкретного місця та часу приручення коня на цих величезних просторах.

І. Г. Підоплічко ще у 50-ті рр. XX ст. визначив серед кісток стоянки Кам'яна Могила I у Приазов'ї кістки свійських тварин, зокрема коня. Але остеологічні дані про приручення коня ще за доби неоліту в степах між Південним Бугом та Доном було отримана в останні десятиліття XX ст. За визначенням О. П. Журавльова, найдавніші зразки свійського коня, окрім Кам'яної Могили 1 походять з пам'яток сурської (6100–5330 р. до н.е.), азово-дніпровської (6000–4750 р. до н.е.), середньостогівської (5100–4250 р. до н.е.) культур. Спираючись на ці відомості Н. С. Котова стверджує, що domestикація коня почалася на початку VIII тис. до н. е. у степовому Придніпров'ї та західному Приазов'ї.

В. І. Бібікова та В. Й. Цалкін вважали, що предком свійського коня міг бути дикий кінь пізнього плейстоцену. Такої ж думки трималися С. М. Бібіков та І. Є. Кузьміна. Існує гіпотеза про приручення коня в Північному Причорномор'ї в неолітичну добу. Так вважали В. Й. Цалкін та В. О.

Шнірельман. Дослідження О. П. Журавльова на матеріалах розкопок М. Т. Товкайло та Н. С. Котової надають аргументи для таких висновків. Особливо важливим, на нашу думку, що, за визначеннями О. П. Журавльова, на неолітичних пам'ятках Степового Побужжя знайдено кістки свійського коня та тарпана. В енеолітичних пам'ятках на Дону та в Приазов'ї також зафіксовані кістки як свійських так й диких коней. А найдавніший свійській кінь визначений для ранніх неолітичних пам'яток Приазов'я І. Г. Підплічко та О. П. Журавльовим.

Археозоологи визначають кістки коня серед фауністичних решток з розкопок, але списки номенклатури свійських та диких тварин складають, у переважній більшості, археологи, при цьому іноді їх міркування виходять за межі суто біологічних даних.

Думки про віднесення конкретних знахідок кісток коня до диких або домашніх видів у конкретних пам'ятках конкретних культур нео-енеоліту різняться. Наприклад, кінь з найдавнішого в Україні поселення Прекутень-Трипілля А віднесений В. Г. Збеновичем до диких тварин. Серед домашніх тварин розміщений кінь в дослідженнях В. І. Бібікової фауни Луки-Врублівецької, пам'ятки періоду Трипілля В. І. Відносно багато кісток коней В. Й. Цалкін визначав серед свійських тварин на синхронних ранньотрипільським поселеннях типу Болград-Алдень культури Гумельниця, що розташовані у степовій зоні поблизу дунайських озер.

На поселеннях Трипілля пізніших етапів кінь, як правило, входить до списку свійських тварин. Визначити роль коня в господарстві трипільців складно, тому що для цього бракує даних. О. П. Журавльов зафіксував на різних поселеннях Трипілля кіски від різних коней західного (товстоногі) та й східного (напівтонконогих) походження.

Крім того, досліднику вдалося на кістках коня з ями періоду Трипілля VI/VII на поселенні Більшівці виявити сліди, що свідчать про використання його як тяглової сили. З цього закритого комплексу походить велика кількість кісток коня, до 26% стада, що дало можливість О. П. Журавльову говорити навіть про такий напрямок тваринництва, як конярство. Така модель тваринництва припускає розведення коня зокрема й для отримання м'яса. В поселеннях різних періодів трипільської культури на всьей території її поширення відсоток коня у стаді становить від 2% до 15%.

У багатьох випадках на трипільських поселеннях підвищений відсоток кісток коня співпадає з великою долею кісток вівці. На нашу думку такий збіг можна інтерпретувати як використання коня для випасу отар. Таким чином, для трипільської культури маємо свідчення про використання коня як тяглової сили, для випасу отар та для отримання м'яса.

Усатівська культура синхронна пізньому Трипіллю та певною мірою пов'язана з ним генетично. Склад стада усатівської культури, особливо встановлений О. П. Секерською в Маяках, майже повністю відповідає у відсотковому відношенні составу стада кочовиків-казахів. В кочовиків кінь відіграє важливу роль не тільки як престижна тварина, джерело м'яса та молока, транспортний засіб, але незамінний для випасу стада взимку, бо здійснює тебенівку, що дає можливість скоту харчуватися на пасовиськах.

Велику ролі відіграло конярство у сусіднього з Трипіллям населення степової та прикордонної із степовою лісостепової смуги, представленою пам'ятками новоданилівського типу, середньостогівської та дерев'яської культур (або пізнього етапу середньостонівської культури). Середньостогівська енеолітична культура розглядалася у 70-ті рр. XX ст. як «архаїчна ланка ямної культури», а ямна культура власно й належала «войовничим вершникам-завойовникам» Давньої Європи, які ховали своїх небіжчиків під курганам.

Тваринницький напрямок господарства середньостогівської культури в умовах степу не викликає сумніву. Конкретні форми тваринництва доби енеоліту у степовій зоні були успадковані від попереднього населенні неоліту. Вони сильно залежали від кліматичних коливань. Остеологічних матеріалів з розкопок з більшості стоянок середньостогівської культури обмаль, але можна казати про певні тенденції у збільшенні ролі тваринництва, змінах у складі стада, зокрема й наявності коня, або підвищенні ролі мисливства у життєзабезпеченні населення.

Усе, що нам дає археологія стосовно свійського коня у середньостогівській культурі, то це те, що він там був. Але разом з цим незаперечним фактом з'являється знахідка в новоданилівському похованні біля с. Суворово порфіритного скіпетра у вигляді кінської голови, яка стала чинником для класичного прикладу спекуляцій археології на темі коня як символу пра-індоевропейців.

1972 р. вийшла стаття В. Н. Даниленка та М. М. Шмаглія, в якій, на думку авторів, завдяки цьому зображенню *«розкривається етноісторичний процес середини IV тис. до н. е. та роль у ньому пастуших племен Південно-Східної Європи. Перехід на патріархальний етап суспільного розвитку, приручення коня, виникнення вершництва та військової організації, експансія та дифузія на захід енеолітичних пастухів-вершників являється важливою рисою етноісторичного розвитку усїєї Південної Європи»*.

Тему прирученого коня та його ролі як творця історії продовжує дерев'яська культура, генетично пов'язана із середньостогівською, але локалізо-

вана частково у степовій, а частково в прикордонні лісостепової та степової зони в долині великої ріки Дніпро. Для тваринницького господарства дереївської культури характерна велика роль в стаді коня. Вірогідно, це пов'язано з можливістю випасу круглий рік завдяки тому, що тільки кінь може розбивати льодяну корку та розгрібати сніг на пасовиськах, забезпечуючи можливість випасу решти худоби. На розвиток тваринництва дереївської культури значною мірою впливала аридизація. На більшості поселень велика рогата худоба та кінь забезпечували основний вклад у постачання м'ясної їжі, або кінь був на другому місці після ВРХ, або внесок коня та МРХ був однаковим. Є також беззаперечні данні про використання у дереївській культурі кобилячого молока.

Отже, підсумовуючі викладені факти, можна констатувати:

За відомостями археозоології найдавніші свідчення про domestикацію коня у степовому Придніпров'ї та західному Приазов'ї відносяться до початку VIII тис. до н. е.

Конярство було одним з важливих напрямків тваринництва степового населення доби нео-енеоліту тому що забезпечувало постачання харчування.

Кінь, присутній у стаді хліборобських культур, також використовувався для отримання м'яса, вірогідно й як тяглова сила.

У період РБВ у степах Північно-Західного Причорномор'я існувала усатівська культура. Вона виникла в наслідок трансформації землеробсько-скотарського господарсько-культурного типу та синтезу традицій землеробських та скотарських степових культур в умовах кліматичних змін 3300 р. до н.е. Вірогідно це були перші кочовики в історії Європи.

Дослідження з молекулярно-генетичного аналізу кінської ДНК, на жаль, поки що так і не торкнулися території степового Подніпров'я та Приазов'я. Але вони важливі для усвідомлення загальних питань domestикації коня. Огляд досліджень генетиків з проблеми domestикації коня проведений М. Курзенковим. Майже всі мтДНК дослідження, виконані після 2009 р., ґрунтуються у плані визначення початку domestикації коня на працю А. Оутрума, тобто на 3500 р. до н. е. Дослідження, засновані на повністю розшифрованому мтДНК, обмежують початок domestикації більш ранньою датою – IV–VI тис. р. до н. е.

З аналізу М. Курзенкова проблеми domestикації коня у дослідженнях з молекулярної біології витікає декілька важливих висновків. Перше. Дослідження, які ґрунтуються на аналізі мтДНК, демонструють, що свійські коні, принаймні кобили, не можуть виходити з одного ареалу domestикації. Друге. Питання ймовірного сценарію domestикації з урахуванням

отриманих даних генетиками вирішуються по-різному. Одна група генетиків (К. Віла) вважає, що висока різноманітність материнських ліній, яка спостерігається у сучасних коней, передбачає багато осередків доместикації, де були задіяні коні з великої кількості різних популяцій. Інша група (Т. Янсон) пов'язує отримані результати з просуванням знань про одомашнення разом з самими тваринами та змищення свійських коней зі своїми дикими родичами вже після доместикації. Також висловлена думка (М. Сізлак) що таку кількість генетичних ліній можна пояснити впливом усіх названих причин, тобто існуванням кількох областей доместикації дуже великої кількості кобил-засновників та значними інтрогресіями¹ місцевих диких ліній у свійські популяції.

Таким чином археологія і генетика пропонують певне бачення теми коня, одна бракує досліджень конкретних матеріалів. Інша річ більш зрозуміла: у енеоліті та РБВ домашній кінь був, а от ні вершників, ні колісниць ще не було.

В ПОШУКАХ ІДЕАЛУ: ВЗІРЦЕВИЙ ГРОМАДЯНИН У КОЛЕКТИВНИХ УЯВЛЕННЯХ АФІНЯН КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ

Оксана Вар'ян

здобувачка кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин
Запорізький національний
університет, м. Запоріжжя
Науковий керівник – Світлана
Андрух, к.і.н., доцент

Анотація. Розглянуто колективні уявлення афінян про образ ідеального громадянина у класичний період на матеріалі писемних джерел (промов ораторів, епіграфіки – епітафій та гоноративних написів). Визначено, що у публічній комунікації для характеристики громадян застосовувались «формули», що у суспільній свідомості відповідали позитивному або негативному образу людини. У прагненні засвідчити добродішність особи, промовці або автори написів звертались до тих якостей людини, котрі відповідали пануючому в соціумі образу взірцевого добродішного громадянина.

¹ Інтрогресія, також відома як інтрогресивна гібридизація, в генетиці – переміщення гена від одного виду до генофонду іншого через повторне зворотне схрещування міжвидового гібрида з одним із батьківських видів.

Ключові слова: колективні уявлення, поліс, класичний період, ідеальний громадянин, добродесність.

Abstract. *The collective perceptions of Athenians about the image of the ideal citizen during the classical period have been considered based on written sources (speeches of orators, epigraphy – epitaphs and honorific inscriptions). It has been determined that in public communication, “formulas” were used to characterize citizens, which corresponded to a positive or negative image of a person in the public consciousness. In an effort to demonstrate a person’s honesty, speakers or authors of inscriptions referred to those qualities of a person that corresponded to the prevailing societal image of an exemplary virtuous citizen.*

Key words: *collective representations, polis, classical period, ideal citizen, honesty.*

Розширення методологічної інструментації сучасної історичної науки дозволило суттєво урізноманітнити «поле досліджень», зокрема, в галузі антикознавства та звернутись до таких актуальних на сьогодні питань як колективна ідентичність й колективна свідомість, функціонування колективної пам'яті у стародавніх греків. Аналізу колективної пам'яті еллінів присвячено статтю М. Фрагулакі [1]; зв'язку колективної пам'яті й афінських написів – роботу П Лоу [2]. Питання функціонування соціальної пам'яті досліджувались Дж. Ма [3], Б. Стейнбок [4], Е. Гаррісом [5] М. Каневаро [6].

Дослідження колективних уявлень афінян про образ ідеального громадянина засновується, передусім, на використанні писемних джерел. Найбільш репрезентативними у даному контексті є промови аттичних ораторів, а також епіграфіка – епітафії й гоноративні написи; спрямовані на безпосереднє сприйняття афінянами, вони мали відповідати властивим колективній свідомості соціальним факторам (моралі, звичаям, нормам поведінки та іншим).

Становлення колективної свідомості й ідентичності афінян наприкінці архаїчного – на початку класичного періоду давньогрецької історії відбувалось паралельно утворенню громадянського колективу, під впливом демократичних трансформацій поліса. Політичні процеси VI ст. до н.е. обумовили поширення на демос ціннісних й морально-етичних категорій, притаманних аристократичному суспільству архаїчної доби [7, с. 61 66]. Сприяли цьому й реформи Клісфена і Перікла, які законодавчо закріпили спільно-політичну рівність усіх афінян за походженням [8, с. 57 72].

Колективні уявлення про громадянську добродесність найбільш повно представлені у судових промовах ораторів Лісія [9], Демосфена [10], Ісократу [11], Есхіна [12], Гіперіда [13], Дінарха [14], Лікурга Афінського [15].

Обов'язковим елементом таких виступів була характеристика особи, яку мали виправдати або засудити дикасти: походження й виховання людини; її морально-етичні якості; належне й сумлінне виконання громадянських обов'язків (політичного, військового, економічного характеру); відзнаки у діяльності на благо поліса (самої особи, а також представників її роду). Створюючи перед співгромадянами-суддями образ людини, промовці апелювали до цінностей, котрі поділялись або засуджувались соціумом.

Виразною у даному контексті є, зокрема, XVIII промова Лісія, котра розпочинається із акцентування уваги виступаючими до того, якими людьми є вони самі та якими людьми були їх предки. Промовець апелює до суспільної пам'яті співгромадян: його предки були шановані афінянами; неодноразово піддавались небезпекам відстоюючи збереження поліса і демократію; неухильно й відповідально виконували усі літургії та повинності; обіймали високі посади [9, XVIII. 1-7]. У іншому виступі промовець апелює до відзнак представників свого роду, зокрема, до значних витрат батька на виконання літургій, котрі перевищували витрати на власні потреби [9, XIX. 9-10]. Подібними є й аргументи на свій захист іншого афіянина. Відданість демократичному ладу він доводив тим, що його видатки на повинності й літургій перевищували покладені на нього державою обов'язки; він не вчинив злочинів проти демократії та прагнув бути добрим громадянином [9, XXV. 12-17].

Яскравий образ вірцевого громадянина і його антипода – людини, котра не заслуговує вважатись добродесною, змальований Демосфеном у його промові проти Мідія. Зразковим афіянином оратор представив Алквіда (підкресливши справедливість його вигнання за протиправний вчинок): він мав благородне походження; уславлених діяннями на користь поліса пращурів; власні блискучі перемоги у агонах й позитивний досвід участі у військових кампаніях міста на високих посадах. Не менш достойним громадянином постає й сам Демосфен, котрий раніше усталеного віку почав витрачати свої статки на літургії й повинності. Антипод у промові оратора Мідій – він не має поваги до афінського народу [10, XXI. 143-157]. У «Егінській промові» Ісократ до переваг виступаючого віднесено статус його предків, котрі вирізнялись походженням й статками; їх визначний статус доповнювався обійманням високих посад, сплатою значних за обсягом податків, пишним виконанням хорегій та інших літургій [11, XIX. 36].

Для громадян, котрі не вирізнялись значними статками, добродесність вимірювалась, як правило, сумлінним виконанням повинностей, передусім військової. Таким названий бідняк Стратон; в заслугу йому поставлена участь у всіх військових кампаніях, котрі припали на його молоді роки [10,

XXI. 95]. Мірилом виступало також те, що демот приніс полісу користь й не заподіяв жодної шкоди [9, III. 45-47].

Взірцева характеристика надавалась у промовах на честь громадян, котрі віддали своє життя під час виконання військового обов'язку та були удостоєні публічного поховання за державні кошти. У корпусах промов ораторів до даного жанру належать виступи авторство яких асоціюють із Лісієм, Демосфеном, Гіперідом (питання авторства промов у даній статті залишимо поза увагою як безпосередньо не пов'язане із предметом викладу). У поховальній промові на вшанування афінян, котрі загинули під час Коринфської війни, оратор від початку декларує своїм завданням якнайкраще представити звитягу (доброчесність) полеглих («ἀνδρῶν ἀρετήν»); звитяга (ἀρετή) є підставою їх прославлення. Запорукою доброчесності воїнів стали благородні походження і мислення (світоглядні орієнтири) їх пращурів, а отже й їх самих; славні подвиги воїнів постають продовженням досягнень попередніх поколінь, на прикладах яких виховувались афіняни [9, II. 1 2, 21, 69]. Відвагу полеглих уславлює й поховальна промова Демосфена. У виступі наголошено на походженні, належному вихованні й способі життя загиблих. Акцент на походженні є відображенням суспільно-політичних та ідеологічних змін, що втілились у колективних уявленнях афінян класичного періоду. Благородство походження трактувалось не стільки на підставі аристократичності роду, як на можливості прослідкувати родовід – довести одвічну приналежність до афінян. Підґрунтям для мужності полеглих стали притаманні їх пращурам благородство, відважність й справедливість. Промовцем відзначено виховання цих громадян – опанування наук відповідно до їхнього віку [10, LX. 1 17]. Подібно Гіперід уславлював звитягу й відповідність славі пращурів воїнів, котрі віддали своє життя під час Ламійської війни. Їх вирізняло благородне походження (схарактеризоване подібно до попередньої промови як належність до афінської громадянської общини); хороше виховання; служіння інтересам поліса [13, VI. 1 9].

Оцінка доброчесності співгромадян відбувалась за результатами виконання ними обов'язків перед полісом – участі в управлінні державою, служби у війську, реалізації літургій. Наявність чеснот у осіб, що обіймали посадові обов'язки, визначалась якістю їх виконання та декларувалась у «формулах», які відсилали до дотримання справедливості, шанування законів, любові до народу.

До першої групи почесних декретів відносимо такі, що характеризували афінських громадян, котрі обіймали посади в управлінні державою. Так, напис IG II/III³ 1, 306 вшановував булевтів й інших магістратів Буле за

добročесність й справедливість, виявлені щодо Буле й афінського народу («ἀρετῆς ἔνεκα καὶ δικαιοσύνης τῆς εἰς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων»). Інший декрет пропонував увінчати магістратів за те, що вони виконували свої обов'язки добре й з дотриманням справедливості «καλῶς καὶ δικαίως ἐπεμειλήθησαν» (IG II/III³ 1, 311) [16]. У чотирьох постановках, виданих філами, вказано, що вшановані ними магістрати добре і справедливо («καλῶς [κ] α[ὶ] δικαί[ω]ς») виконували свої обов'язки, тому необхідно похвалити їх за добročесність й справедливість («ἀ[ρετῆ]ς ἔνεκα [α καὶ δι]καιοσύνης») (IG II/III³ 4, 76) [17].

Почесний декрет 336/335 р. до н.е. декларував нагороди секретарю Ради й народу Філею за його добročесність і справедливість «ἀρετῆς ἔνεκα καὶ δικαιοσύ[ν]ης», добру й відповідну законам роботу «καλ[ῶ]ς κ[αὶ] κατὰ τοὺς νόμους»; його помічники увінчувались за виконання обов'язків відповідно до справедливості та законів «ὅτι δικαίως καὶ κατὰ τοὺς νόμους»–[ς]. Декрет IG II/III³ 1, 327 пропонує запровадити почесні особам, які обіймають дану посаду, аби вони прагнули прославитись завдяки дотриманню законів та відстоюванню інтересів афінського народу. Формулу «згідно з законами» («κατὰ τοὺς νόμους») містить й декрет щодо почесней магістрату, датований близько 345-320 рр. до н.е. (IG II/III³ 1, 323). Афінського анаграфейя Каллікратата, котрий записував документи й в цілому виконував свою роботу добре і справедливо («καλῶς καὶ δικαίως») пропонувалось увінчати за його добročесність і справедливість щодо Буле й афінського народу «[ἀρετῆς ἔ]νεκα καὶ δικαιοσύνης τῆς εἰ–[ς τὴμ βο]υλήν [κ]αὶ τὸν δῆμον» (IG II/III³ 1, 469) [16].

У другу групу виокремлюємо декрети із вшанування осіб за відправлення посад, пов'язаних із релігійними культурами. Почесті Фанодему мали бути надані за його хороший і честолюбний підхід до підготовки законів щодо вшанування бога Амфіарая («κα–λῶς καὶ φιλοτίμως νενομοθέτηκεν περὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου») (IG II/III³ 1, 348). Подібно декрет IG II/III³ 1, 355 передбачав похвалу для керівників змагань на честь бога Амфіарая за виявлені ними справедливість, любов до бога та афінського народу («δικαιοσύνη–ς ἔνεκα καὶ φιλοτιμίας τῆς πρὸς τ–ὸν θεὸν καὶ τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων–ν»). Жрець культу Асклепія Андрокл служив на своїй посаді добре і благочестиво («καλῶς καὶ εὐσεβῶς») (IG II/III³ 1, 359) [16]. Почесті гіеропеям були надані декретом 344/343 р. до н.е. за їх справедливість («δικαιοσύνης ἔνεκα») (IG II/III³ 4, 74); постановою 325/324 р. до н.е. за їх добročесність та справедливість («ἀρετῆς ἔνεκα καὶ δικαιοσύνης»), виявлені щодо Буле та народу (IG II/III³ 1, 369) [16; 17].

Епітафії відтворювали нормативний ідеалізований образ афінського громадянина [18]. Написи на спільних поховання загиблих воїнів, подібно

до промов акцентували увагу на звитязі й подвигах полеглих. Прикладом є монумент на честь загиблих на війні, датований бл. 447 р. до н.е. За довгим переліком імен міститься напис про те, що полегли втратили у битві молодість, однак звели цим пам'ятник своїй доброчесності («αρετές») (IG I³ 1162) [19].

На відміну від колективної комеморації, стели на похованнях окремих осіб містили більш індивідуальну характеристику морально-етичного образу громадянина. Найбільш поширеними є згадки про уособлення людиною доброчесності (арете), поміркованості (софросюне), справедливості й мудрості [20, с. 214]. Напис на намогильній стелі Афенокла (перша чверть IV ст. до н.е.) згадує благородність похованого, його доброчесність та благи діяння [21].

Отже, колективні уявлення афінян V – IV ст. до н.е. про образ ідеально громадянина знайшли відображення у писемних джерелах відповідного періоду. Публічний характер промов ораторів, а також написів (епітафій і почесних декретів) дозволяє припустити, що в них застосовувались такі характеристики громадянина, котрі відповідали наявному у свідомості афінян архетипному образу доброчесного громадянина. Взірцевий громадянин вирізнявся доброчесністю, проявами якої були: походження; сумлінне виконання обов'язків перед полісом (відповідно до віку й статків); дотримання справедливості щодо держави й співгромадян; відстоювання інтересів і вигоди полісної общини; звитяга у захисті поліса й демократії; інші вчинки, котрими громадянин приносив користь державі.

Список використаних джерел

1. Fragoulaki M. Introduction: collective memory in Ancient Greek culture: concepts, media and sources. *Histos. Supplement*. 2020. Vol. 11. P. ix–xliv.
2. Low P. Remembering, forgetting, and rewriting the past: Athenian inscriptions and collective memory. *Histos. Supplement*. 2020. Vol. 11. P. 235–268.
3. Ma J. City as memory. *The Oxford handbook of Hellenic studies* / eds. by B. Graziosi, P. Vasunia, G. Boys-Stones. Oxford: Oxford university press, 2009. P. 248–259.
4. Steinbock B. A lesson in patriotism: Lycurgus' against Leocrates, the ideology of the ephelia, and Athenian social memory. *Classical Antiquity*. 2011. Vol. 30. No. 2. P. 279–317.
5. Harris E. M. Herodotus and the social context of memory in Ancient Greece: the individual historian and his community. *The Power of the Individual: Studies in Honor of John K. Davies*. 2018. P. 79–113.
6. Canevaro M. Memory, the orators, and the public in fourth-century BC Athens. *Greek memories: theories and practices* / eds. by P. Ceccarelli, L. Castagnoli. Cambridge, 2019. P. 136–157.

7. Маринович Л. П. Античная и современная демократия: новые подходы к сопоставлению: уч. пос. Москва: КДУ, 2007. 212 с.
8. Asmonti L. Gentrifying the demos: aristocratic principles and democratic culture in Ancient Athens. *Study Classici Orientaly*. 2015. Vol. 61. P. 55–75.
9. Lysias. *Orationes* / transl. by W. R. M. Lamb. Cambridge: Harvard university press, 1930. 244 p.
10. Demosthenes. *Orationes*: in 7 vol. / transl. by J. H. Vince (vol. 1–3), A. T. Murray (vol. 4–6), N. W. De Witt, N. J. De Witt (vol. 7). London: William Heinemann, Cambridge: Harvard university press, 1926–1939.
11. Isocrates. *Orations. Letters*: in 3 vol. / transl. G. Norlin (vol. 1–2), L. van Hook (vol. 3). London: William Heinemann, Cambridge: Harvard university press, 1928–1929, 1945.
12. Aeschines. *The speeches of Aeschines* / transl. by C. D. Adams. Cambridge: Harvard university press, 1968.
13. Hyperides. *Orationes. Minor attic orators*: in 2 vol. / transl. by J. O. Burt. London: William Heinemann, Cambridge: Harvard university press, 1962. Vol. 2. P. 370–605.
14. Dinarchus. *Orationes. Minor attic orators*: in 2 vol. / transl. by J. O. Burt. London: William Heinemann, Cambridge: Harvard university press, 1962. Vol. 2. P. 165–325.
15. Lycurgus. *Orationes. Minor attic orators*: in 2 vol. / transl. by J. O. Burt. London: William Heinemann, Cambridge: Harvard university press, 1962. Vol. 2. P. 9–157.
16. *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores. Editio tertia. Pars I. Leges et decreta. Fasc. 2. Leges et decreta annorum 352/1–332/1.* / Ed. S. D. Lambert. Berlin, 2012.
17. *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores. Editio tertia. Pars IV. Dedicaciones et tituli sacri. Fasc. 1. Dedicaciones publicae* / Eds. J. Curbera, A. K. Makres. Berlin, 2015.
18. Burton D. Public memorials, private virtues: women on classical Athenian grave monuments. *Mortality*. 2003. Vol. 8. No. 1. P. 26–28.
19. *Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores. Editio tertia. Fasc. 2: Dedicaciones, catalogi, termini, tituli sepulcrales, varia, tituli Attici extra Atticam reperti, addenda* / Ed. D. Lewis, L. Jeffery adiuvante Eberhard Erxleben. Berlin, 1994.
20. Stears K. Losing the picture: change and continuity in Athenian grave monuments in the fourth and third centuries bc. *Word and image in ancient Greece* / eds. by N. K. Rutter, B. A. Sparkers. Edinburgh: Edinburgh university press, 2000. P. 206–227.
21. *Inscriptions from the Athenian Agora* / prep. by B. D. Meritt. Princeton, New Jersey: ASCSA, 1966. 32 p.

¹⁴C ДАТИ ТА АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ КУКУТЕНІ-ТРИПІЛЛЯ: ЩО І ЯК НАСПРАВДІ МИ ДАТУЄМО?

Михайло Відейко

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України,
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка, м. Київ

Анотація. В останнє десятиліття дат для Кукутень-Трипілля отримано на порядок більше, ніж за попередні 50 років. Однак картина, отримана з використанням новітніх AMS дат помітно відрізняється від створеної раніше. Як наслідок, почалися розмови про «кризу традиційної періодизації» Кукутень-Трипілля. Але перш, ніж говорити про кризу, можливо варто зрозуміти, що саме і як ми датуємо.

Ключові слова: Кукутень-Трипілля, датування, періодизація, криза традиційної періодизації.

Abstract. In the last decade, much more dates have been obtained for Cucuteni-Trypillia than in the previous 50 years. However, the picture obtained using the latest AMS dates is markedly different from the one created earlier. As a result, conversations began about the “crisis of traditional periodization” of Cucuteni-Trypillia. But before talking about the crisis, perhaps it is worth understanding what exactly and how we date.

Key words: Cucuteni-Trypillia, dating, periodization, crisis of traditional periodization.

Тривалий час Кукутень-Трипільський культурний комплекс датували традиційними методами. Близько 60 років тому почалася ера ізотопного датування. Нині кількість дат з сайтів цього культурного комплексу вимірюється сотнями. Здавалося, ця кількість неминуче має перерости у якість. Можливості датування та їх доступність мали відкрити нову епоху у роботі з археологічними сайтами Кукутень-Трипілля.

Замість цього археологи отримали реальну проблему. Варіативність отриманих дат у межах одного поселення або навіть одного об'єкта нині здатна похитнути віру у стратиграфію та типологію. А це саме ті методи, на яких понад сто років вибудовувалася відносна хронологія складного культурного комплексу. За останнє десятиліття дат для Кукутень-Трипілля отримано на порядок більше, ніж за попередні 50 років. Однак картина, отримана з використанням новітніх AMS дат помітно відрізняється від

створеної раніше. Як наслідок, почалися розмови про «кризу традиційної періодизації» Кукутень-Трипілля [1].

Щоб зрозуміти нинішній стан речей варто пригадати історію запровадження ^{14}C хронології для Кукутень Трипілля. А потім детальніше подивитися, що саме і як саме датують цим методом.

Перший етап мав місце приблизно між 1964–1993. Це був час отримання перших визначень [12]. Кількість дат зростала повільно. Довірчі інтервали у 70-100 років нині виглядають просто жахливо. Дати не калібрували [27]. Але водночас кожна нова дата проходила суворе випробування у археологів. Вони звертали увагу на контекст знахідки, супутній матеріал. Розробки цього періоду враховувала досягнення попередніх досліджень, так само як і абсолютні дати ^{14}C [18]. Так постала та періодизація, про «кризу» якої говоритимуть через сорок років. Нагадаємо, що підставою для цих розмов стали AMS дати без ґрунтового врахування археологічного контексту.

Другий етап розпочався на початку 90-х років. Він пов'язаний з діяльністю Київської лабораторії та фінансуваням датування у міжнародних проектах. Великі серії дат було зроблено для трипільських пам'яток різних періодів [4, 16, 17, 19, 20, 24]. Це змінило абсолютну хронологію Кукутень-Трипілля [21, 22]. Встановлені тоді межі приблизно між 5000-3000 ВС поки що залишаються незмінними. Датування не було настільки масовим, якщо порівнювати з останнім десятиліттям. Однак вже тоді стало більше випадків, коли ^{14}C дати не відповідали археологічним реаліям. Але тоді замість того, щоб навести лад у відборі зразків, у цих аномаліях звинуватили Київську лабораторію. В археологічній літературі «київські дати» стали ледь не синонімом низької якості. При цьому їх протиставляли датам інших європейських лабораторій [25].

Третій етап у ^{14}C датуванні Кукутень-Трипілля почався після 2010 року, коли стартувала низка масштабних міжнародних дослідницьких проектів на території Румунії, Молдови та України. У них були задіяні археологи з Великої Британії, Німеччини, Польщі, Румунії, Молдови та України [2, 7, 14]. Кожен проект передбачав обов'язкове $\text{C}14$ датування. Разом новими проектами в археологію Кукутень-Трипілля прийшло багато нових дослідників. Їм довелося знайомитися з періодизацією Кукутень-Трипілля та масовими знахідками кераміки вже у процесі досліджень.

У випадку з мега-сайтами Небелівка та Майанецьке йшлося про багато десятків датувань (в перспективі – більше ста) [10, 8]. Для окремих проектів число дат для окремих сайтів було в межах десятка [13, 5, 14]. Усі дати замовляли у європейських лабораторіях.

У якості зразків в цей період використовували переважно кістки тварин. В окремих випадках датували зерно, вугілля, кераміку та обпалену обмазку будівель. Вже на цьому етапі археологи потрапили у залежність від якості зразків. Сталося це через рішення реконструювати внутрішню хронологію мега-поселень.

Для реалізації цього рішення слід було відібрати зразки з багатьох десятків споруд, розташованих у різних частинах величезних поселень (Небелівка – 238 га, Майданецьке – близько 200). Фізично розкопати багато десятків будівель або ям за кілька польових сезонів було фізично неможливо. І тоді було прийняте рішення відбирати зразки із застосуванням тестових траншей розмірами від 1×1 до 1×6 м [3]. Кількість кісток з таких траншей була мінімальною. Тому довелося передавати на датування те, що вдалося знайти.

Завдання було виконане і археологам вдалося отримати значну кількість дат. І тут несподівано виявилось, що дати з одного поселення типу Небелівки охоплюють від 400 до 600 і більше років. Співставити отримані результати з археологічними реаліями виявилось складно. Кількість знахідок кераміки з шурфів була незначною, як і кількість форм посуду, які можливо було встановити.

Нещодавно було запропоновано версію, згідно якої це поселення існувало між 4040–3500 BC Вона базована на математичній обробці близько ста вже опублікованих дат [9]. Це означає що історія цього поселення налічує 540 років.

З точки зору археологічної періодизації це охоплює етапи B2, C1 та початок C2. На перший погляд у цьому нема нічого неможливого. Але це означає, що у датованих відповідним часом об'єктах археологи мали знайти певні зразки кераміки. З етапом B2 проблем нема жодних. Усі знахідки посуду віднесені саме до цього періоду. Але кераміка етапів C1 та початку C2 у об'єктах, з яких відбирали зразки, не представлена взагалі.

Для етапу C1 з цього регіону отримано великі колекції кераміки. У Майданецькому повністю досліджено близько 40 об'єктів, у Тальянках понад 60 Ці два поселення знаходяться на віддалі до 30 км від Небелівки. У разі їх співіснування (а саме це передбачає 540-літня історія Небелівки, побудована на ¹⁴C датах) мав відбутися обмін зразками кераміки.

Та обставина, що дослідники, публікуючи екзотичні версії «довгої історії» мега-сайту не шукали пояснень у археологічному має просте пояснення. Це наявність досвіду у роботі з місцевими керамічними матеріалами. Те саме стосується і теми про співвідношення в часі різних локальних груп Трипілля [1, fig. 4].

Між 2000–2010 подібні аномалії у ^{14}C пояснювали недостовірними «київськими датами». Якщо так, то пора почати говорити про аномальні дати для Кукутень-Трипілля 2012–2019 років з Оксфорда, Познані, Берліна, Глівіц. Якщо додати датування кісток людей, які зроблені при вивченні ДНК [26], то цей список «поганих лабораторій» доведеться поширити і на американський континент.

Справжня причина криється у відборі матеріалів для датування. Опубліковані дати по Небелівці містять відомості про використані зразки. Було використано кістки тварин, вугілля (в тому числі обвуглені зерна рослин), кераміка [10]. Крім кількох невизначених видів тварин до лабораторій потрапили близько 12 різновидів кісток з різних частин скелета домашніх і диких тварин. Обвуглені рештки представлені трьома різними видами рослин.

Якщо подивитися на цю картину то постає питання, що саме досліджено у цьому випадку? Цей перелік зразків прикрасив би спеціальне дослідження про життя тварин і рослин близько шести тисяч років тому. Спеціальні дослідження у цьому напрямку вже дали дуже цікаві результати стосовно дієти домашніх тварин [6], або використання органічних добрив при культивуванні злаків [15]. Отож виникає питання: а що насправді досліджували у лабораторіях?

Можливо, викладене вище стосовно селекції зразків і є першим поясненням аномальним датам. Чи можливо з цим щось зробити? Насамперед слід удосконалити як процедуру відбору зразків для датування, так і роботу з археологічним контекстом. Практику видобування зразків з шурфів варто припинити. Слід стандартизувати тип зразків. Це мають бути кістки певного виду тварин. І ці кістки мають належати до певної частини скелета. Те саме стосується людських кісток. Значення мають геологічні особливості території. Поселення Кукутень-Трипілля розташовані у різних геологічних умовах. На території їх поширення є осадові і вулканічні породи. Пов'язані з цим аномалії теж мають дослідити фахівці. Вирішення проблемних питань зі зразками вимагає спільних досліджень археологів та фахівців з лабораторій.

Щоб дослідити реальну ситуацію необхідно починати датувати лише повністю досліджені об'єкти. Це можуть бути залишки будівель, ями. Саме звідси можливо отримати як стандартний набір зразків, так і великі серії знахідок для порівняння. Для кожного об'єкта можливо провести серію датувань по усім можливим видам зразків. Лише після такого дослідження буде сенс замовляти десятки або сотні дат. При цьому буде мінімізовано ризики хибних висновків стосовно абсолютної хронології Кукутень-Трипілля та археологічної періодизації.

Археологи, які нині досліджують хронологію Кукутень-Трипілля і мають справу з аномальними датами стоять перед вибором. Вони можуть звинуватити в усіх проблемах лабораторії. Вони можуть і далі створювати екзотичні варіанти хронології [11] і говорити про «кризу традиційної періодизації» Кукутень-Трипілля [1]. Але справжнє дослідження проблеми виглядає більш цікавим та перспективним.

Список використаних джерел

1. Harper T. K., Diachenko A., Ryzhov S. N., Rassamakin Y., Eccles L. R., Kennett D. J., Tsvek E. V Assessing the Spread of Eneolithic Agricultural Communities in the Forest-Steppe Of Ukraine using Ams Radiocarbon Dating Radiocarbon. 2023 №65. P. 643–663.
2. Gaydarska B. (ed.). Early Urbanism in Europe: The Trypillia Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe. De Gruyter Open Poland. 2020.
3. Gaydarska B., Nebbia M., Chapman J. The Test Pits. In: B. Gaydarska (ed.). Early Urbanism in Europe: The Trypillia Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe. De Gruyter Open Poland, 2020. P. 214–227.
4. Kovalyukh N. N., Videiko M. Yu., Skripkin V. The absolute chronology of the Sofievka – type cemeteries. Baltic-Pontic Studies, 1995. №3. P. 140–146.
5. Król D., Rybicka M. Chronologia radiowęglowa stanowisk grupy Gordinești kultury Trypolskiej z północnej Mołdawii i Zachodniej Ukrainy. Archeologia Polski. 2022. №68. S. 9–30.
6. Makarewicz C. A., Hofmann R., Videiko M. Y., Müller J. Community negotiation and pasture partitioning at the Trypillia settlement of Maidanetske. Antiquity 96. 2022. P. 831–847.
7. Müller J., Videiko M., Maidanetske: New Facts of a Mega-Site. In: J. Müller/K. Rassmann/M. Videiko (eds.), Trypillia Mega-sites and European Prehistory: 4100–3400 BCE. London, 2016. P. 71–94.
8. Müller J., Hofmann R., Brandstätter L., Ohlrau R., Videiko M. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-site? In: Müller, J., Rassmann, K. and Videiko, M., eds., Trypillia Mega-sites and European Prehistory: 4100-3400 BCE. London, 2016. P. 133–170.
9. Müller J., Hofmann R., Videiko M., Burdo N. Nebelivka – rediscovered: A Lost City. In: Dębiec M., Gorski J., Müller J., Saile T., Włodarczak P., eds. From Farmers to Heroes? Archaeological Studies in Honor of Sławomir Kadrow. Bonn: Habelt, 2022. P. 213–222.
10. Millard A. The AMS Dates. In: Gaydarska B. ed. Early Urbanism in Europe: The Trypillia Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe. De Gruyter Open Poland, 2020. P. 246–256.
11. Nebbia M., Gaydarska B., Millard A., Chapman J. The making of chalcolithic assembly places: Trypillia megasites as materialized consensus among equal strangers? World Archaeology. 2018. №50(1). P. 41–61.
12. Passek T. Relations entre l'Europe occidentale et l'Europe orientale à l'époque néolithique. VI Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques. Moscow, 1962. P. 3–20.

13. Rybicka M., Sîrbu G., Król D., Bichaev V. New radiocarbon dates for stage CII Tripolye Culture, Northern Moldova, *Baltic Pontic Studies*. 2020. №24. P. 87–103.
14. Shatilo L. Tripolye Typo-chronology: Mega and Smaller Sites in the Sinyukha River Basin. Leiden, 2021.
15. Schlütz F., Hofmann R., dal Corsoa M., Pashkevych G., Dreibrod S., Shatilo M., Terna A., Fuchs K., Videiko M. Yu., Rud V., Müller J., Kirleis W. Isotopes prove advanced, integral crop production, and stockbreeding strategies nourished Trypillia mega-populations. *PNAS*. 2023. №120 (52). P. 1–10.
16. Szmyt M. Tripolye traits in the materials of Central (Polish) group of the globular Amphora culture – a radiocarbon perspective. *Baltic-Pontic Studies*. 1999. №3. P. 211–220.
17. Szmyt M., Chernyakov I. T. Radiocarbon chronology of the «Akkembetskiy kurgan». A preliminary report. *Baltic-Pontic Studies*. 2000. №9. P. 196–203.
18. Videiko M. Yu. Radiocarbon dating chronology of the Late Tripolye culture. *Baltic-Pontic Studies*. 1999. №7. P. 34–71.
19. Videiko M. Yu. Radiocarbon chronology of settlements of BII and CI stages of the Trypillya Culture at the Middle Dnieper . *Baltic-Pontic Studies*. 2003. №12. P. 7–21.
20. Videiko M. Yu., Petrenko V. G. Radiocarbon chronology of the complexes of the Eneolithic-Early Bronze Age in the Northern Pontic Region, a preliminary report. *Baltic-Pontic Studies*. 2003. P. 113–120.
21. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Основи хронології Трипілля-Кукутені. *Археологія*. 1998. №2. С. 3–14.
22. Відейко М. Ю. Нова хронологія Кукутені – Трипілля. В кн.: І. Т. Черняков (ред.) *Трипільська цивілізація у спадщині України*. Київ, 2003. С. 106–118.
23. Відейко М. Ю. Абсолютне датування трипільської культури. В кн.: М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо, С. Н. Ляшко (ред.) *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ, 2004. 1 (1). С. 87–97.
24. Відейко М. Ю. Абсолютна хронологія поселень трипільської культури етапів В II та С I на Середньому Дніпрі . В кн.: В. В. Отрощенко (ред.) *На пошану Софії Станіславівни Березанської: Збірка наукових праць*. Київ, 2005. С. 52–65.
25. Гаскевич Д. Л. Проблеми радіовуглецевого датування буго-дністровської неолітичної культури. *Археологія*. 2014. №4. С. 3–17.
26. Сохацький М., Нікітін О., Ковалюх М., Відейко М. Перші дослідження ДНК за антропологічними матеріалами трипільської культури із печери Вертеба. В кн.: М. Відейко, С. Кот (ред.) *Трипільська культура. Пошуки, відкриття, світовий контекст. До 100-річчя із дня народження О. Ольжича*. Київ, 2007. С. 141–146.
27. Телегін Д. Я. Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури. *Археологія*. 1985. №52. С. 10–22.

НАРОДЖЕННЯ КУРГАНУ: ПРО ПОЧАТОК НОВОЇ ПОХОВАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ

Світлана Іванова

доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник,
член-кореспондент Німецького
Археологічного Інституту
Відділ археології Криму і Північно-
Західного Причорномор'я
Інститут археології НАН України,
м. Одеса

Анотація. *Аналіз раних дат і стратиграфії «курганних комплексів» з раними датами (V тисячоліття до н.е.) дозволив зробити висновок, що вони не мають прямого відношення до курганів, а скоріше належать до складних монументальних споруд, а саме святилищ. Святилища хронологічно передували курганам, і вони функціонували тривалий час без спорудження курганів над ними. Деякі святилища мали астрономічну орієнтацію і були пов'язані з календарно-зодіакальною символікою.*

Ключові слова: *курган, святилище, кромлех, Північне Причорномор'я, енеоліт, доба бронзи.*

Abstract. *The analysis of early dates and the stratigraphy of "barrow complexes" with early dates (5th millennium BCE) has led to the conclusion that they are not directly related to barrows but rather belong to complicated monumental structures, specifically sanctuaries. Sanctuaries preceded barrows chronologically, and they functioned for a long time without the construction of barrows over them. Some sanctuaries had astronomical orientations and were associated with calendrical-zodiacal symbolism.*

Key words: *barrow, sanctuary, cromlech, North Black Sea region, Eneolithic, Bronze Age.*

Походження курганного обряду та його поширення по всій Європі привертає увагу дослідників. Вважається, що найдавніші кургани з'явилися в Паризькому басейні близько 4500 р. до н.е. [5, р. 26]. Це були так звані «довгі кургани» (мегаксилони), пов'язані з культурою Cerny¹ [2, р. 249]. У

¹ Культура Cerny – неолітична культура у Франції, що датується другою половиною 5-го тисячоліття до н.е. і особливо поширена в Паризькому басейні. Характеризується монументальними земляними насипами, відомими як довгі кургани «Passy type».

Північній та Центральній Європі довгі кургани з'явилися у другій половині V тисячоліття до н.е. (поховальні комплекси лендельської культури, культури лійчастого посуду).

Археологи розглядають довгі кургани як поховальні та культові споруди, пов'язані з культом предків. З іншого боку, їх слід розглядати в економічному контексті як територіальні маркери, що розмежовували території, підконтрольні різним соціумам [9, р. 1674]. Зазвичай вони мали форму видовжених курганів, трапецієподібних у плані, обкладених кам'яним каркасом з великих непорядкованих валунів. Іноді довгі кургани включали дерев'яні конструкції: дерев'яні фасади, частокольні огорожі, «будинки мертвих» (рис. 1. 1).

Найдавніші круглі кургани в Центральній Європі датуються початком IV тисячоліття до нашої ери. Вони були зареєстровані в основному в групі Баальберг в регіоні Середньої Ельби-Заале на території сучасної Німеччини (рис. 1. 2) і в середовищі культури лійчастого посуду в Куявії, Польща [3, р. 557]. Вони датуються 39–38 століттями до н.е. Сучасне датування курганів у Малопольщі вказує на другу чверть 4 тисячоліття до н.е. [10, s. 519].

Тривалий час ці кургани трактувалися виключно як місця поховання, що слугували постійним маркером померлої людини чи людей. Пізніше їх почали розглядати як елементи культурної практики. У кількох сенсах вони були не просто вмістилищами для тіла; вони були домівками для все ще присутнього духу, або душі попередників живих [6, р. 29].

В енеоліті та в бронзову добу саме курган був сакральним центром, з певним семіотичним статусом і комплексом символічних функцій. У бронзовому віці в Північному Причорномор'ї курганна традиція досягає розквіту, під курганними насипами знаходять поховання майже всіх археологічних культур цієї епохи. Причиною цього є не нестача вільного місця для здійснення поховань, і навіть не технічні можливості стародавніх суспільств, а формування та функціонування в соціумах певних світоглядних систем, їхня (ре)трансляція людьми різних культур і поколінь упродовж тривалого часу. Курган в епоху бронзи сприймається як уже наявний сакральний простір, як своєрідна знакова система з високим семіотичним статусом. За допомогою обрядів і ритуалів людина створює навколишній світ у певних формах, що мають знаково-символічний характер.

Дослідження подібних комплексів-святилищ з погляду археоастрономії вказують на те, що багато з них є своєрідними астрономічними обсерваторіями і мають конструктивні деталі, пов'язані з рухом небесних світил. Таміла Потьомкіна разом із фахівцями астрономами досліджувала святилища з астрономічними орієнтирами під курганами з кількох регі-

1

2

Рис. 1. Європейські ранні кургани: 1 – Реконструкція мегаксилону №VI зі Stolowice (за Nowak 2017); 2 – круглий курган Баальберг, Німеччина, FBC (Вікіпедія)

AO: NOMINA NUDA TENEMUS

1

2

◀ **Рис. 2. Типи святилищ:** 1 – курган 1 біля с Великоолександрівка, Херсонська область, 1 етап будівництва (реконструкція); 2 – курган 29 біля пос. Шевченко, Нікопольський район (реконструкція) (за: Daragan, Polin, Svoyski 2021)

онів Північного Причорномор'я [8]. Це – комплекси зі стовповими конструкціями, із зооморфними конструкціями, з кам'яними кромлехами. У них є маркери, пов'язані з астрономічними подіями. Залучення даних археоастрономії під час дослідження подібних курганів не тільки підтверджує це припущення, а й значно розширює розуміння їхнього місця і ролі у світоглядних уявленнях стародавнього населення.

Розгляд стратиграфії святилищ і курганів показує, що деякі зі святилищ, виявлених під час розкопок кургану, певний час існували без кургану і до кургану. Це були плоскі святилища, через багато років покриті курганами.

На мій погляд, складні споруди (які були згодом перекриті курганними насипами), не могли бути побудовані і скориговані за той короткий термін, під час якого відбувався обряд поховання. На це вказують астрономічні орієнтири для різних пір року в одному об'єкті. Кургани накрили ці святилища пізніше. Також і поховання померлого не могло реалізувати завдання і потенційні можливості цих святилищ. Найчастіше, це явища різнокультурні та різночасові. Слід визнати первинність святилищ і функціонування їх протягом тривалого часу. На час зведення кургану деякі функції вже були втрачені, тому нове населення мало знання про сакральність цього місця, але не володіло навичками його використання, з урахуванням астрономічних знань. Все ж частина поховань на території святилища (а також культові або жертвовні ями) є синхронними ранньому періоду існування ґрунтового святилища і передують спорудженню курганного насипу в пізніші періоди енеоліту або в епоху бронзи.

Цілком імовірно, що такі поховання могли бути сакральною жертвою, або ж похованням «жерця», чи персони особливого соціального статусу. Зруйнованість частини поховань, зроблених на території святилища, не применшує їхнього значення, а, можливо, підвищує семіотичний статус. Датування святилищ може бути не пов'язане з датуванням саме того основного поховання, з яким у реальності починалось майбутнє будівництво курганного насипу. Це підтверджується випадками знаходження під насипом кількох основних поховань, що відрізняються за датами і культурами.

Курганні насипи над сакральними комплексами («святилищами») почали з'являтися після того, як на території святилищ було здійснено нові

1

2

Рис. 3. Типи святилищ: 1 – курган 1 біля с Великоолександрівка, Херсонська область, 2 етап будівництва (реконструкція); 3 – курган 1 біля с. Великоолександрівка, Херсонська область, 3 етап будівництва (реконструкція) (за: Daragan, Polin, Svoyski 2021)

(або перші) поховання; це сталося не раніше 39/38 ст. до н.е. Саме над цими похованнями насипали кургани, і ці «пізні» поховання можуть бути не пов'язані з ранніми ґрунтовими похованнями або ґрунтовими святилищами.

Таким чином, початковий етап існування святилищ припадає на «до-курганний» період степового енеоліту. До святилищ можуть бути віднесені кам'яні викладки, менгіри, стовпові конструкції, системи ровів, фігурні земляні або глиняні насипи, цокольні майданчики усічено-конічної форми (платформи), та інші споруди. Як правило, платформи в розрізі трапецієподібної форми, висота їх невелика, часто не більша за рівень кромлеха, верхня площа лише трохи менша за нижню. Такі платформи відомі на стародавньому горизонті. Існує припущення, що вони можуть бути віднесені до раннього етапу освоєння традицій курганного будівництва [1].

Рови, у багатьох випадках також пов'язані з функціонуванням святилищ, часто демонструють факт тривалого відкритого стану (формування мулу). Перемички, що супроводжують більшість ровів, не потрібні за наявності курганного насипу; насправді вони надавали можливість входу на територію саме безкурганного святилища

У Північному Причорномор'ї відомі плоскі святилища, святилища на природних об'єктах та святилища під курганами. Розгляд стратиграфії святилищ і курганів показує, що частина святилищ, знайдених під час курганних розкопок, певний час існувала без насипу і до насипу. Це були плоскі святилища, через багато років перекриті курганними насипами.

Можна виділити кілька типів докурганних святилищ.

Перший тип – докурганні плоскі святилища (23) (рис. 2. 1).

Другий тип – стовпові святилища (12) (рис. 2. 2.)

Третій тип святилищ – зооморфні конструкції (11)

Четвертий тип – платформи (рис. 3. 1).

П'ятий тип – кургани з плоскими вершинами (23).

Шостий тип – кольорові насипи курганів (25) (рис. 3. 2.).

Сьомий тип – це споруда з каменю, що нагадує за формою мегаксилон, але без поховання (1).

Іноді спостерігається поєднання кількох типів святилищ в одному комплексі. Елементи енеолітичних святилищ збереглися в культурах бронзової доби Північного Причорномор'я, а також у Майкопській і Новотиторівській культурах на Кавказі. Одне й те саме святилище могло використовуватися тривалий час населенням різних культур: Ямної, Катакомбної, Зрубної (наприклад, на острові Хортиця).

Таким чином, розділення цих комплексів (святилища та кургани) у часі і просторі (пласке святилище і власне курган) дозволило зробити висновки про існування цих святилищ близько 49–40 рр. до н.е. ще без курганного на-сипу Кургани з'явилися пізніше, і їхнє розміщення на місці святилищ пов'язане з сакральним характером місця. По всій Європі кургани з'явилися майже одночасно, у 39/38 рр. до н.е., але в різних культурах.

Центральноєвропейські та нижньодунайські впливи могли сприяти формуванню ідеологічних уявлень серед степового населення та виникненню феномену святилищ у середньому енеоліті. Появу святилищ можна віднести до кола археологічних свідчень, що вказують на взаємодію між світом ранніх землеробів Південно-Східної та Центральної Європи і «степовим» світом скотарів. Кургани Причорномор'я та Передкавказзя синхронні з європейськими курганами, і їхнє визначення як однаково давніх зі святилищами є помилковим. Практика спорудження різних типів святилищ продовжується енеолітичним населенням протягом усього IV тисячоліття до н.е., а деякі типи зберігаються в добу бронзи, в Ямній та Катакомбній культурах.

Висновки. Можна припустити Центральноєвропейський і Нижньодунайський впливи на формування ідеологічних уявлень населення Степу. Зокрема, феномен ґрунтових святилищ середнього енеоліту, можливо, виник під центрально-європейським впливом і, вочевидь, мав структурну схожість з іншими об'єктами, спорудженими відповідно до руху небесних світил у пізньому неоліті Центральної та Атлантичної Європи, передусім – із ронделями.

Таким чином, «період курганів» передував «період святилищ», який можна датувати 5 тисячоліттям до н.е. Кургани з'являються в степах Північного Причорномор'я, Кавказу і Поволжя не раніше 39/38 століть до н.е., що збігається з датами Центральної Європи. Ми можемо говорити про загальноєвропейський характер цього явища, що охопило одночасно величезні території, виділити певну культуру і певну територію, пов'язані з народженням курганної традиції, неможливо. Деякі кургани споруджувалися на енеолітичних плоских святилищах або цвинтарях, що зберегло їх для археологів.

Список використаних джерел

1. Ростунов В. Л. Эпоха энеолита-средней бронзы Центрального Кавказа. Владикавказ: СОИГСИ им. В. И. Абаева. Т. 3. 2007. 377 с.
2. Chambon P., Thomas A. The first monumental cemeteries of western Europe: the «Passy type» necropolis in the Paris basin around 4500 BC. In: M. Furholt, F. Lüth, J. Müller (eds.). Megaliths and Identities Early Monuments and Neolithic Societies from the Atlantic to the Baltic. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt, 2011. P. 249–260.

3. Czebreszuk J., Pospieszny L. The Oldest Round Barrows of the European Lowlands Ancestral Landscape. In: E. Borgna, S. Müller Celka (eds.). *Ancestral Landscapes. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd millennium BC.* Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 2012. P. 557–566.
4. Daragan M., Polin S., Svoyski Y. Chronological sequence of megalithic burial complexes of the Eneolithic in the Velikaya Aleksandrovka burial mound. *Materialy po arkeologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya.* №13. 2021. P. 13–98.
5. Furholt M., Müller J. The earliest monuments in Europe –architecture and social structures (5000-3000 cal BC. In: M. Furholt, F. Lüth, J. Müller (eds.). *Megaliths and Identities Early Monuments and Neolithic Societies from the Atlantic to the Baltic.* Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt, 2011. P. 15–35.
6. Harding A. The Tumulus in european prehistory. Covering the body, housing the soul. In: E. Borgna, S. Müller Celka (eds.). *Ancestral Landscapes. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd millennium BC.* Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 2011. P. 21–30.
7. Nowak M. Ubiquitous settlers, consequent farmers, and monument builders. In: P. Włodarczak (ed.) *The past societies. The Polish Lands From the First Evidence of Human Presence to the Early Middle Ages. Vol. 2: 5500–2000 BC.* Warszawa: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, 2017. P. 125–170.
8. Potemkina T. M. Astronomical Basis of Arrangement of Sacral Space of the Eneolithic Burial Mounds in Northern Pontic Area (on materials of the archaeological excavations) In: E. Pásztor (ed.). *Archaeoastronomy in Archaeology and Ethnography: Papers from the annual meeting of SEAC (European Society for Astronomy in Culture) held in Kecskemét in Hungary in 2004.* British Archaeological Reports. International Series 1647. 2007. P. 55–59.
9. Turek J. Neolithic Long Barrows and Enclosures as Landmarks of Ritual Landscape of Central and North Bohemia. *De Gruyter, Open Archaeology.* №7. 2021. P. 1674–1684.
10. Włodarczak P. Małopolskie społeczności kurhanowe u schyłku neolitu i we wczesnej epoce brązu. In: M. Szmyt et al. (eds.). *Vir Bimaris. From Kujawy Cradle to Black Sea Steppes. Studies on the Prehistory of the Baltic-Pontic Between-the-Seas In Recognition of Professor Aleksander Koško.* Poznań: Adam Mickiewicz University, 2019. S. 519–532.

ДО ПРОБЛЕМИ ФІНАЛЬНОГО ЕТАПУ ІСТОРІЇ ТІРИ

Олег Савельєв

кандидат історичних наук, науковий
співробітник
Відділ археології Криму та Північно-
Західного Причорномор'я
Інститут археології НАН України,
м. Одеса

Анотація. Після подій середини III ст. н.е., пов'язаних з масовими варварськими вторгненнями, життя в Тірі відновилося. Варвари, які закріпилися в степах Північно-Західного Причорномор'я, стають тут головною військово-політичною силою. В матеріальній культурі показовим є високий відсоток речей, характерних для черняхівської культури. Відомі нечисленні будівельні та господарські комплекси, керамічна та скляна імпортна продукція, монети. Виділяється невелика група речей, яка може вказувати на продовження існування Тіри після гунської навали.

Ключові слова: Тіра, римський час, хронологія, матеріальна культура, варвари

Abstract. After the events of the mid-3rd century AD, associated with mass barbarian invasions, life in Tyras resumed. The barbarians, who had settled in the steppes of the Northwestern Black Sea region, became the main military and political force here. In material culture, there is a high percentage of items characteristic of the Chernyakhiv culture. There are few known construction and economic complexes, ceramic and glass imported goods, as well as coins. A small group of items stands out, which may indicate the continued existence of Tyras after the Hunnic invasion.

Key words: Tyras, Roman time, chronology, material culture, barbarians.

Вивчення історії Тіри в пізньоримську епоху має свої складнощі через майже повну відсутність епіграфічних джерел. Стратиграфічні особливості тірського городища цю складність ще більш посилюють. Наші уявлення в цьому питанні базуються на нечисленних письмових джерелах загального регіонального характеру і звичайно археологічних відомостях.

Відомо, що у 30-х роках III ст. почалися т. зв. «Скіфські війни» [SHA¹, Maxim. et Valb. XVI, 3], і деякі міста чорноморського узбережжя зазнали нападів варварів. Свого часу Валентина Крапівіна запропонувала виділяти в Ольвії два шари руйнувань і пов'язувати їх із двома «готськими» розгро-

¹ SHA – Scriptores Historiae Augustae.

мами міста у 230-х та у 260-х роках [1, с. 47-49]. Оскільки Тіра та Ольвія у римський час мали багато в чому схожу долю, вона припустила, що перший розгром Тіри також міг статися у другій чверті III ст. [2, с. 201-204]¹, а вдруге вона була зруйнована під час масового походу причорноморських племен проти балканських провінцій Римської імперії в 269 році.

Віталій Зубар та Наталія Сон вважають, що міські квартали були зруйновані в ході нападу карпів у 214 р., і Тіра була захоплена варварами тільки у період кінця 50 – середини 60-х рр. III ст. н.е. [5, с. 202]. Нових матеріалів, які б уточнили чи спростували ці припущення, поки що не з'явилося.

Про те, що життя у місті було відновлено, свідчать, у тому числі матеріали відомого «післяготського будинку»², що існував в середині – третій чверті IV ст. [7, с. 20-42]. Одночасно ці дані демонструють погіршення будівельної техніки та більш інтенсивну варваризацію Тіри порівняно з попереднім періодом.

Зазначимо, що після середини III ст. відбувається повна зміна керамічної традиції. У відсотковому співвідношенні частка черняхівського посуду в керамічному комплексі римського часу не є значною в порівнянні, наприклад, з амфорним матеріалом. Однак якщо говорити про період IV – початку V ст., то майже повне зникнення червонолакової та повне античної сероглиняної кераміки, наявність предметів, пов'язаних із черняхівською традицією, свідчить про зміну населення та матеріальної культури.

На думку Юрія Павленка та Наталії Сон, Тіра набула статусу військово-економічного центру варварського об'єднання після затвердження варварського панування в Нижньому Подністров'ї. Місто стало політико-редистрибутивним місцем об'єднання візиготів-тервінгів [8, с. 11]. Такий висновок можна застосовувати скоріше до реалій IV століття. Предмети черняхівської культури, які б датувалися лише серединою – кінцем III ст. майже не виділяються. Борис Магомедов висловив схожу думку щодо Ольвії. Відповідно до неї в місті розміщувався військово-адміністративний центр королівської влади [9, с. 278]. Ця ідея вимагає ще подальшого розвинення, проте наявність черняхівського поселення на місці Ольвії в IV – початку V ст. н.е. вже встановлено [10, с. 45–52].

1 Можливо, до цього часу належать сліди згарищ у деяких приміщеннях римського часу. В одному з них на підлозі під уламками, що повалилися, був виявлений скелет, ймовірно, захисника будинку, поряд з яким лежав залізний наконечник списа [3, с. 22–23, 29]. Свою аргументацію відносно датування приміщення № 24 запропонувала Наталія Сон, яка пов'язує його загибель з нападом карпів в 214 р. [4, с. 144–146, 151].

2 Як нам уявляється, застосування такого терміну до усього пізньоантичного етапу [6, с. 100] є не зовсім виправданим. Беручи до уваги історичну ситуацію, що склалася, навколо Тіри після «Скіфських» війн, слід скоріше застосовувати термін «готський» період.

Було представлено й іншу точку зору щодо історичного розвитку полісів Північно-Західного Причорномор'я в пізньоантичний час [11, с. 140–143; 12, с. 89–90, 92]. Однак гіпотеза про те, що матеріальна та духовна культура населення міста в цілому мала античний вигляд до кінця його існування, археологічними матеріалами не підтверджується.

У IV ст. н.е. у Буджацькому степу поширюються пам'ятки черняхівської культури, які щільно оточують Тіру [13, с. 366, рис. 33]. Жителі, що залишилися, не змогли протистояти зовнішній загрозі і повністю потрапили в військово-політичну орбіту нового населення. Ймовірно, однією з причин появи варварських племен на цих землях могло бути їхнє прагнення опинитися у зоні постійного контакту з античною цивілізацією, де можна було б отримувати античну продукцію, а також контролювати транзит цих товарів до лісостепових племен [14, с. 179]. Вплив Тіри на носіїв культури Черняхів-Синтана де Муреш не простежується. Місто могло залишатися традиційним центром транзитної торгівлі. Після виходу римського гарнізону військовий потенціал міста не був достатнім для того, щоб захистити його мешканців. Важко визначити статус жителів Тіри часу другої половини III–IV ст. н.е., проте не викликає сумнівів їхнє підпорядковане становище по відношенню до готів.

У 332 році імператор Костянтин у черговий раз переміг готів і між ними був укладений договір, згідно з яким варвари зобов'язувалися постачати імперії певну кількість воїнів отримуючи за це щорічну грошову нагороду, також їм дозволялося торгувати на Дунаї [15, с. 146]. Можна припустити, що варвари брали на себе охорону завойованих ними міст від нових набігів, оскільки вони були зацікавлені, крім іншого, у налагоджених торговельних зв'язках та отриманні різних товарів. Пізніше, коли в 369 році імператор Валент переміг готів, з ними був укладений договір, за яким варварам заборонялося переходити на правий берег річки, а також накладалися обмеження в торгівлі з римлянами [Amm. Marc., XXVII, 5]. У повідомленнях античних авторів про ці події Тіра не згадується, проте, враховуючи, що імператор, переправившись через Дунай, опинився «у ворожій землі», ймовірно, місто могло залишатися під впливом варварів.

Розгляд наявних даних уточнює картину розвитку міста і на нашу думку підтверджує висновки дослідників, які вважають, що Тіра була повністю включена до економічної та політичної сфери готського союзу племен, зберігши при цьому деякі античні традиції. Варварський вплив на Тіру був, безумовно, сильнішим, ніж це вважалося раніше.

На сьогодні відома низка матеріалів, що належать до пізньоантичного етапу історії Тіри [16].

Рис. 1. Деякі знахідки пізньоантичного часу з Тіри. 1 – фрагменти амфор; 2 – фрагмент червонолакової миски; 3 – фрагмент склянки з краплею синього скла; 4 – бронзовий світильник; 5 – бронзова монета

Поки важко говорити, чи будували варвари свої будинки поруч із будинками місцевого населення, займали вже існуючі або будували поверх них. «Післяготський будинок» перекривав кут приміщення римської вексилляції. Також на Центральному розкопі було відкрито декілька ям, заповнених фрагментами черняхівського посуду.

В Тіру надходили товари в амфорах із Малої Азії, Боспору, Східного Середземномор'я, Подунав'я. У другій половині III–IV ст. н.е. використовувалися типи Шелов F, Самойлова 6 (II) (Paraschiv 9A), Харакс 33, Делакеу (C Snr I). Найбільш пізні типи представлені амфорами Robinson M 273 та палестинськими амфорами типу Газа/Ашкелон, Keay LIVB (Рис. 1, 1).

Цікаво відзначити, що не було зафіксовано жодного фрагменту амфор типу Шелов E¹, добре відомих в Ольвії [17, с. 643]. В той самий час там не відомі знахідки пізніх палестинських амфор. Це може свідчити про те, що Тіра та Ольвія контролювалися різними угрупованнями готів, які мали різні вектори зовнішніх торговельних відносин. Не можна сказати, чи потрапляли ці амфори до Тіри регулярно, або це була одноразова партія.

Червонолакова кераміка майже відсутня². До неї можна віднести фрагмент тарілки, близький до деяких форм пізньої групи Чандарлі, а також частину фокейської червонолакової миски³. Штмп у вигляді подвійної волоти на дні миски має схожість із мотивом 19 по Джону Хейсу (440–490 pp.) [19, с. 353–355, fig. 73, y–z, aa] (Рис. 1, 2).

З нечисленних скляних виробів надійним хроноіндикатором є фрагменти склянок із краплями синього скла (Рис. 1, 3). Дослідження аналогічних посудин з боспорського некрополя показало, що найбільш ранні з них датуються другою половиною IV – початком V ст. н.е. [20, с. 24]. Існує точка зору, що всі східноєвропейські склянки з краплинами синього скла не можуть бути датовані раніше останніх десятиліть IV ст. н.е. [21, с. 12].

Серед металевих світильників відомий мініатюрний бронзовий двохріжковий екземпляр. Між рижками є петелька, призначена для підві-

1 Зауважимо, що в усій звітній документації про розкопки Тіри не відзначено жодної знахідки амфор або фрагментів такого типу. Або ми маємо справу зі складністю ідентифікації через фрагментарність знахідок, або їх справді не існує. В останньому випадку це потребує окремого пояснення.

2 В Ольвії, на відміну від Тіри, червонолаковий посуд IV ст. н.е. представлений набагато краще [18].

3 Зберігається у Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї, так само як і бронзовий світильник. У музейній документації вони позначаються як «Старий фонд» і такі що знайдені у фортеці. Тим не менш, у нас немає підстав вважати, що вони були знайдені не в Тірі, а в якомусь іншому місці.

шування світильника на ланцюжку. Світильник мав високу ручку, прикрашену хризмою (її втрачено). Це була монограма імені Христа, яка символізувала приналежність до християнської релігії. Флорін Тополян у пропонує датувати цей тип IV–VI ст. н.е. [22, с. 224, рl. XVII, 133].

Незважаючи на важку економічну кризу в Римській імперії в III ст., поступ римських монет в Тіру не припинився. Цей час представлений монетами Гордіана III, Філіппа Араба, Галлієна. Початок виходу з кризи пов'язаний з ім'ям Авреліана. Знахідка другої монети цього імператора на городище ще раз підтверджує припущення про те, що після руйнування в середині III ст. міста варварами вже в 70 – початку 80 рр. життя в Тірі відновилось. З готськими походами можуть бути пов'язані різні монетні знахідки, наприклад антонініани імператора Філіпа Старшого (244–249 рр.) з наскрізними отворами. Раніше вважалося, що найпізнішою серед знайдених у Тірі була монета імператора Валентиніана (364–375 рр.) [23, с. 139]¹. В 2020 р. була знайдена монета імператора Феодосія I (379–395 рр.)² з наскрізним отвором для підвішування (Рис. 1, 5). А ще раніше було виявлено монету імператора Аркадія (395–408 рр.) [24, с. 153].

Досить виразно представлений в Тірі сіроглиняний посуд черняхівської культури. Найчисленніша категорія цієї групи – миски. Відомі також вази, глеки та кубки. Загалом сіроглиняний посуд цієї групи аналогічний керамічному комплексу на черняхівських пам'ятках IV – початку V ст. н.е.

Сіроглиняні горщики з шорсткою поверхнею згідно запропонованої типології, слід, ймовірно, відносити до другого (перша половина IV ст.) і третього (середина IV – початок V ст.) періодів розвитку [25, с. 56].

Також відомі великі посудини із грубої сірої глини – зерновики. У Тіру вони потрапили із черняхівським населенням, яке масово використовувало цей тип виробів [26, 369].

Поряд із фібулами з високим приймачем типу Альмгрен VII, двочленними лучковими, фібулами типу *Zwiebelknopffibel*, двочленними «військовими» фібулами, є група двочленних прогнутих підв'язних фібул черняхівської серії. До варварських виробів належать бронзові секировидні підвіски. У германських племен Центральної Європи вони поширюються у період C2 (230/250 рр. – початок IV ст.). З черняхівською традицією пов'язані тришарові кістяні гребні з напівкруглою та трапецієподібною спинкою. В той же час такі характерні для черня-

1 Ми не впевнені, що абсолютно всі знахідки монет другої половини III – початку V ст. пов'язані виключно з варварами.

2 Визначення Л. В. Носової.

хівської культури речі, як поясні пряжки, прясла¹ і деякі види прикрас, поки не виділяються.

Можна говорити, що в цілому час другої половини III – третьої чверті IV ст. н.е. характеризувався занепадом економіки, скороченням міської території, зменшенням імпорту та натуралізацією господарства. Зважаючи за все, частина варварів оселилася в місті. Вони отримували товари в амфорах, імпортний посуд. У матеріальній культурі помітно проступають варварські риси. Відсутність дискретності в датуванні речей другої половини III – кінця IV ст. н.е., дає можливість обережно припустити, що варвари жили тут постійно.

Виходячи з наявних археологічних даних, можна говорити про перебування населення в Тірі і після 375 року. В цьому випадку виникає питання як визначити цей період. Після гунського вторгнення населення Тіри залишилося таким самим. Ми можемо обмежити його історію колишнім етапом, лише продовживши його дату на останню чверть IV або початок V століття. Або, вважаючи гунську навалу епохальною, історичною подією для всього Північного Причорномор'я, зокрема й для Тіри, говорити про новий історичний рубіж. Такими віхами ставали відомі військово-політичні події: кінець I століття до н.е. – вторгнення гетів Бурбесті; початок II ст. н.е. – введення римського військового гарнізону; середина III ст. н.е. – варварські набіги. Ми схилиємось до думки, що в останній чверті IV століття для Тіри почався «гунський» період².

Беручи до уваги знахідки монет, амфор та інших матеріалів, можна припускати, що життя в Тірі могло тривати навіть на початку V століття. Знахідок цього часу обмаль і це зрозуміло. Це був дуже короткочасний період і великої кількості матеріалів очікувати не доводиться. Перш за все, це монети пізніх римських імператорів. Якщо спиратися на широке датування і пізню дату, то деякі з них (Аркадій) сягають V століття нашої ери. Відштовхуючись від верхньої хронологічної межі культури Черняхів – Синтана-де-Муреш (поч. V ст. н. е.), побутування посуду цієї культури слід поширити і на цей період. До найпізнішого часу відноситься також фрагмент скляної посудини з краплею блакитного скла та бронзова лампа.

Питання гунського впливу на місто залишається відкритим у зв'язку з відсутністю будь-яких відомостей. Жодних будівельних об'єктів того часу

1 Деякі поодинокі керамічні прясла мають близькість до «цибулинної» форми з вузькою верхньою площиною, відомої в черняхівському комплексі.

2 Зважаючи на сліди пожежі в «післяготському будинку», можливо, це наслідки військового зіткнення.

невідомо¹. Важко судити про ремесло та економіку. Населення, яке проживало тут, було нечисленним і незабаром розчинилося на початку буремної епохи періоду переселення народів.

Список використаних джерел

1. Крапивина В. В. О двух «готских» разгромах Ольвии. Древнее Причерноморье / ред. А. Г. Загинайло. Одесса, 1991. С. 47–49.
2. Крапивина В. В. Тира, Ольвия и варвары в III в. н.э. Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время / ред. В. П. Копылов. Ростов-на-Дону, 2009. С. 196–205.
3. Фурманская А. И. Отчет о работе Белгород-Днестровской экспедиции 1958 года. Науковий архів Інституту археології НАН України. Д. №1958/11. Арк. 34.
4. Сон Н. А. Из истории позднеантичной Тире. Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры / ред. В. А. Анохин. Киев, 1986. С. 142–153.
5. Зубарь В. М., Сон Н. А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Supplementum. Симферополь, 2007. Вып. 3. 240 с.
6. Гудкова А. В. Классификация сероглиняной столовой керамики Тире II–IV вв. н.э. Античная Тира и средневековый Белгород / ред. П. О. Карышковский. Киев, 1979. С. 99–115.
7. Кравченко Н. М., Корпусова В. М. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри. Археологія. 1975. Вип. 18. С. 20–42.
8. Павленко Ю. В., Сон Н. О. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візіготів. Археологія. 1991. №2. С. 6–16.
9. Магомедов Б. В. Ольвия и варварский мир в III – начале V вв. н.э. Ольвийские древности / ред. С. Д. Крыжицкий. Киев, 2009. С. 271–280.
10. Твардецький А., Буйських А. В., Новиченкова М. В. Польсько-українська місія в Ольвії: перші результати нового дослідницького проекту. Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С. Д. Крижицького) / ред. Н. О. Гаврилук. Київ, 2017. С. 45–52.
11. Самойлова Т. Л. Новые данные о позднеантичной Тире. Краткие сообщения одесского археологического общества / ред. С. Б. Охотников. 2008. С. 140–143.
12. Крапивина В. В. Позднеантичный период в истории Ольвии Понтийской. Вестник древней истории. 2013. №1. С. 77–94.
13. Гудкова А. В. I–IV вв. в Северо-Западном Причерноморье (культура оседлого населения). Stratum plus. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса, 1999. №4. С. 235–404.
14. Діденко С. В. Античний керамічний імпорт у черняхівській культурі на території України: дис... канд. іст. наук: 07.00.04. Київ, 2018. 190 с.

¹ Принаймні поки що. Не варто також забувати, що самий верхній пізньоантичний шар був у багатьох місцях знищений під час будівництва середньовічної Аккерманської фортеці.

15. Буданова В. П. Готы в эпоху Великого переселения народов. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 320 с.
16. Saveliev O. Tyras in the Late Antiquity. *Archaeologia Polona*. In print.
17. Крапивина В. В. О торговле Ольвии в первые века н.э. (по данным амфорной тары). Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке / ред. В.Ю. Зуев. Санкт-Петербург, 2013. С. 640–644.
18. Крапивина В. В., Домжальский К. Позднеантичная Ольвия в свете находок краснолаковой керамики. Боспор и Северное Причерноморье в античную эпоху / ред. В. Ю. Зуев. Санкт-Петербург, 2008. С. 73–81.
19. Hayes J. W. *Late Roman Pottery*. London: British School at Rome, 1972. 477 p.
20. Засецкая И. П. Стеклопосуда некрополя Боспора второй половины IV – рубежа VI–VII вв. н.э. (из собрания Государственного Эрмитажа). Боспорские исследования. Симферополь–Керчь, 2008. Вып. XX. 224 с.
21. Гавритухин И. О. Финал черняховской культуры. Раннеславянский мир. Москва, 2007. Вып. 9. С. 9–71.
22. Topoleanu F. *Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova–Ploiești*. Ploiești: Oscar Print, 2012. 266 p.
23. Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. Киев: Наукова думка, 1985. 160 с.
24. Булатович С. А., Носова Л. В. Монетные находки в Тире (1996–2002 гг.). Тира–Белгород–Аккерман (материалы исследований) / ред. С. Д. Крыжицкий. Одесса, 2010. С. 147–173.
25. Петраускас А. В., Петраускас О. В. Про деякі особливості технології та хронології гончарних горщиків черняхівських пам'яток Постугняння. Археологічні студії. Київ – Чернівці, 2008. Вип. 3. С. 53–97.
26. Гудкова А. В. К изучению зерновиков черняховской культуры. Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.) / ред. Е. В. Яровой. Тирасполь, 2002. С. 362–370.

КСЕНОФОНТ АФІНСЬКИЙ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ Й ПОЧАТОК ВІЙСЬКОВОЇ КАР'ЄРИ

Валерій Топчий

аспірант 4-го року навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова, м. Одеса
Науковий керівник – Вадим
Хмарський, д. і. н., професор

Анотація. Дана стаття присвячена становленню особистості й початку військової кар'єри відомого давньогрецького письменника Ксенофонта Афінського. Особливу увагу приділено військово-політичній ситуації на території Давньої Греції та Персії у часи Пелопоннеської війни (431–404 рр. до н.е.). Також розглядаються причини початку Пелопоннеської війни й роль Ксенофонта в ній.

Ключові слова: Ксенофонт Афінський, Давня Греція, Персія, Спарта, Афіни, Пелопоннеська війна.

Abstract. This article is devoted to the formation of the personality and the beginning of the military career of the famous ancient Greek writer Xenophon Athenian. Special attention is paid to the military and political situation on the territory of Ancient Greece and Persia during the Peloponnesian War (431–404 BC). The reasons for the beginning of the Peloponnesian War and the role of Xenophon in it are also considered.

Key words: Xenophon Athenian, Ancient Greece, Persia, Sparta, Athens, Peloponnesian War.

Життєвий шлях будь-якої людини починається від народження, розквіту діяльності й останнього етапу. Однак слід зазначити, що початковий й заключний періоди Ксенофонта Афінського мають надзвичайно мало інформації. Тільки похід до Персії, який був переломним періодом його біографії, є максимально розкритим.

Отже, Ксенофонт Афінський народився у сім'ї заможних афінських аристократів (ім'я батька – Грілл, ім'я матері невідомо). Точна дата його народження невідома. Вважається, що Ксенофонт народився приблизно між 445–430 рр. до н.е. в Афінах [1, с. 885–887], але у праці відомого історика

II ст. н.е. Діогена Лаертського «Життя, вчення та вислови видатних філософів» згадується, що у 424 році він брав участь в битві при Делії (сучасна Греція) між афінянами та беотійцями, де Сократ [2, с. 351] врятував життя Ксенофонту, підхопивши його, коли той впав з коня, тому більш-менш конкретним роком народження військово-політичного діяча можна вважати 445/444 рр. до н. е.: «У всілякому разі, він брав участь у поході під Амфіполь, а в битві при Делії врятував життя Ксенофонту, підхопивши його, коли той упав з коня [3, с. 525] [4]».

Не зважаючи на складну військову й політичну ситуації в полісі, Ксенофонт зміг отримати гарну загальну та військову освіти. Він вивчив декілька мов, оволодів зброєю й став учнем відомого давньогрецького філософа Сократа [2, с. 351], з яким випадково зустрівся в провулку в Афінах: «Ксенофонт, син Грілла, афінянин, з Ерхії. Був він на рідкість скромний та на рідкість гарний. Кажуть, Сократ зустрів його у вузькому провулку, загородив йому палицею дорогу й запитав, де можна купити таку-то їжу? Отримавши відповідь, він продовжував: «А де можна людині стати прекрасною і доброю?» І коли Ксенофонт не зміг відповісти, Сократ сказав: «Тоді йди за мною і дізнаєшся». З цього часу він став слухачем Сократа, першим почав записувати його слова і у своїх «Спогадах» доніс їх до читачів. Він же перший написав історію філософів [3, с. 534; 4]».

Попри глибоке вивчення поглядів Сократа, у Ксенофонта залишився традиційний світогляд притаманний тому соціальному середовищу, де він народився. З точки зору сучасної історіографії, це особливо яскраво позначилося на його релігійних поглядах, для яких властива віра в безпосереднє втручання богів в людські справи, віра у знамення, за допомогою яких боги повідомляють смертним свою волю.

Всі події описані вище відбувалися під час Пелопоннеської війни (431–404 рр. до н.е.). Военні дії розгорталися між двома полісами – демократичними Афінами та олігархічною Спартою, які мали місце на території Греції, Сицилії та інших грецьких островах й охопили більшість грецьких полісів й західні сатрапії Перської держави. Активні вторгнення спартанських військ до Аттики найчастіше оберталися спустошенням полів, руйнуванням замських будинків. Афіняни не приймали виклику спартанців, визнаючи за ними перевагу в сухопутному бою, в той час як їх противники вважали штурм афінських стін неможливим. Головні події відбувалися на значній відстані від Аттики. Під час першого десятиліття війни їх ареною були Пілос (гавань на південно-західному узбережжі Пелопоннесу), Коринфська затока, Фракійське узбережжя Егейського моря. Після підписання Нікієвого миру (421 р. до н.е.), центрами зіткнень стали Сицилія, Егейське узбережжя

Малої Азії й Дарданелли. Ситуація вважалася складною. Кожен корабель, який входив в афінський порт Пірей, міг принести вісті про баталії [5].

Але, можна припустити, що основною причиною конфліктів було не захоплення влади, а конфлікт політичних інтересів у суспільстві обох держав. Згідно відомих нам історичних даних, Спарта фактично була військовою державою, де більша частина спартанців (приблизно IV тис.) служила в армії й підпорядковувалося двом царям, яких обирала рада старійшин (головний орган влади у Спарті), в яку входили виключно найбагатші та найвпливовіші спартанці (незважаючи на те, що гроші у спартанців були офіційно заборонені) Інша частина населення була загалом рабами, кількість яких перевищувала 20 тис. людей [6, с. 16; 7, с. 59–66].

Афінам, згідно останніх досліджень, також були притаманні деякі елементи олігархії. Так, в них теж була рада старійшин, до якої, зазвичай, обиралися люди аристократичного походження. Ще були раби, що згідно законам обох держав не мали право як і жінки брати участь у політичному житті держави. Унікальність в даному випадку була тільки в тому, що звичайним людям дозволили брати участь у політичному житті Афін, яке й обирало представників у верхівку влади в полісі [6, с. 16; 7, с. 59–66; 8, с. 105; 9, с. 94]. Сам же Ксенофонт повністю симпатизував спартанському аристократично-олігархічному державному устрою, у зв'язку з чим був вимушений завжди бути обережним в своїх політичних виступах у рідних демократичних Афінах [10].

Як було згадано вище, Ксенофонт брав участь в битві при Делії у 424 році між військом беотійців (союзниками Спарті) та афінян, до складу якого входив сам давньогрецький письменник й філософ Сократ. Дане зіткнення закінчилася поразкою Афін. Результатом поразки було – знищення більшої частини війська разом із командиром та втрата контролю над трьома містами: Делій, Ороп та Сіфи (сучасна Греція).

На очах Ксенофонта руйнувалися основи могутності його рідного міста. Один за іншим відпадали союзники, афінський флот зазнавав поразок на морі. Старий ворог – Персія, вирішив виступити на стороні спартанців. Поразкою також закінчилася Сицилійська експедиція (415-413 рр. до н.е.), після чого на короткий час владу в місті захопила про олігархічна партія (411 рр. до н.е.). Впродовж її правління була спроба підписати мирну угоду зі Спартою й віддати їм місто Пірей (сучасна Греція), але представники помірною олігархічного напрямку під керівництвом афінського політика й учня Сократа Ферамена (455–404 рр. до н.е.) виступили проти цього й почали вести перемовини з відомим давньогрецьким полководцем Алквіадам (450–404 рр. до н.е.), що незадовго до цього

став вигнанцем через поразку в Сицилійській експедиції. Результатом їх діяльності стало повернення демократів до влади в полісі [11]. На думку Аристотеля, нова влада Афін включала в себе елементи, як демократії, так і олігархії [12, с. 2513-2514].

У 408 р. до н.е. Алквіад вдруге став вигнанцем після декількох його перемог над Спартою з метою примиритися з містом-державою. Всього через рік засудили до страти стратегів, які домоглися успіху в битві при Аргинуських островах (406 р. до н.е.). Через деякий час, поблизу річки Егоспотами нові афінські командири втратили залишки свого флоту. Коли ж спартанці заблокували Афіни з усіх сторін, співвітчизники Ксенофонта зруйнували свій останній захист від Спарти – Довгі Стіни (фортифікаційна споруда, яка була збудована к 456 році до н.е. за для оборони Афін з суші). Все це відбулося у 404 р. до н.е. після чого війна була закінчена й до влади в Афінах прийшли тирані [13].

Досконально невідома роль Ксенофонта Афінського у Пелопоннеській війні, через майже повну відсутність біографічних джерел про представлений період. Окрім участі в битві при Делії разом з Сократом відомо тільки те, що приблизно у 422 р. до н. е. Ксенофонт, разом із давньогрецьким філософом, був присутній на бенкеті заможного афінянина Калія, який влаштував свято на честь перемоги у Панафінейських іграх свого улюбленця Автоліка [14]. Можливо припустити, що давньогрецький письменник продовжував брати участь на стороні афінян в Пелопоннеській війні до її кінця в 404 р. до н. е., як було зазначено вище й був присутній в Афінах, коли владу в місті захопили проспартанські діячі [15, с. 324].

Таким чином, згідно проаналізованих біографічних даних Ксенофонта Афінського, зростання в період складних соціально-політичних умов в державі, участь у різних військових компаніях, подорожі, навчання у Сократа відіграло ключову роль у формуванні його особистості та розвитку світогляду.

Список використаних джерел

1. Xenophon. Encyclopaedia Britannica. Vol. 28. Vetch to Zymotic Diseases. New York, 1911. P. 885–887.
2. Σωκράτης. Suidæ Lexicon. Græce & Latine. Tomus III. Cantabridgia (Cambridge), 1705. P. 351.
3. Diogenes Laërtius. Lives of the Eminent Philosophers. The Greek text. Complete Works of Diogenes Laërtius. Delphi Classics. Hastings, 2015. P. 466–885.

4. Diogenes Laërtius. *Lives of the Eminent Philosophers*. Loeb Classical Library, 2 volumes / [translation by R. D. Hicks]. Cambridge, 1925. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diogenes_Laertius/home.html
5. Thucydides. *History of the Peloponnesian War* / [transl. T. Hobbes]. London, 1843. URL: <https://archive.org/details/deipnosophistsoro1atheuoft/mode/2up>
6. Топчий В. І. Відображення політичної боротьби між Афінами та Спартою в працях Ксенофонта Афінського. Матеріали Всеукраїнської конференції студентів і аспірантів «XXIII наукові читання пам'яті Георгія Флоровського». Одеса, 2023. С. 14–18.
7. Sakellariou M. B. The polis-state definition and origin. *Μελετηματα* 4. Athens, 1989. 514 p.
8. Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. Київ, 2005. 216 с.
9. Simonton M. *Classical Greek Oligarchy. A Political History*. Princeton, 2017. 376 p.
10. Gaeta L. Athenian democracy and the political foundation of space. *Planning Theory & Practice*, Vol. 5, No. 4. London, 2004. URL: https://www.researchgate.net/publication/233060569_Athenian_democracy_and_the_political_foundation_of_space
11. Schuller W. *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδας – Από την κρητομυκηναϊκή εποχή ως το τέλος των κλασικών. Αιώνας*, 2001. URL: <https://archive.org/details/SCHULLERWOLFGANG>
12. Aristotle. *Nicomachean Ethics*. The Greek Text. Complete Works of Aristotle. Delphi Classics. Hastings, 2013. P. 5823-5972.
13. Kagan D. *The Fall of the Athenian Empire*. Ithaca, London, 1987. URL: <https://archive.org/details/the-fall-of-the-athenian-empire-donald-kagan/mode/2up>
14. Xenophon. *The banquet of Xenophon*. The whole works of Xenophon / [translate A. Cooper, Spelman, Smith, Fielding]. Philadelphia, 1836. URL: <https://archive.org/details/wholeworksofxeno0oxenouoft/mode/2up>
15. Корδάτος Γ. *Μεγάλη ιστορία της Ελλάδας* 3. Αρχαία Β` 500-355 π.Χ. / Αιώνας, 1959. 572 σ.

ДОСЛІДЖЕННЯ МАМАЙ-ГОРИ

Генадій Тоцев

кандидат історичних наук, доцент,
керівник археологічної лабораторії,
Запорізький національний
університет,

Світлана Андрух

кандидат історичних наук, доцент,
Запорізький національний
університет, м. Запоріжжя

Анотація. Могильник Мамай-Гора – відома панятка України. За 34 роки вивчення мультикомплексного могильника тут виявлено більш ніж

тисячу різнодобових об'єктів. Вони датуються епохою неоліту – періодом середньовіччя.

Ключові слова: *Мамай-Гора, могильник, доба бронзи, скіфи, середньовіччя.*

Abstract. *The Mamai Gora burial ground is a famous monument in Ukraine. Over 34 years of studying the multi-complex burial ground, over a thousand objects of different periods have been identified here. They date back to the Neolithic era – the Middle Ages.*

Key words: *Mamai Gora, burial ground, Bronze Age, Scythians, Middle Ages.*

Могильник Мамай-Гора – відома пам'ятка біля с. В. Знам'янка Васильовського району Запорізької області. Тут з 1988 р. співробітники археологічної лабораторії Запорізького національного університету проводили дослідження мультикомплексного могильника. Протягом десятиріч тут пройшли практику сотні студентів.

Пам'ятку оглядали, приймали участь у розкопках дослідники з України та інших країн. Звичайно, не обійшов увагою й наш колега та товариш А. О. Добролюбський. Разом зі своїм аспірантом А. Будніковим він вийшов з рейсового автобуса влітку 2009 р. на зупинці автобуса Одесса-Запоріжжя, де його зустріли. Протягом кількох днів він приймав участь у житті та роботі експедиції. На згадку про його приїзд лишилася світлина.

Роботи на Мамай-Горі продовжувалися 34 роки. Специфіка могильника дозволила проводити суцільне розкриття площі пам'ятки. Дослідження проводились як вручну, так і з використанням землерийної техніки – скреперів, рідше – бульдозерів. Таким чином відбувалося максимально повне вивчення пам'ятки.

Підводячи підсумки розкопок за період з 1988 р. по 2021 р., нагадаємо, що дана місцевість притягнула увагу ще людей доби неоліту, які створили тут 2 ґрунтових могильника.

В першому з них було знайдено 26 поховань з окремими ямами для похованих. Його датування – перша половина VI тис до н.е. За рядом ознак (рядове планування, індивідуальні ями, положення та орієнтація, інвентар, наявність вохри) могильник можна порівняти з відомими пам'ятками Азово-Дніпровської культури.

Другий (розкопки 2020 р., до 100 поховань) має ряд відмінностей (відсутність вохри, інвентарю), розглядається як довготривала колективна усапальниця. Датування за даними аналізу кісток людини з п. 14, проведено в Київській радіовуглецевій лабораторії – 6170±70 ВР.

Припускаємо, що могильники належать різним групам неолітичного населення у Нижньому Подніпров'ї. Для отримання більш точного визначення (заключення) необхідні дані ¹⁴C та антропологів.

Рис. 1. Андрій Олегович Добролюбський, О. Клунічева, волонтерка, А. Будніков – аспірант А.О.Добролюбського, Сергій Дробот волонтер, Віктор Джос – співробітник Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» на розкопках Мамай-Гори.

Наступними за часом виступають рідкі енеолітичні комплекси, з яких одне розглядається як ґрунтове, а три як підкурганні.

Більш інтенсивне дана територія стала використовуватися як некрополь в добу бронзи племенами ямної (18), катакомбної (39), бабинської (7), зрубної (11) та білозерської (6) культур. Померлих хоронили як у вже створених насипах, так і в нових курганах. Паралельно з курганним простежується і ґрунтовий обряд поховання (катакомбна, білозерська культури). Виявлено серію оригінальних артефактів, серед яких прямокутна посудина, орнаментована сокира, набір майстра тощо.

Більшість поховань цього періоду розкидані хаотично навкруги курганного «ядра» з 5 великих насипів, створення яких гіпотетично пов'язане з носіями епохи енеоліту – бронзи.

Короткочасне згасання функціонування могильника спостерігається в перехідний період від доби бронзи до скіфського часу.

Всього два поховальних комплекси – курганний та ґрунтовий – характеризують новочеркаську культуру.

Різкий сплеск росту могильника відноситься до скіфського періоду. Першими за часом виступають 2 кургани-плями, розташовані на захід від великих насипів. На нашу думку, вони можуть бути датовані кінцем VII – першою половиною VI ст. до н.е. і пов'язані з першою хвилею скіфів, які освоюють цю територію. Разом з цим слід відмітити і наявність певних лісостепових рис (опалювання поверхні, форма ліпної корчаги з к.212).

Кінець V–IV ст. до н.е. – час активних поховань (394 комплекси). Вони розташовуються по всіх напрямках від центрального ядра курганів, поодинокі – на західній ділянці. Припускаємо, що над кожним похованням існував різний за величиною насип або ж встановлювались надмогильні знаки.

Переважає більшість поховань належить рядовому населенню. Невелика серія вказує і на захоронення осіб високого рангу. Два захоронення із скорченими на боці похованнями здійснені в західному секторі могильника, ніби окремо. Вони належать, скоріш за все, до соціально заможних осіб.

В похованнях були знайдені кістяки чоловіків, жінок, дітей різного віку.

Більша кількість пограбувань могил відбувалася безпосередньо соплемінниками, в деяких випадках тіла небіжчиків ще не стали тліном.

Поховання супроводжувалися різним інвентарем, серед якого ліпна та гончарна кераміка, амфори, зброя, прикраси, побутові речі. Всесвітню відомість отримали матеріали непограбованого комплексу, де виявлено дуже значний інвентар.

У скіфський період з'являються і позапоховальні комплекси – культово-поминальні ями. Їх кількість на 2020 р. досягла 200.

Ями більшою мірою розташовані на західній і північній периферії могильника, не виключено, що вони маркують його межі у цих напрямках. На південь і схід від курганного «ядра» ями не знайдені, але поховальні комплекси фіксуються. Не виключено, що схоже явище (розташування поминальних ям на межі могильника) може бути відмічене і для інших великих могильників, та жодний з них не був розкопаний повністю.

В ямах знайдені, більшою мірою, уламки ліпної кераміки, амфор, цілих горщиків, кістки тварин, каменів, уламок зернотерки, зернотерка с курантом, зброя, стулки раковин, кістки людей. В заповненні або на дні деяких ям відмічені сліди горіння (вугілля, попіл, шматочки печини). Деякі з них використовувалися неодноразово. Припускаємо, що поруч з ними або над ними розміщувались якісь маркери.

Про відвідування могильника скіфами в III ст. до н.е. свідчать уламки амфор з клеймами, виявлені на могильнику поза комплексами (здійснення тризн?).

Після цього періоду функціонування могильника завмирає, незначною мірою пізніше він використовувався сарматами (2 поховання).

Черговий сплеск використання території могильника спостерігається через ціле століття, в золотоординський і постординський періоди.

Перші захоронення на Мамай-Горі можуть бути пов'язані з кочовими половцями і датовані XIII ст.

Пізніше на могильнику спорадично ховають померлих різні неоднорідні за етнічним складом групи кочових і напівкочових племен, час перебування деяких визначається в цілому XIV – першою третинною XV ст. (і 2 ґрунтові могильники доби середньовіччя), кургани-плями.

Протягом тривалого періоду в даній місцевості відмічається співіснування кочових і осілих племен з населенням, що залишило масштабний некрополь Мамай-Сурка (кінець XIII – початок XV ст.), 1,5 км на схід від Мамай-Гори.

До середини XV ст. могильники припиняють функціонувати, територію освоюють ногайські орди, велике кладовище яких (біля 200 поховань) досліджувалося в західній частині Мамай-Гори.

Археологічні дослідження проводились в комплексі з типологічним, функціональним, порівняльно-історичним аналізом джерел, а також повною обробкою літератури з даної проблематики.

Отримані матеріали мають також велике значення і для міждисциплінарних досліджень. До них залучаються фахівці різних напрямків. Це обумовлено, по-перше, тим, що вперше зібрана максимально повна для скіфського світу антропологічна колекція. Поповнення її під час вивчення могильника, статистична обробка, співставлення з матеріалами розташованих поруч пам'яток скіфського типу, дозволяє вирішити багато різноманітних проблем.

По-друге, на основі значної колекції палеозоологічних матеріалів можлива реконструкція економіки населення даного регіону, її еволюція, в основі якої лежить зміна клімато-географічних умов.

Зі серією виробів з металу проведено металографічний аналіз. Отримані дані свідчать про перспективність таких аналізів і дають підстави для пошуку конкретних центрів кольорової металургії та ремісничих майстерень для виготовлення визначених категорій предметів.

Петрографічні і мінералогічні дослідження дали змогу зробити висновок про мінерали та сировину з каменю, що використовувалися в різних ремеслах, напрямки контактів і зв'язків.

Матеріали розкопок повністю видані у 5 книгах «Могильник Мамай-Гора» [1, 3–6] та окремих узагальнюючих статтях [2, 7–13].

Велася підготовка до проведення польового сезону 2022 р. Але російська навала зірвала плани робіт, усі сподівання на подальші дослідження в найближчі роки...

Список використаних джерел

1. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора. Книга II. Запорожье: Изд-во ЗНУ, 2000.
2. Андрух С. И. О некоторых особенностях погребально-поминальной практики на скифском могильнике Мамай-Гора. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2000. Вип. IX. С. 238–243.
3. Андрух С. И., Тоцев Г. Н. Могильник Мамай-Гора. Книга I. Запорожье: Изд-во ЗНУ. 1988.
4. Андрух С. И., Тоцев Г. Н. Могильник Мамай-Гора. Книга III. Запорожье: Изд-во ЗНУ, 2004.
5. Андрух С. И., Тоцев Г. Н. Могильник Мамай-Гора. Книга IV. Запорожье: Изд-во ЗНУ. 2009.
6. Андрух С. И., Тоцев Г. Н., Тоцев А. Г. Могильник Мамай-Гора. Книга V. Запорожье. Рукопись монографии. 2023. 273 с
7. Андрух С. И., Тоцев Г. Н. Могильник скифского времени Мамай-Гора. Wojciech Blajer (ред.). Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae, Wydawnictwo Profil-Archeo. Uniwersytet Jagielloński Instytut Archeologii. Krakow, 2012. С. 485–490.
8. Андрух С. И., Тоцев Г. Н. Археологические культуры Северного Причерноморья в фокусе Мамай-Горы. Древние некрополи: погребально-поминальная обрядность. архитектура и планировка некрополей. Труды ИИМК. СПб. 2018. С. 232–340.
9. Andrukh S. I., Toshev G. N. Ein frühskythischer Grabkomplex vom Mamai-Gora. Reiternomaden in Europa. Halle-(Saale). 2022. S. 71–77.
10. Тоцев А. Г. Погребальный обряд поздних кочевников Нижнего Поднепровья XV-XVI вв. ССПК. Т. XVIII. 2015. С 187–197.
11. Тоцев А. Г. Типология погребальных конструкций ногайского могильника Мамай-Гора в Нижнем Поднепровье. Наукові праці історичного факультету ЗНУ. 2014. Вип. 41. С. 357–362.
12. Тоцев А. Г., Каськова Л. Ф., Артемьев А. В. К показателям стоматологических заболеваний детей ногайского населения Украины XV века (по антропологическим материалам могильника Мамай-Гора: взгляд в свете новых методов исследования. Український стоматологічний альманах. Київ. 2020. №3. С. 62–68.
13. Tošćev G. N. Die neolithische Nekropole Mamaj-Gora im unteren Dneprgebiet. Godišnjak. Knjga. Band XXXIV. Centar za balkanološka ispitivanja. Sarajevo, 2005.

ДЕЯКІ РОЗДУМИ ЩОДО ПРЕІСТОРИЧНИХ ЖИТЕЛ ЗЕМЛЯНКОВОГО ТИПУ

Юрій Чернієнко

науковий співробітник
Одеський археологічний музей НАН
України, м. Одеса

Анотація. Переважаюче на поселеннях білозерської культури будівництво напівземлянок та землянок без застосування каменю при характерному для попередньої сабатинівської культури кам'яному домобудівництві, багаторазовому зменшенні кількості поселень у білозерський період та майже повному зникненні останніх в степах у пізніший час в літературі зазвичай пояснювалося головним чином поступовим переходом населення від осілості до кочового скотарства і лише іноді пов'язувалося також з етнокультурними традиціями. Але житла землянкового типу інших археологічних культур зазвичай не пов'язуються з рухомим скотарством. Є підстави вважати певні житла землянкового типу білозерської та інших культур довгочасними. Тут обґрунтовується думка про необхідність шукати пояснення будівництва без застосування каменю землянкових жител білозерської та багатьох інших культур головним чином в області етнокультурних традицій.

Ключові слова: житла землянкового типу; етнокультурні традиції; білозерська культура.

Abstract. The practice of building stoneless pithouses and sodhouses that prevails in the settlements of the Bilozersk culture, taking into account stone house building practice that is characteristic for the preceding Sabatynivka culture, manyfold decreasing numbers of the settlements in the Bilozersk period and their almost complete disappearance in the steppes in the later period, was usually explained in literature mainly by transition of the population from the settledness to the nomad animal husbandry and only sometimes was also associated with the ethno-cultural traditions. But the pithouse type dwellings of other archaeological cultures aren't usually associated with mobile animal husbandry. There are reasons to consider the particular pithouse type dwellings of the Bilozersk and other cultures to be lasting. Here it is justified that one should look for the explanations of stoneless pithouse type dwellings building practice of the Bilozersk and many other cultures mainly in the area of ethno-cultural traditions.

Key words: pithouse type dwellings; ethno-cultural traditions; Bilozersk culture.

Зміна переважаючого типу жител з кам'яного домобудівництва на поселеннях сабатинівської культури на напівземлянки (землянки), збудовані без застосування кам'яних кладок, білозерської культури та взагалі деградація будівельної справи при багаторазовому зменшенні у порівнянні із попереднім сабатинівським періодом числа поселень білозерської культури, за площею в цілому менших за сабатинівські, та майже повній відсутності в степовому Причорномор'ї побутових пам'яток пізнішого часу (IX–VII ст. до н.е.) в літературі традиційно пов'язувалися нерідко з перехідним (від осілого землеробсько-скотарського ладу до кочового скотарства) характером білозерської економіки [див., напр.: 1, с. 9–13, 23, 25, 27; 2, с. 30, 33–48, 146–153, 155–157; 3, с. 15, 17; 4; 5; 6, с. 318–319, 331–332]. Лише в деяких працях в якості факторів згаданої зміни (нерідко разом із вищевказаним) називали просування на схід фракійських племен [7, с. 63–64], надзвичайну близькість білозерського населення останнім за рівнем господарської організації, соціальною культурою та етнокультурними традиціями, продовження традицій зрубної культури [8, с. 125; 9], значний вплив культури Ноа на формування білозерських пам'яток [див., напр.: 10, с. 17, 21–34, 106, 107, 109, 117, 118, 126–127, 131, 138–141; 11, с. 117–119, 128], впливи з боку населення богуславсько-білозерської культури [12, с. 224]. Ситуація з білозерськими поселеннями дійсно виглядає як занепад, примітивізація домобудівництва [див., напр.: 13]. Але чи слід саме широке розповсюдження землянкового типу жител в білозерській культурі головним чином пояснювати поступовим переходом до рухомого скотарства? Тим більш, що збереження в тій чи іншій мірі у її носіїв осілого землеробсько-скотарського господарства зазвичай не заперечувалося (хай навіть при ознаках кризи останнього) [див., напр.: 14, с. 331–332; 15, с. 155; 16, с. 190; 17, с. 286]. Так, за небезпідставними, на мою думку, поглядами К. П. Бунятян, в білозерський час мав місце міжобщинний розподіл праці, «коли одні общини продовжували традиційне для степової смуги господарство, поєднуючи скотарство й хліборобство, а, відтак, рухливість та осілість, інші ж... переходять до кочового. Поступово до цього залучається усе населення, і на рубежі доби бронзи – раннього заліза степ стає кочовим» [18, с. 102]. На думку В. В. Отроценка, наявність в білозерський час великих незаселених територій та одночасно – поселень в інших зонах дозволяє припускати відгінно-стійлово-вигінний тип скотарства, що вимагає сезонної рухливості частини населення [див., напр.: 19, с. 127]. Втім, незважаючи на невелику репрезентативність вибірок фауністичного матеріалу з білозерських пам'яток Південного Заходу України, на відміну від таких сабатинівського часу, заслуговує на увагу і думка О. П. Секерської про те, що наявні осте-

ологічні матеріали дещо не вписуються в концепцію переорієнтування скотарства в білозерський період на розведення тварин, пристосованих до великих перегонів, – спостерігається лише доволі слабка тенденція до збільшення у стаді долі коней та зменшення – дрібної рогатої худоби, але продовжує переважати велика рогата худоба та зустрічатися свиня [20, с. 58; 21, с. 262, 263; 22, с. 719]. Особливість стада в зоні Олешківських пісків [див., напр.: 23, с. 127] зі зрозумілих природничих причин очікувана. Загалом-то, за даними В. О. Дергачова, в археологічних культурах східної зони півдня Східної Європи велика рогата худоба переважала в стаді на протязі усієї епохи бронзи [24, с. 64, табл. 1]. Е. С. Шарафутдінова навіть намагалася обґрунтувати, що в Північному Причорномор'ї кочове скотарство виникнути не могло, а розповсюдилося там з приходом кочовиків [25, с. 75].

Незалежно від розуміння всіх деталей, щодо стверджень про тонкі культурні шари та іноді навіть відсутність останніх на білозерських поселеннях (отже, нібито недовгочасних) [див., напр.: 26, с. 318, 332], значимо, що, наприклад, заповнення об'єктів №9 та 10 (напівземлянок білозерської культури без кам'яних конструкцій) поселення Струмок III були насиченими фауністичними залишками та керамікою. Щодо схожих, мабуть, ситуацій з комплексами епохи бронзи лісостепу С. С. Березанська та В. В. Отрощенко написали: «У таких землянках жили довго...» [27, с. 438, 440]. Не кажучи вже про довгочасне укріплене білозерське поселення Дикий Сад як з кам'яним домобудівництвом (але у т.ч. заглибленими приміщеннями, не всі стіни яких були з каменю), так і зі спорудами землянкового типу [див., напр.: 28]. А якщо за межами землянок знахідок мало, то це, на мій погляд, узгоджується з концепцією обряду залишення житла, реконструйованого Я. П. Гершковичем на деяких прикладах з пам'яток бронзового віку: на останнє зрїбали навколишню землю разом із сміттям (якщо на значно заглиблене, то все це рано чи пізно опинялося в котловані) [див., напр.: 29, с. 106, 107, 109].

До того ж, чи пояснюють ведення рухомого скотарства наявність жител землянкового типу на поселеннях інших археологічних культур, принаймні, преісторичних? Іноді – так [див., напр.: 30, с. 231–239], хоча це викликає деякі запитання. Але, наприклад, Є. М. Сава вважає довгочасними поселення культур Сабатинівка та особливо Ноуа із заглибленими приміщеннями (як відомо, *населення останньої майже не застосовувало камінь для будівництва жител.* – Ю. Ч.) та виразними культурними шарами, а каміння сабатинівських будівель (попри традиційні підходи) – залишками укріплень країв будиночків чабанів, шатрів або куренів в сезонних таборах [31, с. 20, 34–36; 32, с. 452–456, 470–471; див. також: 33, с. 246, 248; 34, с. 248]. Я

не погодився з таким ставленням до кам'яного домобудівництва сабатинівської культури [35, с. 245], але інша справа – землянковий тип жител. До речі, враховуючи, що абсолютна більшість сабатинівських приміщень останнього відома на західній та східній периферіях ареалу відповідної культури, здається логічним пояснити це впливами відповідно культури Ноа [див., напр.: 36, с. 484] та зрубної спільності [37, с. 116]. Не пов'язується з рухомим скотарством також наявність напівземлянок без кам'яних конструкцій на поселеннях Болградського варіанту культури Гумельниця, – враховуючи відносно суттєву долю в стаді свиней [див., напр.: 38, с. 14–20, 22–31, 92, 94–97, 102, 122, 123, 128, 136; с. 125, рис. 53; 39, с. 90–93, 107; 40, с. 63–68, 70, 71, 73; порівн., напр.: 41, с. 715–717], це не дивно, не кажучи вже про трипільські землянки (напівземлянки). Приклади можна продовжувати. То ж чи можуть подібні житла бувати надійними маркерами рухомого скотарства? І чи не на поселеннях здебільшого з такими помешканнями мала жити осіла частина носіїв білозерської культури?

Причини тих чи інших відмінностей будь-якої археологічної культури від попередньої, навіть спорідненої, можуть бути різними. Так, добре відомо про впливи фракійців на білозерську культуру. Розділяю я і концепцію участі культури Ноа у формуванні білозерської [42, с. 87]. Саме в цих контекстах В. П. Ванчугов згадував про житла землянкового типу на поселеннях раннього фракійського гальштату та культури Ноа [див., напр.: 43, с. 126–127, 131, 138].

Здається, погляди на впливи фракійців на білозерську культуру, зокрема, на домобудівництво, підтверджуються новими дослідженнями географічно найближчої до її ареалу синхронної фракійської пам'ятки – горизонту раннього фракійського гальштату (за традиційною термінологією) Картал II поселення у с. Орлівка на Нижньому Дунаї (з напівземлянками без кам'яних конструкцій [див., напр.: 44, с. 249], і при цьому теж ніхто не ставить питання про рухоме скотарство або перехід до останнього). На думку І. В. Бруяка, у відповідний період поселення було місцем активного діалогу між культурами «прокресленого гальштату» та білозерською [45, с. 246, 249, 259; рис. 3/В]. Так, орнаменти (західних традицій) деяких посудин горизонту Картал II мають аналогії на посуді білозерської культури [див., напр.: 46, с. 254, 265, 287; с. 252, рис. 2, 3; с. 253, рис. 3, 11; с. 255, рис. 4, 1, 2, 4; с. 264, рис. 10, III; с. 288, рис. 20; 47, с. 8, 24; с. 18, рис. 2, 1; с. 36, табл. 2/А], у т.ч. з поселення Струмок III, яке географічно тяжіє теж до Нижнього Подунав'я.

Збільшення в добу фінальної бронзи долі напівземлянок, споруджених без застосування каменю, на сході ареалу білозерської культури [див.,

напр.: 48, с. 42] може бути, зокрема, результатом впливів з боку населення богуславсько-білозерської культури (частково синхронної білозерській, але сформованої дещо раніше, що В. А. Ромашко, зокрема, відобразив у таблиці [49, с. 390]). На думку цього дослідника, результатом останніх навіть було розповсюдження схожих жител на поселеннях білозерської культури Північно-Західного Причорномор'я [50, с. 224]. Заглиблені приміщення без кам'яних конструкцій характерні для лісостепового варіанту богуславсько-білозерської культури (ББК), але декілька відомі і на поселеннях степового [51, с. 61–70 та наст.]. Подібні будівлі В. А. Ромашко вважав такими, що представляють центральноевразійський суперландшафт домових форм, на відміну від будинків з кам'яними конструкціями, що представляють індо-передньоазійський суперландшафт домових форм, а в цілому домобудівництво ББК пов'язував з успадкуванням зрубних традицій, як і притаманну їй рухливість скотарства, тоді як з меншою або більшою рухливістю останнього у того чи іншого населення – особливості остеологічних та в певній мірі палеоботанічних матеріалів, зміни кількості (у т.ч. зникнення) та тривалості існування поселень у різних ландшафтних районах [52, с. 80–83, 127–128, 130, 216–217, 237, 239, 249, 252], але не типи жител. Є думки про богуславсько-білозерські впливи на орнаmentaцію кераміки та поховальний обряд білозерської культури [див., напр.: 53, с. 163, 224, 225]. Щоправда, населення останньої могло успадкувати у своїх пращурів – носіїв сабатинівської культури – східне орієнтування покійних, нетипове для білозерської культури (поховальний обряд змінився не миттєво при переході від однієї культури до іншої) [див., напр.: 54, с. 87, прим. 194; 55, с. 177–181], але характерне також для бережнівсько-маївської зрубної культури. До того ж, згаданих впливів, зокрема, стосуються припущення В. А. Ромашка щодо поселення Грибівка-4, які я не розділяю [56, с. 212–214].

Отже, на мій погляд, пояснення будівництва без застосування каменя землянок та напівземлянок багатьох археологічних культур, у т.ч. білозерської, головним чином слід шукати в області етнокультурних традицій. Проте, гадаю, розглянуті впливи на домобудівництво першої виявилися економічно «своєчасними» та «доречними». Адже для кризового періоду кам'яне домобудівництво було не настільки актуальним, хоча більш чи менш обмежено зберігалось і в білозерській культурі як спадщина сабатинівських традицій [див., напр.: 57]. Номадизм як військово-економічне явище був привнесений у Північне Причорномор'я на початку залізного віку (як вважає шерєга дослідників), але, на мій погляд, на підготовлений ґрунт.

Список використаних джерел

1. Черняков И. Т. Племена Северо-Западного Причерноморья в позднем бронзовом веке /2-я половина II тыс. до н.э./ Автореф. дис ... канд. ист. наук. Киев, 1975. 29 с.
2. Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н.э. Киев: Наук. думка, 1985. 172 с.
3. Ванчугов В. П. Заключительный период бронзового века в Северо-Западном Причерноморье (белозерская культура). Автореф. дис ... канд. ист. наук. Киев, 1987. 19 с.
4. Черниенко Ю. А. Строительное дело населения белозерской и сабастиновской культур Днестро-Пруто-Дунайского междуречья. Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). Мат. междунар. конф. Киев, 1991. С. 130–131.
5. Бунятян К. П. Генеза кочового скотоводства у Північному Надчорномор'ї. Магістеріум. 2001. Вип. 6. С. 101–105.
6. Ванчугов В. П. Белозерская культура. Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса: СМІЛ, 2013. С. 316–342.
7. Рафалович И. А., Черняков И. Т. Комратское поселение эпохи поздней бронзы. Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья: Сб. науч. тр. Киев: Наук. думка, 1982. С. 53–66.
8. Культуры эпохи бронзы на территории Украины: монография / Березанская С.С. и др. Киев: Наук. думка, 1986. 167 с.
9. Черниенко Ю. А. Строительное дело населения белозерской культуры: традиции и инновации. Древности причерноморских степей: Сб. науч. статей. Киев: Наук. думка, 1993. С. 40–45.
10. Ванчугов В. П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Киев: Наук. думка, 1990. 168 с.
11. Ванчугов В. П. Памятники tudоровского типа в Северо-Западном Причерноморье. (К вопросу о белозерской культуре). Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. Киев: Наук. думка, 1987. С. 114–131.
12. Ромашко В. А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры): монография. Киев: КНТ, 2013. 590 с.
13. Черниенко Ю. А. Строительное дело населения белозерской культуры: традиции и инновации. Древности причерноморских степей: Сб. науч. статей. Киев: Наук. думка, 1993. С. 40–45.
14. Ванчугов В. П. Белозерская культура. Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса: СМІЛ, 2013. С. 316–342.
15. Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н.э. Киев: Наук. думка, 1985. 172 с.
16. Отрощенко В. В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). Київ: Інститут археології НАН України, 2001. 288 с.

17. Федоров Г. Б. Работа Прутско-Днестровской экспедиции. Археологические открытия 1967 года. Москва: Наука, 1968. С. 286–287.
18. Бунятян К. П. Генеза кочового скотарства у Північному Надчорномор'ї. Магістеріум. 2001. Вип. 6. С. 101–105.
19. Отрощенко В. В. К вопросу о хозяйстве племен белозерской культуры. Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. С. 127–128.
20. Секерская Е. П. Вариабельность скотоводства в эпоху поздней бронзы на территории Украины. Проблемы хронологии культур энеолита – бронзового века Украины и юга Восточной Европы. Тез. докл. междунар. конф. Днепрпетровск: Изд-во ДГУ, 1994. С. 57–59.
21. Секерская Е. П. Скотоводческо-охотничья деятельность населения эпохи поздней бронзы на территории юга Украины. *Stratum plus*. 1999. №2. С. 256–264.
22. Секерская Е. П. Животноводство и охота древнего населения Северо-Западного Причерноморья. Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. С. 714–726.
23. Отрощенко В. В. К вопросу о хозяйстве племен белозерской культуры. Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. С. 127–128.
24. Дергачев В. Динамика развития домашнего стада неолита – бронзы юга Восточной Европы как возможный индикатор климатических изменений прошлого. *Revista Arheologică*. 2006. S. n. Vol. II. Nr. 1-2, P. 56–77.
25. Шарафутдинова Э. С. Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (кобяковская культура). САИ, В1-11. Ленинград: Наука, 1980.
26. Ванчугов В. П. Белозерская культура. Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса: СМІЛ, 2013. С. 316–342.
27. Березанська С. С., Отрощенко В. В. Поселення та житла. Давня історія України. Київ: Наук. думка, 1997. Т. 1. Ч. II. Р. II. Гл. 2. С. 423–440.
28. Горбенко К. Залишки будівельних споруд «цитаделі» городища Дикий Сад. Старожитності Лукомор'я. 2020. №1 (1), С. 5–44.
29. Гершкович Я. П. Феномен зольників белогрудовского типа. Российская археология. 2004. №4, С. 104–113.
30. Агульников С. Поселения эпохи поздней бронзы в Буджакской степи. *Revista Arheologică*. 2006. S. n. Vol. II. Nr. 1–2, P. 217–262.
31. Sava E. Interferențe cultural-cronologice în epoca bronzului târziu din spațiul Carpato-Nistrean (complexul cultural Noua-Sabatinovka). Autoreferat al tezei de doctor habilitat în științe istorice. Chișinău, 2003. 55 p.
32. Сава Е., Кайзер Э. Поселение с «зольниками» у села Одая-Мичурин, Республика Молдова. Археологические и естественнонаучные исследования. *Tyragetia*. XIX. Chișinău: «Bons Offices» SRL, 2011. 532 с.
33. Агульников С. Памятники эпохи поздней бронзы микрозоны Верхне-Пугаченского массива. *Revista Arheologică*. 2007. S. n. Vol. III. Nr. 1-2, P. 231–251.
34. Агульников С. Поселения эпохи поздней бронзы в Буджакской степи. *Revista Arheologică*. 2006. S. n. Vol. II. Nr. 1-2, P. 217–262.
35. Черниенко Ю. А. По поводу некоторых оценок демографической ситуации и жизненных укладов населения сабаатиновской культуры. Древности Восточной Европы,

Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции): Мат. Междунар. конф. Т. I. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, Невская Типография, 2019. С. 244–247.

36. Черниенко Ю. А. Некоторые итоги и проблемы изучения строительного дела на сабатиновских поселениях Северо-Западного Причерноморья. *Stratum plus*. 2000. №2, С. 483–504.

37. Черниенко Ю. А. Поселение у с. Чикаловка и некоторые аспекты интерпретации домостроительства сабатиновской культуры пограничья Степи и Лесостепи. Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Тези доп. Полтава: Полтава, 1990. С. 115–117.

38. Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины. Киев: Наук. думка, 1983. 140 с.

39. Субботин Л. В. Культура Гумельница: Болградский вариант. Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. С. 85–114.

40. Дергачев В. Динамика развития домашнего стада неолита – бронзы юга Восточной Европы как возможный индикатор климатических изменений прошлого. *Revista Arheologică*. 2006. S. n. Vol. II. Nr. 1-2, P. 56–77.

41. Секерская Е. П. Животноводство и охота древнего населения Северо-Западного Причерноморья. Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. С. 714–726.

42. Черниенко Ю. А. Сабатиновская культура в системе древностей бронзового века юга Восточной Европы. *Stratum plus*. 2014. №2, С. 15–112.

43. Ванчугов В. П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Киев: Наук. думка, 1990. 168 с.

44. Бруяко И. В. Троя и культуры Нижнего Дуная. Некоторые параллели позднего бронзового века (керамика и орнаментальные стили). *Terra cognoscibilis: культурное пространство между Балканами и Великой Степью в эпоху камня – бронзы. Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Вып. 11. Одесса: СМИЛ, 2010. С. 249–300.

45. Бруяко И. В. Феномен Картала: динамика смысла. Материалы по археологии Северного Причерноморья. Вып. 14. Одесса: Ирбис, 2019. С. 245–259.

46. Бруяко И. В. Троя и культуры Нижнего Дуная. Некоторые параллели позднего бронзового века (керамика и орнаментальные стили). *Terra cognoscibilis: культурное пространство между Балканами и Великой Степью в эпоху камня – бронзы. Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Вып. 11. Одесса: СМИЛ, 2010. С. 249–300.

47. Бруяко И. В. Раскопки городища Картал в 2020–2021 гг. (краткая информация). – Бюллетень Нижнедунайской экспедиции Одесского археологического музея 2023. Измаил: Ирбис, 2023. 58 с.

48. Черниенко Ю. А. Строительное дело населения белозерской культуры: традиции и инновации. Древности причерноморских степей: Сб. науч. статей. Киев: Наук. думка, 1993. С. 40–45.

49. Ромашко В. А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры): монография. Киев: КНТ, 2013. 590 с.

50. Ромашко В. А. Там само.
51. Ромашко В. А. Там само.
52. Ромашко В. А. Там само.
53. Ромашко В. А. Там само.
54. Черниенко Ю. А. Сабатиновская культура в системе древностей бронзового века юга Восточной Европы. *Stratum plus*. 2014. №2, С. 15–112.
55. Агульников С. М. Погребальные комплексы позднесабатиновского-раннебелозерского времени в Пруто-Днестровском междуречье. Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.). Тирасполь: Научно-исследовательская лаборатория «Археология» ПГУ им. Т.Г. Шевченко, 2002. С. 176–181.
56. Черниенко Ю. А. Некоторые впечатления о монографии В.А.Ромашко «Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры)». *Археологія та етнологія півдня Східної Європи: [зб. наук. пр.]*. Дніпро: Ліра, 2016. С. 208–216.
57. Черниенко Ю. А. Строительное дело населения белозерской культуры: традиции и инновации. Древности причерноморских степей: Сб. науч. статей. Киев: Наук. думка, 1993. С. 40–45.

ВИПАДКОВА ЗНАХІДКА ТЕРАКОТ НА НІКОНІЙСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Анастасія Ягупова

студентка 1 року навчання другого
(магістерського) рівня
спеціальності 014 Середня освіта
(Історія)
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»,
м. Одеса

Олена Сєкерська

кандидат історичних наук, доцент,
завідувачка кафедри історії України
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»,
м. Одеса

Сергій Маєвський

художник-реставратор,
Одеський археологічний музей НАН
України, м. Одеса

Анотація. Теракотові статуетки є важливим джерелом для вивчення культури, релігії та культур мешканців античних полісів Північного Причорномор'я. Ці статуетки є не тільки зразками стародавньої майстерності, а й надають цінну інформацію про повсякденне життя, релігійні обряди та вірування населення давньогрецьких колоній в різні періоди їх існування. Аналіз цих статуеток допомагає розширити наше розуміння культурного контексту та соціальної організації міст. У роботі публікуються випадкові знахідки фрагментів статуетки та, імовірно, ніжки від курильниці, зроблені на території Ніконійського городища, які доповнять раніше знайдений археологічний матеріал.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, Ніконій, теракота, античність.

Abstract. Terracotta figurines are an important source for the study of culture, religion and cults of the inhabitants of the ancient polis of the Northern Black Sea region. These figurines are not only examples of ancient skill, but also provide valuable informa-

tion about everyday life, religious rites and beliefs of the population of ancient Greek colonies in different periods of their existence. Analysis of these figurines helps to expand our understanding of the cultural context and social organization of cities. The work publishes random finds of fragments of the figurine and, presumably, legs from the smoking room, made on the territory of the Nikonian settlement, which will complement the previously found archaeological material.

Keywords: Northern Black Sea Coast, Nikonium, terracotta, antiquity.

З заснуванням у Північному Причорномор'ї Генуезьких колоній і факторій стали створювати географічні карти з нанесенням на них назв поселень ще античного періоду, які вже давно не існують на цих землях. Так стало відоме античне поселення «Ніконій» або «Ніконіум» – у різних варіантах при перекладі в транскрипції, заснований у VI столітті до н.е. на лівому березі Дністровського лиману [3, с. 80–81].

Протягом своєї історії Ніконій був важливим торговим та культурним центром у районі Причорномор'я, на березі розтяглося півтора десятки синхронних поселень. На основі матеріальних джерел, здобутих під час перших археологічних досліджень, було прийнято вважати, що саме мілетиани заснували поселення на лівому березі Дністровського лиману. Згодом аналіз лапідарного напису привів до припущення, що Ніконій міг бути заснований як залежна колонія Істрії [2, с. 37].

Багаторічні дослідження дозволяють реконструювати вигляд цього стародавнього міста, його вулиці, храми, житлові приміщення. Незважаючи на те, що з часом Ніконій занепав і був покинутий, археологічні

Додаток 1. Фрагмент 1 статуетки з Ніконію.

Додаток 2. Фрагмент 2 ніжка від курильниці або фрагмент теракоти.

знахідки і руїни можуть розповісти про його багату історію та культурну спадщину [1].

У 2023 р. в грабіжницькій ямі на території городища були знайдені фрагменти статуетки і ніжка від курильниці, або фрагмент від теракоти. Статуетки ділять на дві групи, до першої відносять теракотові вироби, що мають характер зображень античної коропластики. До другої групи входять решта виробів зі схематичним зображенням людини [4, с. 81]. У теракотових статуетках втілювалися релігійні, міфологічні чи побутові сюжети (дитячі іграшки). Статуетки виготовлялися шляхом формування у порожнистих формах або були ліпні. Друга група містить класифікацію виробів за ознаками статті або її відсутністю.

Найбільший із знайдених фрагментів зображує голову людини, ніс позначається зачіпом, очі у вигляді заглиблень. Статуетка виконана із сіро-коричневої глини, в зламі глиняна маса зерниста, з домішкою піску. Висота фрагменту становить 8,5 см. Встановити гендерні ознаки неможливо через відсутність інших фрагментів статуетки.

Ніжка від курильниці виконана з сіро-коричневої глини, висота її становить 6,5 см. Подібні статуетки, знайдені в археологічних комплексах, мають культове значення. Зазвичай багато в чому їх пов'язують із землеробськими культами. Техніка виготовлення цих виробів досить консервативна [4, с. 81]. Датують подібні вироби з античних пам'яток нижнього Подністров'я на основі стратиграфічних досліджень, які мають хронологічний діапазон від IV ст. до н.е. до перших століть н.е. Нажаль, більшість знахідок походять зі змішаних шарів, що ускладнює датування. Дослідження на Ніконійському городищі не є виключенням, тільки три стату-

етки з одинадцяти були знайдені у ямах з відомими хронологічними межами з IV ст. до н.е. по II–III ст. н.е. [4, с. 84–85].

Оскільки кількість знайдених у Ніконії ліпних теракотових статуєток невелика, публіковані у даній роботі випадкові знахідки доповнюють колекцію теракотових виробів та розширюють уявлення про релігії та культу мешканців античного Ніконію.

Список використаних джерел

1. Бруяко И. В. Никоний римской эпохи. / И. В. Бруяко, А. Н. Дзиговский, Н. М. Секерская; отв. ред. докт. ист. наук, проф. Е. В. Смынгына. НАН Украины, Одесск. археол. музей, Одесск. нац. ун-т им. И. И. Мечникова. Измаил: Изд-во «СМИЛ», 2008. 224 с.
2. Секерська Н. М., Буйських А. В. Про час заснування Ніконія (за матеріалами східногрецької кераміки). Археологія. 2018. Вип. 1. С. 37–44.
3. Охотников С. Б. Никоний в античных письменных источниках. Материалы по археологии Северного Причерноморья. 2015. Вип. 13. С. 80–90.
4. Савельева К. С. Ліпні антропоморфні статуєтки з античних пам'яток Нижнього Подністров'я. Археологія. 2017. Вип. 3. С. 81–89.

Археологія та історія Середньовіччя та Нового часу

THE NOGAI BURIAL MOUNDS IN SOUTHWEST BUDZAK

Serghei Agulnikov

Main specialist at the National Agency
for Archaeology,
Ministry of Culture of the Republic of
Moldova,
Chişinău

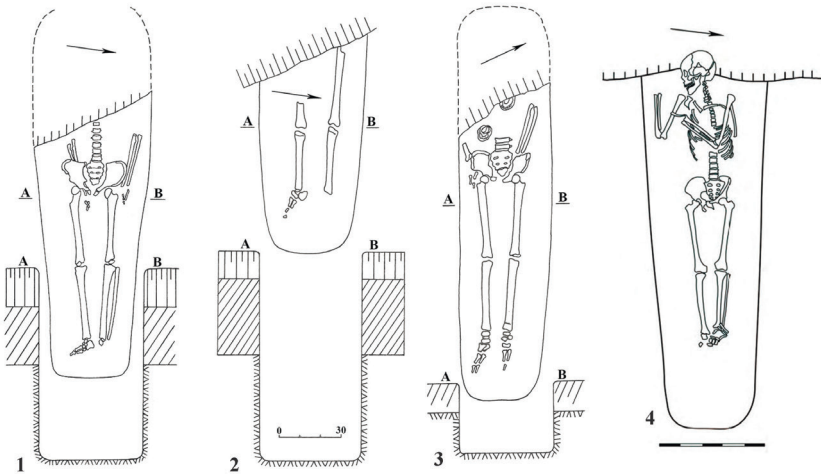
Анотація. До сфери наукових інтересів професора А. О. Добролюбського входили дослідження середньовічних і пізньосередньовічних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я та, в тому числі, старожитності ногайців, які проживали в регіоні в період з XVI до кінця XVIII століття. Останнім часом коло джерел пізньокочівницьких старожитностей регіону значно розширилося завдяки археологічним дослідженням у південній степовій зоні Пруто-Дністровського міжжр'ччя. Ціла низка нововідкритих середньовічних і пізньосередньовічних поховальних комплексів регіону опублікована в узагальнюючій монографії. Однією із нововідкритих пам'яток ногайської культури є пізньосередньовічні могильники біля с. Казаклія Чадир-Лунгського р-ну Молдови та біля м. Комрат, відкриті у 2019 та 2021 рр.

Ключові слова: Причорномор'я, старожитності, ногайці, могильники.

Abstract. Professor A. O. Dobrolyubsky's research interests included the study of medieval and late medieval monuments of the Northwestern Black Sea region. This encompassed the examination of the latest nomadic antiquities of the Nogai people who inhabited the region from the 16th to the late 18th century. Recently, the range of sources on late nomadic antiquities in the region has significantly expanded due to archaeological research in the southern steppe zone of the Prut-Dniester interfluve. A number of newly discovered medieval and late medieval burial complexes in the region have been published in a comprehensive monograph. Below, we will describe the results of the recently investigated two Nogai burial mounds located near the villages of Cazacilia and the city of Comrat.

Key words: Black Sea region, antiquities, Nogais, burial mounds.

Professor A. O. Dobrolyubsky's research interests included the study of medieval and late medieval monuments of the Northwestern Black Sea region. This encompassed the examination of the latest nomadic antiquities of the Nogai people who inhabited the region from the 16th to the late 18th century [1, 2, 3]. Recently, the range of sources on late nomadic antiquities in the region has

5

6

7

Fig. 1. Late Medieval tombs in the necropolis Comrat-XVI: M.1 – fig. 1,4, photo 7., M.2 – fig. 1,1, photo 5; M.3 – fig. 1, 2; M.4 – fig. 1,3, photo 6.

significantly expanded due to archaeological research in the southern steppe zone of the Prut-Dniester interfluvium [4, 5, 6].

A number of newly discovered medieval and late medieval burial complexes in the region have been published in a comprehensive monograph [7]. Below, we will describe the results of the recently investigated two Nogai burial mounds located near the villages of Cazaclia and the city of Comrat.

The archaeological site of the pre-modern necropolis in the village of Cazaclia (Ceadâr-Lunga district, UTA Găgăuzia) (46°00'37.7"N 28°40'16.5"E) was discovered in 2005 by D. G. Uzun. The necropolis is located on a flat surface at the northeastern edge of the locality, 0.4 km away from the village's edge and 20 m south of the Cazaclia-Ceadâr-Lunga road, on the gentle slope of a height on the left bank of the Baurci stream. Near the necropolis, there is a pottery workshop, and at the time of discovery, the outlines of several burial pits were observed in its wall.

In 2019, the first field research was conducted at the archaeological site. The sections outlined within the site targeted areas affected by human interventions (pottery workshop) and erosion. As a result of the research in 2019, 40 graves were identified. The plan of the necropolis highlights rows of graves oriented from east to west. The site was investigated by Serghei Agulnikov and Vitalie Jeleznii [5].

The pre-modern necropolis of Comrat XVI (46°15'40.1"N 28°39'50.6"E) is located on a slope of the left bank of the Ialpuș River, approximately 700 meters south of the bypass road intersection of the city of Comrat. Unfortunately, a portion of the slope where the archaeological site is located has been affected by a sand and clay quarry.

In 2021, the southwestern part of the quarry profile was investigated along a length of 38.5 meters, where four graves belonging to the late Middle Ages period were discovered and studied. These graves were attributed to the Nogai population [6].

The catalog of discoveries includes 44 graves found in Cazaclia and Comrat. Referring to the structural characteristics of the burials in the pre-modern necropolis of Cazaclia, we can mention that two main types of burial chambers were identified here: simple rectangular burial chambers – 17 cases (graves No. 1, 2, 3, 6, 13, 15, 19, 20, 21, 25, 26, 27, 29, 30, 36, 39) and rectangular burial chambers with steps, thresholds, and niches – 22 cases (graves No. 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 17, 18, 22, 23, 24, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 38), with the step located on the left side of the pit in 15 cases and on the right side in 3 cases. Rectangular-shaped pits in plan (69.23%) are characteristic of the necropolis at Cazaclia, followed by oval-shaped pits (15.38%) and slightly trapezoidal pits (12.82%). At Comrat, out of the four investigated graves, three had trapezoidal-shaped pits and one had an oval-shaped pit.

The wooden roof of the burial chambers was identified in four cases: one at Cazaclia and three at Comrat. Limestone stones in the fill of the burial chambers were observed in two cases, in graves 7 and 24 at Cazaclia. Additionally, at Cazaclia, the fill of grave 30 consisted of black soil mixed with clay and fine gravel. Wooden posts in the fill of the pits were discovered in five cases: four at Cazaclia and one at Comrat. In grave 21 at Cazaclia, besides the presence of the wooden post at the base of the burial chamber, three circular pits with a diameter between 0.05 and 0.07 m and a depth of up to 0.1-0.12 m were observed, possibly resulting from the arrangement of other posts. It is worth mentioning that the wooden posts could have served as markers to identify and demarcate the grave in the funerary landscape of the necropolis.

In 13 cases, a layer of dark brown decomposed organic matter was identified at the bottom of the burial chambers. This layer differs both compositionally and chromatically from the remnants of reeds and other plant-based bedding observed in tumulus and flat graves from the Bronze Age. The layer of organic matter at the bottom of the late medieval graves could result from the decomposition of organic funerary objects such as clothing, textiles, coffins, or other wooden elements that have degraded over time, contributing to the formation of this layer. As clothing and textiles decompose, they undergo a complex process involving the action of bacteria, fungi, insects, and other organisms that break down organic materials. This process can lead to the formation of a layer of organic matter, which can vary in color from dark brown to black, depending on the original composition of the material and the environmental conditions within the grave pit. This layer may contain fragments of textile fibers and other organic residues.

In the two flat necropolises, in most cases, the deceased were laid in a supine position with their backs straight; in 6 graves, the deceased were slightly turned to the right side, and in one case to the left side. The position of the hands could be determined for 30 graves. The predominant position was lying straight along the body, with the palms near the pelvis (50%). In eight cases, the left hand was on the pelvis, and the right hand was straight (26.67%), in two cases, the left hand was placed under the pelvis, and the right hand was straight (6.67%). For five other graves, the hand position varied and consisted of five individual positioning methods (hands placed on the pelvis; right hand on the pelvis, left hand under the pelvis; right hand under the pelvis, left hand straight; right hand straight, left hand bent and placed on the chest; both hands clasped above the body).

The orientation of the deceased in the two flat necropolises is primarily marked by two directions: southwest (60.47%) and west (39.53%).

We can also mention other details regarding the flat graves from Cazaclia. For example, in grave 1, the skull was missing, and in its place, there was an irregular layer of oval-shaped ashes, measuring 0.3×0.4 m. In grave 7, a limestone stone covered the deceased's thoracic cavity. In grave 14, on the floor and walls of the burial chamber, remnants of thin wooden planks, possibly from a coffin, were identified, with widths of 0.08–0.09 m. Similar wooden structures were observed in grave 35 at Cazaclia, as well as in graves 2 and 3 at Comrat. In the northern part of grave 30 at Cazaclia, soil thrown from the pit was noted, which had a circular shape in plan, with a diameter of approximately 3 m.

Most graves lack inventory. However, there are exceptions, such as grave 2 at Cazaclia, where a circular copper earring was found on the left temporal bone of the deceased's skull. It had a diameter of 1.8 cm and was made of thin wire, with a cross-section of 0.35 cm.

By typological characteristics, the flat necropolises of Cazaclia and Comrat can be compared to the Nogai cemeteries from the second half of the 17th century to the 18th century. Specific details of funeral rituals are found, such as complex graves with steps and niches, as well as wooden coverings of burial chambers. The orientation of the deceased is towards the west, with the skulls facing west-southwest, with an important element being the partial or complete positioning of the skull to the right, with the face facing south, towards the Kaaba (Mecca), a distinct feature of the Muslim funeral ritual. This indicates the Islamization of the Nogai people in Budzak, a tradition that was transmitted from Islamized nomads from earlier periods and preserved over time.

The Nogais were present in Budjak from the second half of the 17th century and remained in this territory until 1806–1807 [8, p. 103–106]. However, long before that, near the White Fortress, a group of Tatars began to settle, mentioned in a census from 1570, with up to 100 families recorded. Around 1630, two clans of Nogais from the Volga region arrived in Crimea, led by *mîrzas*: Orac oglu and Or-Mehmed oglu, also known as Orumbet oglu in Moldavian chronicles. They later attempted to settle west of the Dniester River. In the 1640–1650s, the first attempts in this direction were made by those from the Orac oglu clan, and starting from 1665, they were joined by the Nogais from the Or-Mehmed oglu clan, also known as the small Nogais in some historical sources.

After several migrations between southeastern Moldova and Crimea, in 1673, the Ottomans accepted the settlement of the Nogais west of the Dniester River. At that time, the Nogais expanded their grazing areas to the northwest, reaching as far as the Upper Trajan's Wall (to the north) and the Ialpug River (to the west). These natural borders were established by Halil aga (who later became pasha) and Mahomed Ghirai. The mentioned border came to be called

«Halil Pasha's border», in memory of the Ottoman official who participated in its establishment.

During the «Holy League» war (1683–1699), the Ottoman Empire suffered a heavy defeat, being forced to halt the plundering campaigns of the nomadic Tatars and Nogais subordinate to Istanbul against their sedentary neighbors. The Nogais, who in this new international situation lost income from the sale of slaves, attempted to oppose these provisions. After the Treaty of Karlowitz (1699), the Nogais rebelled twice against the Ottoman Empire within three years [9, p. 434–465].

Losing their occasional income from raids on sedentary peoples and having more time for household chores, in the second decade of the 18th century, the process of transition of the Nogais from the Orac oglu and Or-Mehmed oglu clans from a nomadic lifestyle to a semi-nomadic one began. In the 1720s, Khan Mengli Ghirai II made efforts for the main body of the Nogais in Budjak to become semi-sedentary. Thus, gradually, by the middle of the third and fourth decades of the 18th century, in the southern territory between the Prut and Dniester rivers, the Nogais transitioned from a nomadic lifestyle to a semi-nomadic one and then to a semi-sedentary one [9, p. 434–465].

It's likely that the Nogais from the Orac oglu and Or-Mehmed oglu clans, who led a nomadic lifestyle from the second half of the 17th century until the second decade of the 18th century, practiced tumulus burial rites, arranging their graves both within older tumuli and in their vicinity. The tradition of burial in tumuli was specific to several nomadic populations throughout history, for various practical and cultural reasons linked to their mobile lifestyle. Nogai tumulus necropolises, exceeding 10 graves, have been investigated in Taraclia, Cazaclia, Nerușai, Mirnoe (Draculea), Liman, Mologa, etc. On the left bank of the Dniester River, a necropolis with over 50 Nogai graves was investigated in tumulus 7 at Nicolscoe [6, p. 67].

However, with the gradual transition to a semi-sedentary lifestyle, the Nogais abandoned tumulus burial rituals and adopted the custom of burial in flat necropolises, located near their settlements. Such flat necropolises have been investigated by us in Cazaclia and Comrat. Also, in Comrat, in the northern part of the locality, a flat necropolis with over 100 graves was studied in 1960 [4, p. 106–108]. At the same time, other groups of Nogais, such as those from the Iedisian and Jeambuiluc mirza clans, who arrived in Budjak around 1779, continued to lead a nomadic lifestyle and likely arranged their graves in tumuli.

Regarding the names of the tribes belonging to the Nogai horde on the Ialpuș River, we have a documentary source regarding the settlements of the Nogais, organized based on tribes, created in 1808. This source is included in the report prepared by Brigadier Katardji and General Michelson's aide, Captain

Katlyarevsky, and was published by A. Skalkovsky. Historian Sergiu Bacalov mentions this report in his research. Thus, both at Comrat and at Cazaclia (Kazaiakly), the Nogai tribe Or-Mehmed oglu / Orumbet-oglu was stationed. Therefore, considering their presence at Cazaclia and Comrat, we consider that the flat necropolises investigated by us should be dated to the mid or second half of the 18th century [10, p. 168–169].

The history of the Nogais from the north-west of the Black Sea concludes after the Russo-Turkish War of 1806-1812. During that period, gradually, the Russian imperial authorities in the steppe of Azov [10, p. 162] resettled all the Nogais from the Bugeac Horde and the Dobruja Horde.

Bibliography

1. Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. Монография. Киев: Наукова думка, 1986. 140 с.
2. Добролюбский А. О. Могильники средневековых кочевников в междуречье Днестра и Дуная. Исследования археологических памятников в Северо-Западном Причерноморье. Киев: Наукова думка, 1985. С. 85–92.
3. Добролюбский А. О., Субботин Л. В., Сегеда С. П. Погребальные памятники Буджакской орды. Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. Кишинев: Штиинца, 1988. С. 131–144.
4. Агульников С., Чебан И. Могильники позднего средневекового времени в Буджакской степи. Сборник материалов Международной практической конференции «Наука, Образование, Культура» Комрат: Комратский Государственный Университет, 2017. С. 106–108.
5. Агульников С., Железный В. Могильник ногайской культуры у с. Казакия. Revista Arheologică. s. n. Vol. XVII. Nr. 1. 2021. P. 81–99.
6. Agulnicov S., Vornic V., Popovici S., Avram D. Cercetări arheologice de salvare efectuate la Comrat în anul 2031. Cercetări arheologice în Republica Moldova, Campania 2021. Chişinău, 2022. P. 56–59.
7. Popovici S., Simalcsik A., Ciobanu I., Agulnikov S. Turanicii în sudul Moldovei. O perspectivă arheologică și antropologică asupra înmormântărilor medievale și premoderne. Chişinău, 2023.
8. Chirtoagă I. Din istoria Moldovei de Sud-Est: Până în anii '30 ai secolului al XIX-lea. Chişinău, 1999.
9. Chirtoagă I. Teritoriile din estul Țării Moldovei sub administrația turco-tătară (1699-1806). Evoluția administrativă, social-economică și cultural-spirituală. Chişinău, 2020.
10. Бакалов С. Размышления об территориальном расселении татаро-ногайских родоплеменных групп на юге прудо-днестровского междуречья (в XVI-XIX вв.). «Әділеттің» ғылыми еңбектері – Научные труды «Әділет». Каспийский общественный университет, Алматы. №2 (40). 2012. С. 157–170.

ГОРОДИЩЕ КАРТАЛ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

Ігор Бруяко

доктор історичних наук,
член-кореспондент Німецького
Археологічного Інституту,
доцент кафедри філософії, соціології
та менеджменту соціокультурної
діяльності, ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»,
м. Одеса

Анотація. Під час розкопок багат шарової археологічної пам'ятки городища Картал була зібрана колекція речей які характеризують період середньовіччя та раннього Нового часу. Монети Візантійської імперії, Золотої Орди, Туреччини та країн Європи датуються від X/XI до XVIII ст. Певну частку колекції складає кераміка, в тому числі керамічні люльки. Предмети з металу відносяться до прикрас костюму та озброєння (стріли).

Ключові слова: городище Картал, середньовіччя, Новий час, Візантія, Османська імперія, монети, кераміка.

Abstract. During the excavations of the multi-layered archaeological site of the Kartal hillfort, a collection of objects that characterize the period of the Middle Ages and early modern times was collected. Coins of the Byzantine Empire, the Golden Horde, Turkey and European countries date from the X/XI to the XVIII century. A certain part of the collection consists of ceramics, including ceramic cradles. Metal objects refer to costume decorations and weapons (arrows).

Key words: Kartal hillfort, Middle Age, Modern Time, Byzantium, Ottoman Empire, coins, ceramics.

Багат шарова пам'ятка городище Картал налічує 6 основних шарів або горизонтів проживання. Крім цього, існують більш менш репрезентативні колекції, які відносяться до інших історико-археологічних періодів. Незважаючи на відсутність повноцінного горизонту проживання у вигляді залишків житлових та господарських об'єктів, чи по-

ховальних комплексів, ці колекції містять чимало цікавих, яскравих матеріалів.

Епоха середньовіччя в історії пам'ятника, здебільшого, якраз і представлена такими колекціями. Єдиний відрізок цієї епохи, представлений повноцінною археологічною пам'яткою – кінець доби раннього середньовіччя (IX–XI ст.), коли на території городища існувало невелике поселення балкано-дунайської культури, або культури Першого Болгарського царства.

Поселення балкано-дунайської культури представлено кількома об'єктами, а також колекцією кераміки, що складається із двох груп. Перша, що абсолютно переважає, включає фрагменти горщиків, виготовлених на повільному гончарному колі. До найхарактерніших ознак цієї групи відносяться: коричневий колір поверхні, високо розташоване округле плече, складно-профільований вінець і орнамент із використанням різьблених ліній, горизонтальних чи хвилястих. Це т.зв. кераміка слов'янського вигляду [1, с. 111]. Другу групу становить якісніша, сіра кераміка з добре заглаженою поверхнею і пролощеним орнаментом у вигляді ліній, що утворюють сітку. Ця кераміка має подібність до посуду салтово-маяцької культури, і, мабуть, є її внеском у формування керамічного комплексу балкано-дунайської культури. Окрім кераміки, відомі також поодинокі знахідки дрібної металевої фурнітури (рис. 2, 4).

Серед будівельних комплексів досліджені залишки двох приміщень. Одне з них являло собою ділянку глинобитної підлоги з кам'яною конструкцією у вигляді «ящика». Швидше за все це залишки топкової порожнини печі-кам'янки. Приблизно за 20 м від цього об'єкта розкопано котлован прямокутної форми, у заповненні якого відзначалася відносна (не більше десятка фрагментів) концентрація кераміки першої групи. Усі знахідки кераміки, а також будівельні залишки зосереджені на території посади (діл. «Північно-Східна») на площі близько 400 кв. м.

Окремі фрагменти кераміки (зокрема цілий горщик) були знайдені також і при розкопках акрополя. Окрім кераміки тут був знайдений мідний хрестик т.зв. «дунайського» типу X – поч. XI ст. Це дуже рідкісна знахідка для регіону Бесарабії¹.

В Карталі та його околицях відомі знахідки візантійських монет. Серед них – тетартерон Олексія Комніна (1081–1118)², Фессалоніки (?) карбований після реформи 1092 р., а також фоліс, анонімний випуск X ст. (Іоанн Ци-

¹ Визначення А. А. Пескової та С. С. Рябцевої.

² Монета зі скарбу, виявленого шукачами скарбів на північній околиці села в районі колишнього комбикормового заводу.

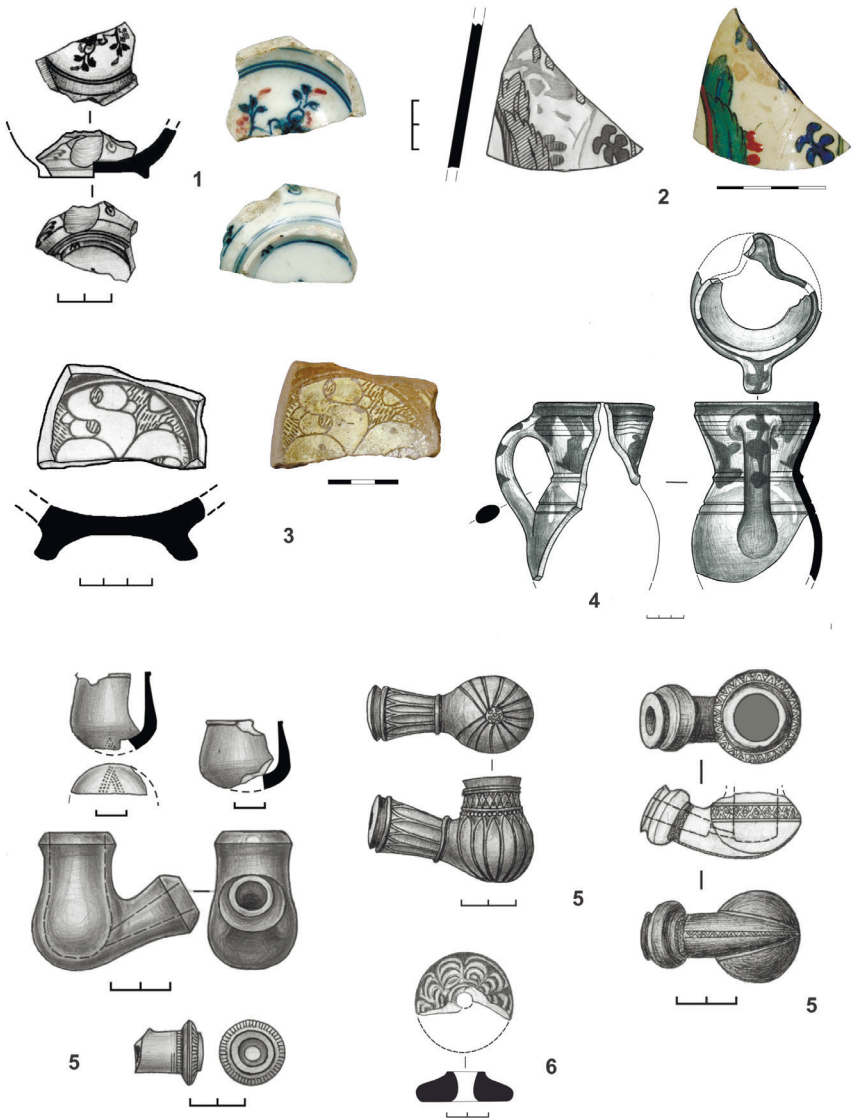

Рис. 1. Керамічні та скляні (6) знахідки доби середньовіччя та раннього Нового часу із Картала

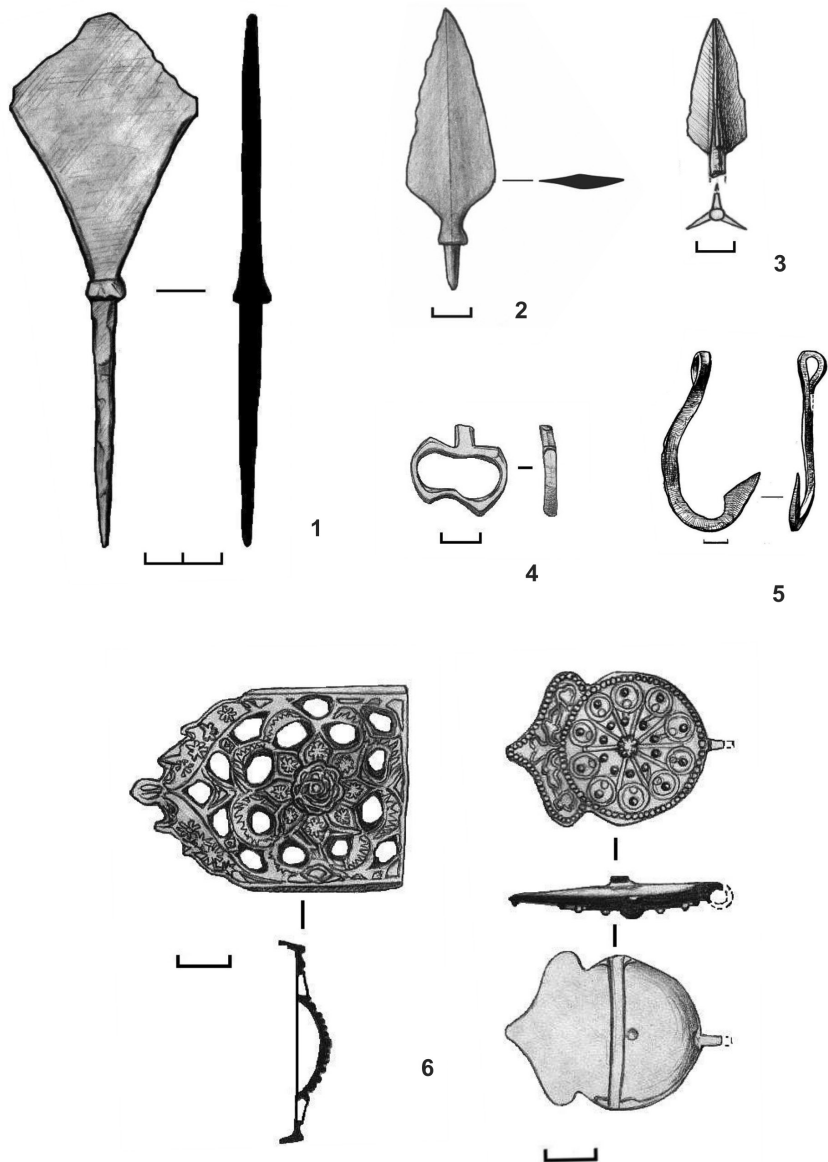

Рис. 2. Металеві знахідки доби середньовіччя та раннього Нового часу із Картала

мисхій, Никифор Фока чи Костянтин VII). Крім того, з розкопок на «Кам'яній горі» походить ще з монети [2, с. 181]. Усі вони карбовані в XI столітті (Роман III Аргір, Михайло IV Пафлагонянин та Костянтин X Дука та Олена). Таким чином, усі візантійські монети можуть бути пов'язані з існуванням у Карталі поселення балкано-дунайської культури.

До періоду раннього середньовіччя також відносяться 2 залізні наконечники стріл. За класифікацією А. Медведєва один із них (рис. 2, 3) належить типу 13 і було поширений майже всього I тис. н. е. Інший (рис. 2, 2) до типу 53, датування якого переважно охоплює IX–XI ст. [3, с. 59, 70].

Високе та пізнє середньовіччя (XII–XV ст.) на відміну від середньовіччя раннього представлено лише окремими знахідками. Зокрема, це кілька монет. Дві з них мідні Золотої Орди. Третя – Польського королівства:

1. Сакчі, перша половина XIV ст., час Тохти, Узбека чи Джанібєка. Левова морда на аверсі та тамга Менгу-Тімура на реверсі. [4, р. 296, pl. XIX, 6a].
2. Сарай ал-Джедід, правління Джанібєка (1352–1353 рр.).
3. Польща. Владислав III Варненчик. 1431–1440 рр. Денарій (білон)¹.

Фрагмент дна поливної чаші візантійського виробництва XIV – першої пол. XV ст. був виявлений в одній із ям на території посада (рис. 1, 3)².

До цього ж періоду належить ще один наконечник стріли – випадкова знахідка на території посади. Ромбоподібний плоский залізний наконечник з упором та розширенням у нижній третині пера (рис.). Тип 40-41 по Медведєву. Датування – IX (X) – XI (XIV) ст. [3, с. 64-65; табл.15, 31, 33].

Місто Сакчі (суч. Ісакча), розташоване прямо навпроти с. Орлівка на правому березі Дунаю, наприкінці XIII ст. було резиденцією хана Ногая. Таким чином, знахідка в Карталі монети, карбованої в Сакчі, є цілком очікуваною.

Турецький період, як відомо, починається наприкінці XV століття після підкорення Бессарабії султаном Баязідом II (похід 1484). Найбільш раннім для цієї епохи є комплекс ями №9/2001 на діл. «Центральна». У її заповненні було виявлено фрагмент глазурованої поліхромної посудини виробництва Ізніка першої пол. XVI ст. (рис. 1, 2)³.

Інші знахідки цього періоду належать до XVI–XVIII ст. В цей час існує вже нинішнє селище Картал (Орлівка). За деякими даними, воно було засноване ще наприкінці XVI століття переселенцями-волохами з Олтенії.

Нумізматичну колекцію цього періоду становлять монети Османської імперії (4 екз.) та європейських держав (2 екз.):

¹ Монети № 1 та №3 були опубліковані [5].

² Фрагмент визначив Г. С. Богуславський.

³ Фрагмент визначив П. П. Бірня.

1. Ахмед III (1703–1730 рр.), золото (ймовірно, Міср, Єгипет), ашрафі
2. Ахмед III (1703–1730 рр.). Ісламбол, пара срібло
3. Осман III (1754–1757). Костянтинія, пара, срібло
4. Мустафа III (1757–1774 рр.). Ісламбол, пара, срібло
5. Прибалтійські володіння Швеції. Христина (1632–1654). Рига. Солід, мідь. Підробка в Сучаві.
6. Франція 1653, ½ екю, срібло, Людовік XIV¹.

Досить численні знахідки поливної кераміки (рис. 1, 4). Трапляються також фрагменти фарфору (рис. 1, 1). Відома серія глиняних люльок (рис. 1, 5). Є також і металеві предмети поясної гарнітури, серед яких слід відзначити пряжки-павти, які вже були об'єктом дослідження (рис.). Автори публікації зазначають, що обидві пряжки входять до групи цільнолитих, з опуклим орнаментом у центрі щитка, і датуються XV–XVII ст. Аналогії знахідкам з Картала є в колекціях музеїв міст Яси та Тулчі [7, с. 97].

Невелику групу знахідок становлять предмети, які мають пряме відношення до бою при Карталі, що відбувся в липні 1770 року під час російсько-турецької війни. В основному це картеч, чавунні ядра, окремі деталі військової амуніції. До цього ж швидкоплинного епізоду в історії пам'ятника належить і відкрита в ході розкопок лінія окопів, яка прикривала переправу залишків турецької армії, що відступала до Дунаю після поразки при Кагулі. Загальна довжина дослідженої лінії траншеї – щонайменше 150 м.

Гадаю, що вся ця невелика колекція матеріалів з Картала має стати при нагоді у подальшому вивченні історії регіону в епоху середньовіччя та раннього Нового часу.

Список використаних джерел

1. Тельнов Н., Степанов В., Руссев Н., Рабинович Р. «И... разошлись славяне по земле». Из истории Карпато-Днестровских земель VI–XIII вв. Кишинёв: Высшая антропологическая школа, 2002. 240 с.
2. Бондарь Р. Д., Булатович С. А. Орловское городище в памятниках нумизматики. *Stratum plus*. №6. 2001–2002. С. 171–182.
3. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы. Самострел. VIII–XIV вв. Свод археологических источников. 1966. Вып. Е1–36. 184 с.
4. Oberländer-Târnoveanu E. Un atelier monétaire inconnu de la Horde d'Or sur le Danube, Saqcy-Isaccea (XIIIe–XIVe siècles). Actes du XIe congrès international de numismatique. 1993. P. 291–304.

1 Монети №№1, 2, 4, 6 – були опубліковані [6]. Всі ординські і османські монети, а також підробку з Сучави визначив Д. Янов. Польську та французьку монети – Т. Кокоржицька.

5. Бруяко И. В., Носова Л. В. Новые монетные находки на городище Картал (Орловка). Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. Вып. I. 2010. С. 65–72.
6. Бруяко И. В., Кокоржицкая Т. Н., Носова Л. В., Янов Д. М. Новые монетные находки из раскопок городища Картал / Орловка 2010–2016 гг. Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. Вып III. 2017. С. 51–71.
7. Абызова Е., Рябцева С. Пряжки-пафты из собрания национального музея археологии и истории Молдовы. *Tyragetia*. Vol. I [XVI]. Nr.2. 2007. С. 95–105.

КОНФЕДЕРАЦІЯ «ЧОРНИХ КЛОБУКІВ» НА ПІВДЕННОМУ КОРДОНІ РУСІ (КІНЕЦЬ ХІ – ПЕРША ТРЕТИНА ХІІІ СТ.).

Олександр Головко

доктор історичних наук, старший
науковий співробітник,
академік АН Вищої школи України
Інститут української археографії та
джерелознавства
ім. М С. Грушевського НАН України,
м. Київ

Анотація. У статті розглянуто питання про участь тюркських формувань, які створили конфедерацію «Чорні клобуки» в житті південного прикордоння Русі. Проаналізовано процес творення об'єднання, показано місце неполовецьких етнічних груп в житті півдня Русі, характер їх взаємин з слов'янським населенням південноруських князівств та відносин з половцями.

Ключові слова: печеніги, торки, берендеї, коуї, «Чорні клобуки», половецькі орди.

Abstract. The article examines the question of the participation of the Turkic formations that created the “Black Hoods” confederation in the life of the southern border of Russia. The process of the creation of the union is analyzed, the place of non-Polovtsian ethnic groups in the life of southern Russia, the nature of their relations with the Slavic population of the southern Russian principalities and relations with the Polovtsians is shown.

Key words: Pechenegs, Torks, Berendei, Cowie, “Black Klobuks”, Polovtsian hordes.

В минулому степового і лісостепового населення Північного Причорномор'я, південних ареалів Русі особливу роль відіграло тюркське об'єднання,

відоме в історичній літературі як «Чорні клобуки» [1, 6, 15]. В запропонованій статті її автор вирішив звернутися до деяких не дуже відомих сторінок історії цього об'єднання, етнічних угруповань, які до нього входили, наприкінці XI – першій половині XIII ст. Розгляд цієї теми є важливим в процесі загального вивчення проблеми Великого кордону, який в добу середньовіччя тягнувся від Паннонської долини до північних регіонів Китаю і Кореї і відмежовував носіїв землеробської і кочівницької цивілізації [4].

Об'єднання тюркських структур «Чорні клобуки» виникло наприкінці XI – на початку XII ст. і складалося з численних різних за величиною і силою угруповань номадів (торки, печеніги, берендеї, коуї, каєпичі та ін.), але головними серед них, безумовно, були торки. Часто, коли в літописах XII ст. згадуються торки, реально мова може йти не лише тільки про них, а і про їх союзників. Першими серед майбутніх творців Чорноклобуцької конфедерації у Східній Європі появились печеніги, які контролювали степи від Дунаю і Карпат на заході до Дону на сході протягом майже півтора століття.

Наприкінці IX ст. болгарський цар Симеон, щоб нейтралізувати ворожий для себе союз Візантійської імперії і угрів, підговорив печенігів напасти на останніх. Наслідки протистояння печенігів і угрів були величезні: угри були вимушені покинути Північне Причорномор'я, перейти Карпати і виборити собі нове місце проживання в Паннонській долині. Франкський хроніст Регіон Прюмський з цього приводу писав під 889 р.: «...gens memorata a cnitimis sibi populis, qui Pecinani vocantur, a priis sedibus expulsa est, eo quod numero et virtute praestarent, et genitale, ut praemisimus, rus exuberante multitudine non suffi ceret ad habitandum (згаданий народ (угри – авт.) був вигнаний племенами, які зовуться печенігами, оскільки вони переважали (угрів. – авт.) і чисельністю, і хоробрістю, а батьківщина тих, як я вважаю, була (за розмірами. – авт.) недостатня для такої чисельності)» [18, р. 132]. Внаслідок переселення племен угрів до Центральної Європи була знищена Великоморавська держава.

Впродовж першої половини X в. племена печенігів розселяються в степовій і лісостеповій частині Північного Причорномор'я Візантійський автор василевс Константин Багрянородний розповідає про великий вплив цих кочівників на життя сусідніх країн і народів. Константин розповідає, що вся печенізька територія складалася з восьми «фем» (областей, точніше ареалів кочування: чотири на правому березі Дніпра, а чотири на лівому [10, с. 156,157].

В контексті подальшого розгляду історії «Чорних клобуків» особливий інтерес для нас має фема Харавої. Вочевидь, вона знаходилась в басейні р.

Рось, на північ від якого знаходився в X ст. південний кордон держави Русь із столицею у Києві. З археологічних досліджень відомо, що саме в цьому районі знайдено найбільша кількість погребальних пам'яток цих кочовиків О. Прицак висловив цікаву думку, що саме в Пороссі знаходився центр печенізьких земель [14].

У другій половині X ст. до Східної Європи починають проникати з Середньої Азії огузькі (торчеські) племена, які під час конфлікту київського князя Святослава з Хозарським каганатом були союзниками Русі [12, с. 224–226]. Наприкінці X ст., вірогідно, західні ареали перебування наблизилися до східних «фем» печенігів, описаних згаданим Константином Багрянородним. На початку XI ст. торки витіснили печенігів з Лівобережжя Дніпра [3].

Поява в середині XI ст. в причорноморських степах потужних орд половців остаточно призвела до послаблення тут значення торків як крупної воєнної та політичної сили. Тоді тиск половців призвів до війни торків з Руссю [11, с. 162]. Після цієї війни більша частина торків попрямувала на Балкани. Тоді ж сюди переселяється і значна кількість печенігів [7,52,53]. Відомо, що у 1071 р. великий загін торків та печенігів входив до складу війська візантійського василевса Романа IV Діогена (роки правління 1067–1071), яке взяло участь у битві при Манцикерті (місто поблизу озера Ван), 25 серпня 1071 р. [2, с. 466].

Є всі підстави припустити, що великий контингент причорноморських торків, який знаходився у досить ворожих стосунках з половцями, переходить на службу до руських князів. У 1080 р. в літописі згадуються «Торци Переяславьстии», тобто мова йшла про кочівників, які поселилися на території Переяславльського князівства. Встановлено, що ці кочівники мешкали у верхів'ях р. Удаю та Востру, у нижній течії Сули, Супою та Трубежу. У 1095 році переяславльський князь Володимир Всеволодович «Мономах» використовує загопи торків під час оборони переяславльських земель від половці [11, с. 227].

Крім лівобережжя Дніпра, торчесько-огузьке населення знайшло собі притулок у Пороссі. Причому процес включення торків у політичну систему правобережжя Русі тут і мав більш значні результати, ніж у першому регіоні – на лівобережжі Дніпра. Крім інших причин, на це, безумовно, вплинув більш сприятливий у плані можливої оборони пагорбків ландшафт басейну річки Рось. У Пороссі у другій половині XI ст. виник (на нашу думку, приблизно в 1083/84 р. [3]) важливий політичний і військово-стратегічний пункт – Торчеськ, який з останніх десятиліть XI ст. починає відігравати велику роль у відносинах Русі із степом. Наприкінці XI

ст. ми вперше довідуємося ще про одну групу кочівників – берендеїв. Так, теребовлянський князь Василько Ростиславич у 1098 р. закликає торків, печенігів та берендеїв прийняти участь у спільному поході проти поляків [11, с. 266]. Згадана інформація дає підстави думати про можливість здійснення вже в цей час перших кроків у напрямку залучення неполовецьких кочових груп до переселення на територію Русі, в даному випадку до середньої частини басейну р. Дністер [6, с. 19].

Початок активного протистояння Русі і половців в перших роках другого десятиліття XII ст., одразу ж позначилося на долі неполовецьких груп кочівників у степу, які знаходилися під контролем половецьких ханів. Важливим моментом русько-половецької війни була боротьба за впливи учасників конфлікту на інших, неполовецьких степовиків. Наприклад, в 1116 к князю Володимирі Всеволодовичу прийшли торки і печеніги. Наступного року на Русь перебралися мешканці міста Біла Вежа на Дону, і, і є всі підстави припускати, що серед них було чимало представників не тільки слов'янського, а й тюркського населення [8, с. 284,285].

В середині XII ст. у житті неполовецьких угруповань на Русі відбулися певні соціально-політичні зміни, що перш за все позначилося на поступовому формуванні їх територіально-адміністративної структури – конфедерації, яке літописи називають «Чорні клобуки». До неї, крім торків, печенігів, берендеїв, увійшли коуї, турпеї, бастії, каепичі. У Пороссі ці племена мали свої пасовища та становища, проте в їх житті, через обмеженість власної території для занять кочовим скотарством, відбувається поступовий перехід до напівосідлого господарювання. Проживання поряд з «чорними клобуками» русів також впливала на прискорення процесу седентаризації торчеського населення півдня Русі [13, с. 63–65]. Невипадково, що саме в цей час в літописах появляється словосполучення «чорні клобуки». В цей час військові контингенти тюркських угруповань Поросся, зокрема, відігравали важливу роль як складова частина війська київського князя Ізяслава Мстиславича.

Протягом другої половини XII – першої половини XIII ст. «чорні клобуки» продовжували відігравати важливу роль в обороні південного кордону Русі [15]. В басейні Росі, на території «Торчеської волості», крім «чорних клобуків», мешкали руси. Населення цього ареалу знаходилось під владою не тільки київського володаря, місцевої тюркської верхівки, а й інших слов'янських князів. Зокрема, наприкінці XII ст. частина «Торчеської волості» з містами Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуслав, Канів певний час належали володимирському (на Волині) князю Роману Мстиславичу. В 1201 р. «чорні клобуки» допомагали цьому князю (в той час галицькому

володарю) в поході на Київ [11, с. 476].

Інформація про тюркське населення на південному кордоні Русі «чорних клобуків» (тюркською «каракалпаків»), особливо мілітаризований, вкритий великою кількістю фортець-замків район Київщини (своєрідна руська Кастилія) була відома далеко за межами Східної Європи. Вочевидь, про тюркських конфедератів Русі і їх військові можливості добре знали керівники Монгольської держави, які на початку 20-х років XIII ст. готувалися до завоювання Східної і Центральної Європи [5]. Вірогідно, що монгольські воїни зустрілись з «чорними клобуками», які постійно підтримували у військових заходах київських князів, ще весною 1223 р. під час підготовки і в ході битви на р. Калці. Проте ми не будемо робити подальші припущення на цю тему, але відзначимо, що під час вторгнення монголів в межі Київської землі після Калкської битви в червні нападники не могли оминати під час свого просування на північ район Поросся. Як відомо, тоді війська монгольських полководців Субедея-баатура і Джебе-нойона дійшли до міста Новгород-Святополчського. Це місто знаходилося в декількох десятках кілометрів від Києва (зараз тут знайдено городище у півтора км на південь від села Витичев Обухівського району Київської області).

Протягом першої половини 1240 р. керівник монгольської експедиції до Східної Європи хан Бату підготував велике військо для завоювання двох найбільших південноруських міст – Києва і Володимира (на Волині), що відкривало йому шлях до Центральної Європи. Розуміючи можливість ускладнень під час майбутнього штурму столиці Русі, монголи влітку 1240 р. переправилися на правий берег Дніпра і почали масштабну операцію по підкоренню добре укріпленого прикордонного району в Пороссі. Для розуміння важливості для монголів в кампанії боротьби з «чорними клобуками» варто згадати інформацію персидського автора Рашида ад-Діна, який писав, що у 1239–1241 рр. «царевичі Бату з братами, Кадан, Бурі і Бучек відправились походом до країни руських і народу чорних шапок і в дев'ять днів взяли велике місто руських, ім'я якого Манкерман» [16, с. 37]. Можна припускати, що формула «країна руських і народ чорних клобуків» стосувалася «Чорноклобуцької конфедерації» (Торчеської волості) на півдні Київської землі, де разом жили і тюркське, і слов'янське населення.

Перед нападом на Київ влітку 1240 р. хан Бату монгольські війська знищили міста-фортеці Поросся, що створило умови для просування завойовників до Києва. Літописи не зберегли інформації про бойові дії монголів з мешканцями Торчеської волості, проте під час археологічних розкопок було зафіксовано рештки двадцяти трьох городищ, які залишилися на місці зруйнованих кочівниками фортифікаційних споруд: тринадцять на

р. Рось і десять на притоці Росі р. Росаві [9, с. 117–120]. Можна вважати, що перша група фортець належала торкам, а друга – печенігам. Деякі з фортець, судячи з величини городища міста Торчеська – 90 га, були дуже великими і відповідно потужними. Про рівень гостроти бойових зіткнень в Пороссі свідчить та обставина, що про них збереглася інформація в пам'ятці далекого від Придніпров'я Китаю – хроніці «Юань уші». Конкретно, з неї відомо, що монгольський полководець Субедей привів на допомогу хану Бату військовий загін з Поволжя, який було використано під час штурму і захоплення найбільших фортець Торчеська і Юр'єва. Захоплених в фортецях полонених «чорних клобуків» монголи не вбили, а використали, оскільки вони були кочівниками, для поповнення свого війська [17, с. 381–385].

Список використаних джерел

1. Бубенок О. Б. Проблема черных клобуков в восточноевропейской историографии от XVIII в. до наших дней. Східний світ. Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2014. №4. С. 45–64.
2. Васильев А. А. История Византийской империи: Время до крестовых походов (до 1081 г.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 966 с.
3. Головко О. Б. Торки в історії причорноморських степів. Східний світ. №1–2: Етуоп. До 80-річчя академіка О. Прицака. Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 1999. С. 112–122.
4. Головко О. Б. Проблеми дослідження степового і лісостепового населення України доби Середньовіччя. Світогляд. 2013. №2 (40). С. 46–49.
5. Головко О. Б. Рейд туменів Джебе і Субедея до Східної Європи в 1222-1223 рр. в процесі творення Монгольської імперії і Рах Mongolica. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні праці. Том 25. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 158–177.
6. Головко О. «Чорні клобуки» на південному кордоні Русі (кінець XI – середина XIII ст.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 30. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 11–29.
7. Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. Киев: Наукова думка, 1986. 140 с.
8. Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург: тип. М. А. Александрова, 1908. Т. 2. 638 с.
9. Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития Руси: Древняя Русь и кочевники. Москва: Высшая школа, 1967. 367 с.
10. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Пер. Г. Г. Литаврина. Москва: Наука, 1989. 496 с.
11. Лаврентьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Ленинград: АН СССР, 1926–1928. Т. 1. 379 с.

12. Носельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва: Наука, 1990. 254 с.
13. Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. Москва: Наука. 1982. 197 с.
14. Прицак О. Печеніги. Український історик. Нью-Йорк, Мюнхен, 1970. №1–3. С. 25–27.
15. Расовский Д. О роли черных клобуков в истории древней Руси. Seminarium Kondakovianum. Prague. 1927. Т. 1. С. 91–109.
16. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Подг. В. Г. Тизенгаузен. Т. 2: Извлечения из персидских сочинений. Москва, Ленинград: изд. АН СССР, 1941. 307 с.
17. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. Москва: ООО «АСТ», 2005. 557 с.
18. Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuncione treverense. Rec. F. Kurze. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumenta Germaniiae Historicis recusi. Hannoverae: impensis Bibliopolii Hahniani, 1890. 196 p.

ЄВРЕЙСЬКИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ ОДЕСИ ХІХ СТ.

Наталія Діанова

доктор історичних наук, професор,
 професор кафедри історії України
 ДЗ «Південноукраїнський
 національний педагогічний
 університет імені К. Д. Ушинського»,
 м. Одеса

Анотація. Проблема заснування та формування населення Одеси упродовж кінця XVIII – початку XX ст. набула надзвичайної актуальності в умовах сучасної гібридної війни з Росією. На противагу міфу про Одесу як російське місто, важливо показати провідну роль неросійського населення, зокрема євреїв, у розбудові міста. На основі документальних матеріалів показано динаміку чисельності єврейського населення. Розглянуто економічну діяльність єврейської общини та її внесок у розвиток економіки та торгівлі Одеси.

Ключові слова: Одеса, єврейське населення, економіка, торгівля, купці.

Abstract. The problem of the establishment and formation of the population of Odessa during the end of the 18th and the beginning of the 20th centuries became extremely relevant in the conditions of the modern hybrid war with Russia. Contrary to the myth about Odessa as a Russian city, it is important to show the leading role of the non-Russian population, particularly Jews, in the development of the city. On the basis of documentary materials the dynamics number of the Jewish population, its merchants and craftsmen are

shown. The economic activity of the Jewish community and its contribution to the development of the Odesa economy and trade are considered.

Key words: *Odesa, Jewish population, economy, trade, merchants.*

Серед населення міста, яке з самого початку свого існування під назвою Одеса розвивалось за європейськими традиціями і відрізнялось своєю поліконфесійністю, вагоме місце посідали євреї, які упродовж XIX ст. становили значну частину його жителів.

До проблеми формування та розвитку єврейської общини в Одесі в контексті загальних праць з історії Одеси звертались дослідники XIX ст., зокрема, А. Скальковський, С. Беренштейн, В. Надлер, О. Шмідт, В. Яковлев та інші. У своїх працях вони звертали увагу на переселення євреїв до міста з території колишньої Речі Посполитої та Галичини та їх активну участь у торгівлі, в тому числі й зовнішній.

Наприкінці XX ст. з'явилися праці, які присвячені безпосередньо історії євреїв в Одесі. Їх автори: І. Котлер, М. Поліщук, О. Шешенко та С. Ципперштейн зробили спробу розглянути процес формування єврейської общини в місті та її досягнення в галузі економіки й культури. Дослідники розглядали загальну картину розвитку єврейської общини, приділяючи значну увагу питанням релігії та культури.

Метою представленої публікації є дослідження динаміки чисельності євреїв в Одесі упродовж XIX ст. та їх ролі в економічному житті міста.

Євреї проживали в Хаджибеї ще за часів турецького володіння. Підтвердженням цієї версії є старовинні єврейські надгробки, датовані 1770-ми роками. За версією А. Скальковського, в 1784 р. туди переселились близько 220 євреїв з Кримського півострова [1, с. 315]. Але з початком російсько-турецької війни 1787–1791 рр. переважна більшість із них встигла залишити Хаджибей. Після 1795 р. до міста почали переселятись євреї з території колишньої Речі Посполитої, яких приваблювали можливості порту та обіцянки царського уряду про надання їм усіх прав, що мало християнське населення. Відповідно до результатів першого перепису населення Одеси 1795 р., у місті проживало 2 349 осіб податного населення, 240 з яких були євреями, що становило близько 10% усіх жителів [2, с. 834].

Варто зазначити, що усупереч щедрим обіцянкам Катерини II, розселення євреїв обмежувалось так званою «зоною осілости», до якої входили міста та містечка півдня України, де вони мали платити подвійний податок. Ситуація покращилась лише на початку XIX ст., коли відповідно до указу Олександра I від 9 грудня 1804 р. «Положення про влаштування євреїв», єврейське населення отримало низку пільг, зокрема:

можливість записуватись до станів купецтва та міщанства без оплати подвійного податку; підприємцям, купцям та ремісникам дозволялось виїжджати за межу осілості; діти могли отримувати освіту в державних школах, гімназіях, університетах та інших закладах освіти [3]. А. Скальковський стверджував, що відразу після публікації цього закону 300 євреїв з Галичини, які були досвідченими купцями, мали значні капітали і торгові зв'язки з європейськими країнами, переселилися до Одеси. Вони почали займались зовнішньою торгівлею й відкрили свої торгові будинки в місті [4, с. 143].

З точки зору І. Котлера значна кількість євреїв із Брод переселилась до Одеси лише в 1820-ті роки, а слідом за ними – єврейські переселенці з Австрії та Німеччини, за якими закріпилась уже традиційна назва «бродські євреї». Тоді ж у місті поселилась і значна частина бідних євреїв, які працювали вантажниками в порту та добували камінь в катакомбах [5, с. 13, 15].

Попри розбіжність поглядів дослідників стосовно точної дати переселення різних груп євреїв до міста, не викликає заперечень той факт, що вони створили потужну общину, чисельність якої упродовж ХІХ ст. невинно зростала. Підтвердженням є документальні матеріали, представлені в таблиці 1.1., які дають можливість простежити цей процес.

Таблиця 1.1.
Чисельність єврейського населення в Одесі в ХІХ ст.

Місто	1827 р.		1857 р.		1884 р.		1897 р.		1900 р.	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Одеса	2 834	10	13 204	13	61 000	24	124 511	31	133 739	31

Таблицю складено на основі даних: [6, арк. 68]; [7, арк. 101, 101 зв.]; [8, арк. 140]; [9, с. VI.]

Варто зазначити, що підрахувати загальну кількість єврейського населення за даними офіційної статистики досить непросто. Неточність даних, зазначених у статистичних документах, зумовлена тим, що євреї, задля власної безпеки намагалися всіляко уникнути державного обліку. Навіть у першому загальному переписі Російської імперії 1897 р. чисельність євреїв, підрахованих відповідно належності до рідної мови (124 511 осіб), значно відрізняється від їхньої кількості, врахованої за віросповіданням (138 935 осіб) [9, с. VI, VII]. Ця різниця досить суттєва і становить 14 424 особи, що підтверджує версію про уникнення євреями офіційного обліку, викликаного недо-

вірою до державної політики. Церковні документи є більш точними, так як вони враховували усіх юдеїв, приписаних до синагог.

Позиції про те, що церковні документи є більш точним джерелом, порівняно із статистичними матеріалами, дотримувався й академік П. Кеппен, який очолював статистичний відділ Російського географічного товариства. Працюючи над дослідженням проблеми етнічного складу Російської імперії, він у 1857 р. зібрав церковно-парафіяльні списки, надісланими йому з переважної більшості парафій країни, у тому числі й з Одеси. «Парафіяльні списки» П. Кеппена включають і списки з усіх шести одеських синагог, які діяли на той час. Вони відрізняються найбільшою точністю й дають змогу підрахувати питому вагу цієї етнічної групи по відношенню до загальної кількості міських жителів [10, с. 174].

У цілому дані, наведені в таблиці, свідчать про динаміку чисельності єврейського населення Одеси і зростання показника питомої ваги по відношенню до загальної чисельності міських жителів. Упродовж 1827-1900 рр. кількість євреїв в Одесі збільшилась в 47 разів, а питома вага зросла з 10% до 31%.

Єврейське населення міста було представлене купецтвом і міщанством. Статистичні матеріали, які стосуються купецтва є більш точними. Запис до купецьких гільдій автоматично відображав кількість купців та їх капіталів. Згідно з «Іменним списком купців» 1809 р., в Одесі зареєстровано 220 купців (маються на увазі не особи, а капітали), із яких 34 були євреями, капітали яких сягали 16% від загальної кількості. При цьому чотири належали до 1-ї гільдії, представники якої мали право на зовнішню торгівлю [11, арк. 69–74]. З кожним роком кількість євреїв у всіх купецьких гільдіях значно зростала. Вони стали серйозними конкурентами для грецьких купців, які в першій половині XIX ст. посідали пальму першості в зовнішній торгівлі. Цей конфлікт економічних інтересів спричинив перший єврейський погром в Одесі в 1821 р., який однак не вирішив проблему конкуренції.

У 1822 р. у місті проживало 96 купців 1-ї гільдії, серед яких 33 були євреями. На 1848 р. кількість єврейських купців значно зросла. До 1-ї гільдії належали 78 купців із капіталом 105 000 крб., до 2-ї – 39 із капіталом 48 000 крб. і до 3-ї – 1 542 особи, які проголосили капітал в 784 800 крб. [12, арк. 10–12, 14].

У середині XIX ст. експортом зерна через Одеський порт успішно займались єврейські купецькі родини Бродських, Гуровичів, Ефрусів, Низгурице-рів, Рафаловичів та інші, отримуючи при цьому значні прибутки. Поступово вони витіснили грецьких та італійських купців із зовнішньої торгівлі. Упродовж 1860–1870-х рр. євреї очолювали торгівельно-промисловий комплекс Одеси. Єврейські купці становили 37% серед усіх купців 1-ї гільдії. Їм належало 35% фабрик і заводів та половина торгових закладів у місті. А вже в

1890-ті рр. єврейські купці в Одесі становили 48% по відношенню до загальної кількості та половину серед експортерів зерна. Найбільш впливовими на цей час були торгові контори А. Грінберга і С. Барбаша [13, с. 41, 84–85].

Звертає на себе увагу той факт, що в досліджуваний період російські купці належали здебільшого до 3-ї гільдії та не брали участь у зовнішній торгівлі. Виключенням були одеські купці 1-ї гільдії А. Крамаров та родина Новікових.

Єврейське міщанство Одеси упродовж XIX ст. теж мало стійку тенденцію до зростання, що відображено в матеріалах ревізій. Якщо за даними 7-ї ревізії (1815 р.) в Одеському повіті зареєстрована 1 271 особа, 8-ї ревізії (1833 р.) – 6 327 осіб [14, арк. 27–46], 9-ї (1891 р.) – 7 559 осіб і 10-ї (1858 р.) – 7 590 осіб [15, арк. 33]. Таким чином, лише за офіційними статистичними даними, упродовж дореформеного періоду чисельність єврейських міщан в Одесі зростає щонайменше у 6 разів.

Серед єврейського міщанства були представники різних соціальних груп, переважно більшість серед яких становили ремісники. У 1857 р. їх налічувалось близько 1 165 осіб. Вони були вправними шевцями, кравцями, склярами, майстрами по металу та дереву тощо [16, арк. 47–51]. Упродовж наступних 50-ти років чисельність ремісників значно зростає. М. Поліщук зазначив, що уже в 1880-ті рр. серед одеських робітників було 10 798 євреїв, а ще 3 982 особи зареєстровані як члени цехів. У 1890-ті роки єврейські ремісники становили 37% серед їх загальної кількості [13, с. 50–53].

Завдяки активній економічній діяльності одеських євреїв та зростанню їх ролі в громадському житті, Одеса стала центром єврейської освіти, науки і культури. Наприкінці XIX ст. у місті діяло 7 синагог та 42 молитовні будинки. В Одесі були закладені кращі традиції єврейської літератури, музики і мистецтва. Єврейські науковці зробили свій внесок у розвиток історичної науки, фізики, біології, математики тощо.

Таким чином, одеські євреї упродовж XIX ст. вписали яскраву сторінку в історію розвитку торгівлі, економіки, науки і культури. Єврейське купецтво відіграло провідну роль у міжнародній торгівлі, орієнтованій насамперед на експорт зерна через Одеський порт. Кошти, отримані внаслідок торгових операцій сприяли розвитку ремесел та культури. При цьому євреї зберегли свою національну самобутність та релігію.

Список використаних джерел

1. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одеса: Тип. Нитче, 1850. Ч. 1. 364 с.

2. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Санкт-Петербург: Военная типография, 1863. Ч. 2. 874 с.
3. ПСЗРИ-І. Т. XXVIII. №21 177.
4. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1823. Одесса: в Гор. Тип., 1837. 296 с.
5. Котлер И. Очерки по истории евреев. Одесса–Иерусалим, 1996. 204 с.
6. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 54.
7. ДАОО. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 5.
8. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2815.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 47: Город Одесса / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1904. 196 с.
10. Діанова Н. М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2010. 176 с.
11. ДАОО. Ф. 4. Оп. 5. Спр. 10.
12. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 30.
13. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии (Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии (1881-1904). Москва: Мосты культуры, 2002. 446 с.
14. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 50.
15. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 60.
16. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 54.

ДО ПИТАННЯ КЕЛЬТСЬКОЇ «ПРИСУТНОСТІ» В УКРАЇНІ

Віктор Савченко

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»,
м. Одеса

Анотація. *Стаття присвячена аналізу стану кельтських досліджень в Україні. Вказується, що кельтська цивілізація мала вплив, не тільки на терени українських Карпат, а й на регіон басейну Дніпра. Зарубинецька та постзарубинецькі культури треба розглядати частинами так званої «кельтської вуалі» (провінційної латенської культури). На початку нової*

ери етнос Центральної України формувався з включенням кельтських етнічних елементів.

Ключові слова: кельти, латенська культура, зарубинецька культура, черняхівська культура, етногенез.

Abstract. *The article is devoted to the analysis of the state of Celtic research in Ukraine. It is indicated that the Celtic civilization had an influence not only on the territory of the Ukrainian Carpathians, but also on the region of the Dnieper basin. Zarubinetes and post-Zarubinetes cultures should be considered as parts of the so-called "Celtic veil" (provincial La Tène culture). At the beginning of the new era, the ethnos of Central Ukraine was formed with the inclusion of Celtic ethnic elements.*

Key words: Celts, La Tène culture, Zarubinetes culture, ethnogenesis.

У далекому 1993 році на Обласній науковій конференції я виступив з доповіддю «Кельти у етногенезі українського народу» (Матеріали обл. наук. конференції. Одеса. 1993. С. 32-33). Це була моя перша публікація з «давньої історії». До цього виступу мене підштовхнула плідна розмова з професором Андрієм Добролюбським, якому я розповів про свою «студентську археологічну мрію – відкрити кельтську цивілізацію в Україні». Тоді Андрій Олегович сказав мені, що треба відстоювати власні думки, навіть коли вони когось не влаштовують та вважаються «дивакуватими». Кельтська тема була мені цікава, ще з 1985 р., коли я вчився на першому курсі Одеського державного університету імені І. І. Мечникова, але тоді, професор П. Й. Каришковський, прочитавши мій «опус» про кельтський вплив в Україні, запевнив мене, що не варто займатися подібними розвідками, що є офіційна археологія, яка заперечує «різні маргінальні гіпотези». Так я, не ставши археологом, згодом попав до виру буремної історії початку ХХ століття. У 1985 році я ще не усвідомлював, що «археологію» та «давню історію» владні структури використовують як звичайні ідеологічні інструменти. На той час в СРСР ще панувала так звана «рибаковщина» та «сталінська» археологія, що трималися на суто автохтонних позиціях та догмі про слов'янську приналежність культур залізного віку в ареалі північної та західної України. Я засумнівався у «святая святых» радянської археології – у догмі єдиної слов'янської колиски, якою певні археологи намагалися представити «зарубинецьку культуру», зауваживши, що вона не має відношення до слов'ян, яких в цей час (на межі старої та нової ери) і не могло бути. Але, в радянські часи до «слов'янських» археологічних культур зараховували пшеворську, зарубинецьку, поенешти-лукашівську, черняхівську, київську культури...

Але повернемося до кельтського світу на схід від Карпат. Про «кельтську складову» в етнічному світі цих теренів писали: Ф. Браун, «перший дослідник кельтизмів у слов'янських мовах» А. Шахматов, перший український кельтолог С. Шелухін [1]. Значна частина давніх та модерних вчених дотримувалася думки, що носіями кельтської латенської археологічної культури на Сході Європи були бастарни (бастарнов рахували, як кельтами, так і германцями, фракійцями, сарматами...). Скоріш за все це був поліетнічний племінний союз, в якому кельти-сармати-германці утворили сталу спільноту на основі досягнень латенської культури. В останньому сторіччі до нашої ери Посидоній писав про народ «кельтоскіфів» (скоріш за все вже кельто-сарматів), що мешкав на північ від Чорного моря, а в перші роки нової ери про «кельтоскіфів» згадував Страбон.

Обережні припущення про «західну», латенізовану, складову зарубинецької культури та культури поенешти-лукашівка, стали чути з вуст радянських археологів вже під час «хрущовської відлиги». Так, Ю. Кухаренко мимоволі став провідним «кельтологом», вказуючи на те, що на Закарпатті існували латенські промислові центри, а окремі латенські (кельтські) археологічні знахідки зустрічаються майже на всій території України (в тому числі і на Лівобережній Україні). Більш того, кидаючи виклик «сталінській» археології, він вказав, що розкопки зарубинецької культури приносять латенський інвентар, а сама ця культура: «генетично не пов'язана ні з однією з культур попереднього часу» [2].

Згодом, під впливом нових археологічних знахідок, не тільки археологам але й історикам прийшлося визнати, що на Закарпатті та Прикарпатті існує безліч кельтських археологічних пам'яток, що зарубинецька культура мала «сталі контакти» з «латенським світом» [3]. Так, історик Г. Казакевич твердить про сталий «кельтський елемент на Закарпатті» [4], а молдавські археологи про те, що «у всіх металевих предметах» культури поенешти-лукашівка присутні кельтські запозичення [5]. Польський археолог З. Возняк, вважаючи пшеворську – зарубинецьку – поенешти-лукашівську культури «провінційно латенськими», стверджував, що вся Правобічна Україна є «зоною безпосереднього впливу кельтів» [6]. О. Мачинський пішов далі, вказавши на те, що: «на середньому Дніпрі кельтський вплив відчувався сильніше» ніж в інших районах на Схід від Карпат [7,6-7]. Дійсно, археологів, вже тоді, вражала скупченість латенських пам'яток на теренах Середнього Подніпров'я (металеві прикраси та культові предмети с. Пекарі, біля Канева, латенські мечі на р. Сейм).

Археолог В. Даниленко, на критикуючи «слов'янську основу» культури Київського типу (II–V ст. н. е), вказував на те, що прикраси та посуд цієї

культури «виходять» з латенських форм [8]. М. Щукін, як і його польський колега З. Возняк, схилився до того, що кельти прийшли в Україну з теренів Південної Польщі, вказуючи, що зарубинецька культура на початку нашої ери була розгромлена сарматами, а залишки «зарубинецького» населення відійшли на Десну утворивши «постзарубинецькі» культури, в яких прослідковується певний «кельтський ренесанс»[9].

Сьогодні, деякі вчені, використовуючи «старі шаблони», ще вважають носіїв зарубинецької та черняхівської культур прямими предками слов'ян. Прикро, що у окремих історичних виданнях та шкільних підручниках ще відтворюються «археологічні» думки «великого історика Сталіна». В той же час значна частина істориків та археологів впевнена, що «колишні слов'янські» культури мають інше походження. У 1997 р. вийшла книга В. Еременка [10], в якій доведено, що зарубинецька археологічна культура та її похідні є культурами «кельтської вуалі», що вони мають відношення до великого «кельтського світу» (поховальні обряд, фібули, посуд, знаряддя праці, витвори мистецтва). В той же час український археолог С. Пачкова, вважаючи зарубинецьку культуру культурою «латенського кола», що знаходилася «під впливом цивілізації кельтів» [11], зауважує, що існує інша точка зору: «за етнічними ознаками населення зарубинецької культури, як вважають деякі вчені, належало до предків слов'ян» [12].

Розглядаючи питання етногенезу Центральної України залізної доби, треба звернутися до матеріалів гідронімії теренів, на яких фіксувалися зарубинецька археологічна культура. У 1980–90-ті рр. радянські лінгвісти стали обережно торкатися теми кельтської присутності на Сході Європи, хоча вже тоді були виявлені десятки кельтських лексичних основ назв селищ та річок в Україні. Так О. Трубачев вказав на можливість кельтського походження гідронімів Центральної України (Отавін, Тиня та ін.) [13]. Найбільш радикально до цього питання підійшов професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка К. Тищенко, який дав назву великому розділу своєї монографії – («Кельтська мовна історія прадавньої України», С. 137–299) [14]. В цьому розділі він наводить сотні назв річок та населених пунктів України, що мають кельтське коріння, що вказує на етнічну присутність кельтського етносу від Тиси до Десни (сама р. Десна походить від кельт. «des» – правий, можливо й слово «десниця», що зустрічається в давньоруській літературі, те ж кельтського походження, р. Десна на Півдні Польщі). К. Тищенко вказує на кельтське «коріння» річки Радоробель (Житомирська обл.), з кельт. «rhaedrawl» поріг, валлійськ. «водоспад». До кельтських гідронімів в Центральній та Східній Україні можна віднести назви річок Арава (з кельт. «arvo» – «бистра»), Блешна (з кельт. «ble» – «слабий»), Дуброва (з кельт «dubra» – «вода»), Іпуть, Сейм,

Алм, Турья, Сеща, Угра... Дослідники вказують на велику кількість кельтських гідронімів в басейнах рік Прип'ять та Десна [15].

Кельтська етимологія стала лексичною основою для назв селищ та міст України: Корсунь (з кельт. валій. «corsen» – «очерет», Кобрін (з кельт. «Cobrunus»), Требоволь (з кельт. валій. «treb» – «хата», Малін – («mael» – «князь, господар», Кроми («krom» – «коло»)... Можливо кельтські коріння мають міста Тульча, Конотоп, Ніжин, Галич, літописний Самбр (фортеця на південь від Києва)... Мене завжди цікавила проблема походження назви столиці України. Етимологічний словник української мови подає українське слово «куява» – «віддалене житло; малознайома країна»; словник Б. Гринченка теж слово трактує як «віддалена частина». «Куювія» – за арабськими авторами один з трьох центрів ранніх слов'ян. В той же час з кельт. «cwyład» означає «окраїна», подібний топонім фіксується в Ірландії. Топонім «Кіевець» є в Стрийськ. р-н, Львів. обл. та на Півдні Польщі. На Сході Польщі фіксувався етнонім та топонім «куявяне» (kujawianie) – плем'я, що жило між середнім плином річки Вісли і верхнім плином р. Нотець, «Куюва» (kujaw) – регіон Польщі. Археологи фіксують перебування кельтів (латенська культура) «на Куювах» на р. Варта [16]. Можливо ця назва пов'язана з фіксацією кордонів («окраїн») кельтського світу. Кажучи про долю постзарубинецьких культур (Київської археологічної культури) треба зауважити, що останні старожитності цієї культури пов'язані з басейном р. Десна. Саме там фіксуються літописні «северяне», «севрюки»... інколи це плем'я називають «Севр» (українська річка Сіверський Донець). Походження цього етноніма досі визиває суперечки. Прямі аналогії «севр» – місто Севр на галльських теренах Франції, річка Северн в кельтській Британії, кельтське плем'я, що фіксувалося на Дунаї. Можливо саме з Дунаю севри – северяни переселилися на Десну (згадаємо літописне переселення слов'ян саме з Дуная). Северяни сформувалися на Лівому березі Дніпра саме після розпаду союзу племен «Анти», назву якого те ж можна розглядати з допомогою кельтської лексики («andes» – кельтський етнонім, а також прикметник, що позначає крайній, прикордонний стан).

Підводячи межу під історичними спорами з приводу етнічного походження населення зарубинецької та інших археологічних культур, варто зазначити, що історико-антропологічне явище «кельтоманії» (притаманно західно-європейським історикам XIX ст.) з часом замінювалося протилежними поглядами «кельтоскептиків», «пошуки кельтської старовини» або заперечення значення кельтської цивілізації так чи інакше торкнулися спеціалістів з залізної доби у XX столітті. Але, вже сьогодні зрозуміло, що

кельти були складовою частиною племінних союзів, що залюднювали терени від Карпат до басейну Десни на початку нашої ери. В етнічних процесах (етногенезі), що відбувалися в Центральній Україні були задіяні також готські племена та предки слов'яно-балтської етнічної єдності, що тиснули на регіон з північного заходу, а також сарматські племена, що вторглися у лісостеп Центральної України на початку нової ери. Черняхівська археологічна культура стала результатом цих союзів, конфліктів та підкорень, об'єднав досягнення латенської культури з готсько-сарматськими зразками. Впевнений, що і у XXI столітті нас чекають нові знахідки і нові гіпотези, що відкриють кельтську «вуаль» історії України.

Список використаних джерел

1. Браун Ф. Разыскания в области гото-славянских отношений. Сб. отделения русского языка и словесности. Сборник ОРЯСАН, Т. XIV, №12. СПб., 1899. С. 267–268; Шахматов А. К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях. Известия ИАН. 1911. сер. VI. С. 770–724; Шахматов А. К вопросу о славяно-кельтских отношениях. Казань, 1912. 54 с.; Шелухин С. Звідкіля походить Русь: теорія кельтського походження Київської Русі. Прага: Слов'янський відділ, 1929. 130 с.
2. Кухаренко Ю. В. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы. Советская археология. 1959. №1. С. 31–43; Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубенецкой культуры. Советская археология. 1960. №1. С. 289–300.
3. Мачинский Д. К вопросу о происхождении зарубенецкой культуры. Краткие сообщения института археологии. 1966. №107. С. 3–8; Мачинский Д. О культуре среднего Поднипровья на рубеже скифского и сарматского периодов. Краткие сообщения института археологии. 1973. №133. С. 3–9; Мачинский Д. Кельты на землях к востоку от Карпат. Кельты и кельтские языки. Москва, 1974. С. 31–41; Мачинский Д. К вопросу о территории обитания славян. Археологический сборник Государственного Эрмитажа. 1976. Вып. 17. С. 82–100; Бидзиля В. Латенские традиции в Черняховской культуре. Краткие сообщения института археологии. 1970. №121. С. 118–20; Щукин М. Б. Черняховская культура и явление кельтского ренессанса. Краткие сообщения института археологии. 1973. Вып. 133. С. 17–23; Каспарова К. Роль Юго-Западных связей в процессе формирования зарубинецкой культуры // Советская археология. 1981. №2. С. 57–79.
4. Казакевич Г. Кельти на землях України. Историчний журнал. 2006. №4. С. 22–31.
5. Лапушнян В. Л., Никулицэ И. Т., Романовская М. А. Памятники раннего железного века. Археологическая карта Молдавии. 1974. №4. С. 24–36.
6. Wozniak Z. Celtowie w Polsce. Kraków. 1968. 30 s.; Woźniak Z. Osadnictwo celtyckie w Polsce. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. 353 s.
7. Мачинский Д. К вопросу о происхождении зарубенецкой культуры. Краткие сообщения института археологии. 1966. №107. С. 3–8.

8. Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу. Археологія. 1976. №19. С. 65–92.
9. Шукин М. К предистории Черняховской культуры. Археологический сборник Государственного Эрмитажа. 1979. Вып. 20. С. 66–89; Шукин М., Еременко В. К проблеме кимвров, тевтонов и кельтоскифов: три загадки. АСГЭ. 1999. Вып. 34. С. 134–160.
10. Еременко В. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Санкт-Петербург: Изд. СПб. ун-та, 1997. 232 с.
11. Пачкова С. П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. Київ: ІА НАНУ, 2006. 327 с.
12. Пачкова С. Зарубинецька культура. Енциклопедія історії України: Т. 3. Київ: Наукова думка, 2005. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zarubynetska_kultura
13. Трубочев О. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Москва: Наука, 1991. 271 с.
14. Тищенко К. Етномова історія прадавньої України. Київ: Аквілон Плюс, 2008. 479 с.
15. Топоров В. Н., Трубочев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. Москва: изд. АН СССР. 1962. 271 с.
16. Piaskowski J. Studia na lokalszacja starozytnych kotynow. Acta Archaeologica Carpatica. 1961. №3. P. 45–58.
17. Никонов В. А. Введение в топонимику. Москва: Наука, 1965. 177 с.

КОНІ ІЗ ПОЛОВЕЦЬКИХ ПОХОВАНЬ БІЛЯ с. ВИНОГРАДНЕ ТОКМАЦЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Олена Сєкерська

кандидат історичних наук, доцент,
завідувачка кафедри історії України
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»,
м. Одеса

Анотація. Вивчення археозоологічних матеріалів з поховань середньовічних кочовиків дозволяє отримати дані щодо морфології тварин, що використовувалися у поховально-поминальній обрядовості та зробити деякі висновки щодо особливостей цієї обрядовості. В публікації розглянуті рештки тварин, що походять з трьох половецьких поховань, знайдених біля с. Виноградне Токмацького району Запорізької області.

Ключові слова: Україна, Запорізька область, половеці, поховання, археозоологія.

Abstract. *The study of archaeozoological materials from the burials of medieval nomads allows us to obtain data on the morphology of animals used in burial and memorial rites and to draw some conclusions about the peculiarities of this rite. The publication examines animal remains originating from three Polovtsian burials found near the village Vynogradne of Tokmak District, Zaporizhzhia Region.*

Key words: *Ukraine, Zaporizhzhia region, Polovtsy, burials, archaeozoology.*

Визначення морфології коней, яка зв'язана з їх існуванням в різних ландшафтно-кліматичних умовах, породними характеристиками та особливостями способів пересування, що сформувалися внаслідок цілеспрямованої селекції або умов утримання тварин, має значення як для вивчення тваринництва кочових народів, так і для дослідження особливостей їх поховально-поминальної обрядовості. Внаслідок поганої збереженості черепи тварин зазвичай доходять до археозоологічних досліджень у фрагментованому вигляді. Набагато краще зберігаються кістки посткраніального скелету, особливо метаподії та фаланги пальців. Коні відігравали надзвичайно важливу роль у поховально-поминальній обрядовості кочовиків, в тому числі і половців, виконуючи різноманітні функції. Обряд поховання коня разом з померлим археологічно фіксується наявністю у могилі черепа та кісток кінцівок. За цілими кістками можна визначити окремі характеристики екстер'єру тварин, особливо чітко виражені на п'ясткових та плесневих кістках.

Роботами Запорізької археологічної експедиції, очолюваної В. В. Отрошченком, у 1983 році було розкопано декілька половецьких поховань біля с. Виноградне Токмацького району Запорізької області. У могилах №4 кургану 5, №2 кургану 27 та №3 кургану 30 знаходилися рештки коней, характеристиці яких і присвячена дана публікація. Кістки вимірялися за методикою А. Дріш [1]. Вік коней встановлювався за методикою, запропонованою А. Г. Петренко [2, с. 22–23]. Висота коней в холці визначалася за методикою В. О. Вітта [3], тонконогість – за коефіцієнтами О. О. Браунера [4, с. 108–109]. Тип пересування тварин характеризувався за методикою Є. Г. Андрєєвої [5, с. 292–297]. Для визначення екстер'єру тварин використовувалися нароби В. І. Громової [6, с. 47–49].

З поховання №4 кургану 5 збереглися дуже пошкоджені фрагменти черепа, нижньої щелепи (в тому числі окремі ізольовані зуби верхньої та нижньої щелепи) та кісток кінцівок коня. Кінцівки представлені кістками передніх (права та ліва променеві, ліктьові, п'ясткові та фаланги пальців) та задніх (права та ліва великогомілкові, кістки передплесни, плесневі та фаланги пальців) ніг. Особина визначена як жеребець віком 15–17 років.

Перші прикореневі зуби нижньої щелепи стерті майже до кореня. На усіх корінних зубах нижньої щелепи зовнішня долина глибоко заходить у шийку подвійної петлі, але не досягає виїмки, що розділяє її.

Висота в холці, визначена за окремими кістками, варіює в діапазоні 132 – 136,8 см, і складає в середньому 134,4 см, що відповідає групі малорослих коней. Найбільші значення висоти в холці отримані за плесновими кістками. За індексом ширини середини діафізу п'ясткові кістки належать до групи середньоногих (індекс 15,5 та 16,0), а плеснові (індекс 12,4 та 12,5) – до групи напівтонконогих.

Значення співвідношення найбільшої довжини п'ясткових кісток до найбільшої довжини променевих складають 66,8 та 68%, співвідношення найбільшої довжини плеснових кісток до найбільшої довжини великого-молкових – 75,9 та 76,7, що може вказувати на схильність до більшої швидкості пересування. Зазначимо, що довжина кісток кінцівок коней залежить від типу ґрунту. В свою чергу, тип ґрунту буде корелювати зв швидкістю пересування – адже сухі та тверді ґрунти в більшій мірі сприяють швидким алюрам, ніж м'які та вологі, що було помічено ще Дюрстом [6, с. 38].

Звертаючись до індексів ширини метаподій і перших передніх та задніх фаланг, отримуємо наступні дані. Для перших передніх фаланг – верхній епіфіз 67,3 та 68,5%, середина діафізу – 43,7 та 44,5%, нижній епіфіз – 57,7 та 58,8%. Для першої задньої фаланги – відповідно 68,8, 42,9 та 55,9%. Отримані дані характеризують коня з поховання №4 кургану 5 як широконогого (група В за В. І. Громовою). В той же час індекси п'ясткових кісток – 21,9 та 22,4% (верхні епіфізи), 15,5 та 16,0% (середина діафізу) та 21,8 та 22,4% (нижні епіфізи) укладаються у межі мінливості середньоногих коней (група Б за В. І. Громовою). Таким чином, за вирахуваними індексами відношення ширини до довжини даний екземпляр показує змішані ознаки – п'ясткові та плеснові кістки середньої масивності і масивні перші фаланги пальців, чим схожий на тарпана [6, с. 48]. Пояснення цього можна вбачати в схожих умовах (степи) існування коней та домішку ознак тарпана внаслідок схрещування при табунному утриманні коней половцями. Нарешті, при такій міксованості ознак кісток, маємо достатньо вузькі треті (копитні) фаланги: за індексами відношення ширини до довжини – 105,4 та 106,3% для передніх і 110,8 та 114,3% для задніх, вони чітко входять до групи А – вузьких копит. Дослідники вказували на надзвичайну мінливість ширини копит. Ця ознака цілком залежить від умов оточуючого середовища та може змінюватися навіть на протязі життя коня. Отже, вузькі копита даного екземпляра добре узгоджуються з умовами малого кліматичного оптимума голоцену (події значного потепління VIII–XIV ст.) для степової зони Східної Європи.

В похованні №3 кургану 30 були знайдені ізольовані зуби верхньої (11 екз.) та нижньої (6 екз.) щелеп, та кістки кінцівок, які належали коню. Кістки кінцівок, як і у попередньому похованні, представлені рештками передніх (права та ліва променеві, ліктьові, зап'ясткові, п'ясткові та фаланги пальців) та задніх (права та ліва великогомілкові, кістки передплесни, плесневі та фаланги пальців) ніг. Слід відмітити вкрай погану збереженість кісток. Стать особини не встановлено. Аналіз окремих верхніх та нижніх корінних зубів дозволив оцінити вік тварини у межах 4–4,5 років – часу, коли кінь досягає статевої зрілості та починається його активна експлуатація. Можливо, що вибір екземпляра саме такого віку обумовлений тим, що м'ясо тварини зрізали з кісток та вживали в ході поминальних обрядів. Шкуру та кістки коня використовували для моделювання опудала, яке поміщали у поховання.

Висота в холці, визначена за найбільшою довжиною променевої (335,0 мм) та плеснової (264,0 мм) кісток, становила 137,35 та 137,28 см, що відповідає мінімальним значенням групи середніх за зростом коней. За відношенням ширини діафіза плеснової кістки до її найбільшої довжини (індекс тонконогості), що дорівнює 12,7, особина віднесена до групи напівтонконогих. Отже, у похованні знайдені череп та кістки ніг статевозрілої тварини, яка досягла віку інтенсивної експлуатації, але ще зберігала достатньо якісні кулінарні характеристики м'яса.

З поховання №2 кургану 27 походять 8 фрагментів черепа дорослої особини коня, стать та вік якого встановити не можна.

Таким чином, при здійсненні поховального обряду були використані жеребець віком 15–17 років (поховання №4 кургану 5) та особина віком 4–4,5 роки невстановленої статі (поховання №3 кургану 30). Для коня з поховання №2 кургану 27 можна вказати тільки загальну вікову категорію – особина була дорослою. Для поховальної обрядовості половців було характерним захоронення опудала коня з ногами, які були відділеними по ліктьовому (передні кінцівки) та колінному (задні кінцівки) суглобам. Такий обряд зафіксовано у половецьких похованнях не тільки у Запорізькій, але і в інших регіонах України. Досліджених коней можна схарактеризувати як малорослих та середніх за зростом тварин, пристосованих до відкритого простору та достатньо твердих ґрунтів, схильних до відносно швидкого пересування (не шагових), які використовувалися для їзди верхи, мали змішані ознаки за критерієм широконогості метаподій та передніх і задніх фаланг. Тварини могли утримуватися у табунах на підніжному кормі.

Список використаних джерел

1. Driesch A. Von den. A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. Peabody Museum Bulletin. 1976. 1. Harvard: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology. 136 p.
2. Петренко А. Г. Древнее и средневековое животноводство Среднего Поволжья и Предуралья. 1984. Москва: Наука. 174 с.
3. Витт В. О. Лошади Пазырыкских курганов. 1952. Советская археология. Т. XVI. С. 163–205.
4. Браунер А. А. Материалы к познанию домашних животных России. Лошадь курганных погребений. Записки Общества сельского хозяйства Южной России. 1916. Т. 86. Кн. I. С. 49–184.
5. Андреева Е. Г. О строении костей некоторых диких и домашних животных. Труды лаборатории генетики. 1933. Вып. 1. С. 263–312.
6. Громова В. И. История лошадей (р. Equus) в Старом Свете. Эволюция и классификация рода. Труды Палеонтологического института. 1949. Т. 17. Ч. II. 163 с.

ЩЕ РАЗ ПРО КОЛЕКТИВНЕ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОХОВАННЯ НА о. БЕРЕЗАНЬ

Олександр Смирнов

провідний фахівець лабораторії
археології та етнології ім. В. Станко
Чорноморського національного
університету ім. Петра Могили

Леонід Смирнов

завідуючий лабораторії археології
та етнології ім. В. Станко
Чорноморського національного
університету ім. Петра Могили

Денис Бондаренко

методист Миколаївського обласного
центру національно-патріотичного
виховання, туризму та краєзнавства
учнівської молоді, м. Миколаїв

Анотація. В публікації розглядається колективне поховання з острова Березань враховуючи нові краніологічні та антропологічні дослідження. Висвітлюється перспективний напрямок між галузевих розробок середньовічної історії Північного Причорномор'я.

Ключові слова: Березань, середньовіччя, могильник, колективне поховання.

Abstract. The publication examines the collective burial from Berezan Island, taking into account new craniological and anthropological studies. The promising direction of inter-sectoral development of the medieval history of the Northern Black Sea region is highlighted.

Key words: Berezan island, Middle Ages, gravedig-ger, collective burial.

У четвертому номері наукового журналу «Археологія і давня історія України» за 2023 рік вийшов окремим розділом «Незвичайні знахідки» комплексний матеріал, присвячений колективному середньовічному похованню на о. Березань.

Публікації кількох статей про один археологічний комплекс з різних наукових напрямків дозволяють авторам ще раз повернутися до питань

інтерпретацій та відкрити дискусію стосовно історичних подій середньовіччя в Північному Причорномор'ї та ролі острова Березань (середньовічного поселення) в історії Русі X–XIII ст.

Ще з кінця XIX ст. о. Березань потрапляє до кола активної уваги археологів. У 1884 р. за розпорядженням попереднього комітету з підготовки VI Археологічного з'їзду, що мав пройти в Одесі, на пошуки артефактів первісної людини на о. Березань був відряджений професор мінералогії Новоросійського університету Р. О. Прендель. Мети своєї подорожі він так і не досяг, натомість відкрив античний некрополь та поклав початок систематичним науковим розкопкам найдавнішої іонійської колонії на Північному Понті, які тривають й досі. Однак середньовічні культурні шари археологи почали фіксувати не одразу. Вперше про давньоруське поселення на Березані заявив М. Ф. Болтенко, пов'язуючи його з важливим перевалочним пунктом на торговельному шляху «з варяг у греки». Важливим доказом цього, окрім розташування острова в гирлі Дніпро-Бузького лиману, постав знайдений тут у 1905 р. рунічний напис. Епіграфічна пам'ятка являє собою фрагмент скандинавського надгробка з написом: «Грані поставив ці руни своєму бойовому товаришу Карлу». Ділянка середньовічного поселення, зафіксована М. Ф. Болтенком в північно-східній частині острова, в межах розкопу «Г», містила рештки землянки та залізоборну майстерню з матеріалами X–XIII ст. Супроводжуючий матеріал вказував на важливу роль рибальства в житті поселення. Забудова середньовічного поселення в цьому районі острова досліджувалася і надалі. К. С. Горбуновій вдалося відкрити рештки напівземлянок, ям та пічок, відомості про які збереглися у наукових звітах та короткій публікації. Помітне місце серед археологічних об'єктів займають і поховання, які з великою долею вірогідності можна ототожнити з середньовічною активністю на о. Березань. М. Ф. Болтенко згадує про доволі чисельні могили цього часу, що зустрічалися при розкопках Е. Р. фон Штерна на початку XX ст. Останній, через переважне його зацікавлення, не приділяв належної уваги середньовічним пам'яткам. Доволі часто такі поховання траплялися в східній частині острова і при розкопках В. В. Лапіна на ділянці «О», С. М. Мазараті та В. В. Назарова на ділянці «Р-1в» та інших місцях. На ділянку середньовічного могильника вдалося натрапити і в ході досліджень розкопу «ГШ» в північно-східній частині острова. Під керівництвом В. В. Крутілова та О. І. Смирнова упродовж 2006–2016 рр. на дільниці зафіксовано рештки 20 небіжчиків, які, вірогідно, відносяться до періоду, що нас цікавить. Частина з них мали сліди повного або часткового розчленування (?), деякі – явні ознаки насильницької смерті. Глибина залягання поховань від рівня су-

часної денної поверхні складає від 0,02 до 0,88 м, в середньому – 0,39 м. Через незначну глибину залягання деякі скелети мають порушення і втрачати окремих кісток. Складається враження про недбале укладення частини небіжчиків. Тим не менш, схожі риси, зокрема, в розташуванні і орієнтації похованих, простежити все ж вдається. 15 небіжчиків розташовані у витягнутому на спині положенні, із західною, або наближеною до неї (північно-західною або південно-західною) орієнтацією. При цьому, не зафіксовано жодного випадку східної орієнтації. Лише в одному випадку простежено поховальну яму з орфостатно встановленою вище голови небіжчика плитою вапняку. Ще в одному випадку поховання здійснено в дерев'яній труні. Одне поховання перекрите кам'яними плитами. Руки похованих в більшості випадків укладено вздовж тіла. Кисті рук в шести випадках розташовані на тазу, животі або грудях в різних комбінаціях, в чотирьох – вздовж тіла. Ноги, зазвичай, випростані, інколи мають незначний вигин в колінах. В одному випадку кістяк розташовано у витягнутому на правому боці положенні головою на північний захід. Ще два скелети знаходилися у скорченому на різних боках положенні зі східною та західною орієнтацією. Їх руки зігнуті напроти тіла, ноги в одному випадку зігнуті та підібгані, в іншому вони відсутні. Один скелет повністю розчленований. Ще в одному похованні зафіксовано лише череп, встановлений на кам'яну вимостку. Супроводжуючий матеріал, який міг би полегшити визначення хронології та культурної приналежності похованих, майже відсутній [1, с. 186–208] та має широкий хронологічний діапазон.

На цієї ділянці у 2016 році і був виявлений цікавий поховальний комплекс [2, с. 159–161]. У ґрунтовій ямі прямокутної в плані форми, орієнтованій по лінії південний захід – північний схід, зафіксовано 45 скелетів людей різного віку та статі. Контури ями фіксуються з рівня сіро-золістого шару зі значними домішками подрібненої мушлі, в якому вона й викопана. Розміри ями по рівню впуску 3,10×2,30 м (південний захід – північний схід × південний схід – північний захід), по дну – 2,93×2,17 м (південний захід – північний схід × південний схід – північний захід), глибина – 0,20–0,35 м. В північно-західному куті ями на дні фіксується округле заглиблення, діаметром 1,04–1,06 м та глибиною до 0,11 м від дна основної ями. Заповнена поховальна яма темним гумусом. Хоча одноразове укладання небіжчиків в яму не викликає сумнівів (археологічно), в залежності від перекриття одних скелетів іншими, для зручності, поховання умовно поділено на п'ять горизонтів, які отримали нумерацію зверху вниз. Незважаючи на загальне враження хаотичності в укладанні небіжчиків, простежується певна система.

Переважає північно-західна орієнтація з відхиленнями на захід або північ, хоча присутні також інші варіанти. Жоден кістяк не орієнтований на схід. Схожу тенденцію у трупопокладенні та орієнтуванні виявляють також поховання, відкриті під час досліджень могильника на ділянці «ГШ 2007–2016». Спосіб випростаного трупопокладення на спині з прямими ногами, із західною або наближеною до неї орієнтацією, з різною комбінацією розміщення рук, в цілому, характерний для християнського поховального обряду і широко відомий, зокрема, за матеріалами давньоруських могильників XI–XIII ст. у Києві [3, с. 65–66], Хоча, звісно, випростане на спині положення із західним орієнтуванням зустрічається в обрядах поховань і багатьох інших народностей. [4, с. 186–208].

Вивчення краніологічного матеріалу даного комплексу надало нам цікавий аналіз чоловічих черепів вибірка може бути віднесена до загалу східнослов'янських груп. Статистично вона найбільше наближається до серій з сільських могильників Правобережжя Середнього Дніпра. Але слід зазначити, що як за результатами статистичного аналізу, так і за морфологічними спостереженнями, вона знаходиться на самому кордоні східнослов'янського масиву. Таке прикордонне положення займають, як правило, групи, що мають іноетнічну домішку. У даному випадку цей компонент може бути болгарським [5, с. 208–222].

Ще більш цікаві висновки були зроблені в ході палеопатологічних та тафономічних досліджень. Наявність перимортальних травм свідчить про вбивство цих людей. При цьому, якщо жінка та дитина були вбиті, очевидно, зненацька, ударами сокир по голові, то розташування травм частини чоловіків свідчить про принаймні спроби їх спротиву. Удари наносились дубинами, сокирами, гострими лезами (ножі, мечі) по голові і в область живота та грудей. Листовидний наконечник стріли, яким припустимо смертельно поранено в живіт чоловіка є єдиною вказівкою на вбивць. Судячи з частково загоєних травм на кістках скелету та черепях, частина чоловіків за декілька тижнів до загибелі пережила попередню битву. Лець загоєні гематоми, сліди побиття на спинах та ускладнені травми органів малого тазу можуть бути свідченням передсмертних тортур значної частини людей – переважно підлітків та молодих чоловіків, які загинули на Березані. Не виключено, що декілька тижнів перед своєю загибеллю вони перебували в полоні. Про дуже погані умови існування в останні тижні життя може свідчити й кількість загострень інфекційних захворювань і запальних процесів у дітей, підлітків та молодих дорослих. Переважну більшість загиблих складають підлітки чоловічої статі та чоловіки. Можливо, вибірково вбивали чоловіків та дітей, у той

час як дівчат і жінок брали у полон. Але серед вбитих є молоді жінки, а серед підлітків, можливо є і дівчата. До того ж незрозумілими є тортури, яким піддівали, зокрема, і жінок цієї групи. Значна частина з загиблих – особливо це видно на зрілих чоловіках – окрім старих травм, отриманих у боях, мали значний розвиток м'язового рельєфу. Досягти такого можливо було лише тривалими тренуваннями й постійним навантаженням певних частин тіла. Найбільше змін знайдено на плечах та руках. Не виключено, що серед цих людей були воїни. Травми та запальні процеси в області ентезисів ніг вказують на тривалі маршеві переходи / вершництво частини чоловіків. Деякі ознаки можна співставити зі змінами при веслуванні [6, с. 222–240].

Розглядаючи новий комплекс даних на при великий жаль не дають авторам змоги прив'язати даний комплекс до історичних подій. Але вказують напрямок подальших досліджень середньовічної археології та історії острова Березань. Проведення ряду антропологічних та хімічних досліджень антропологічного матеріалу з середньовічного некрополю враховуючи не тільки колективне поховання а і попередні знахідки та поховання досліджені у 2021 році. Які зберігається в Лабораторії археології та етнології імені В. Станко Чорноморського національного університету. В майбутньому дадуть змогу середньовічному поселенню на острові зайняти більш вагоме місце на шляху від ВАРЯГ до ГРЕКІВ.

Список використаних джерел

1. Бондаренко Д. В., Смирнов О. І., Смирнов Л. І., Кузовков В. В. Колективне поховання досліджене на Березані в контексті середньовічної історії острова. Археологія і давня історія України. Вип. 4 (49). 2023. С. 186–208.
2. Крутілов В. В., Смирнов О. І., Бондаренко Д. В. Розкопки античного поселення Борисфен (о. Березань) на ділянці ГШ. Археологічні дослідження в Україні 2016 р. Київ – 2018. С. 159–161.
3. Івакін В. Г. Християнський поховальний обряд населення давньоруського Києва (XI—XIII ст.). Археологія. Вип. 3. 2008. С. 60–75.
4. Бондаренко Д. В., Смирнов О. І., Смирнов Л. І., Кузовков В. В. Колективне поховання досліджене на Березані в контексті середньовічної історії острова. Археологія і давня історія України. Вип. 4 (49). 2023. С. 186–208.
5. Назарова Т. О., Рудич Т. О. Краніологічний матеріал з колективного поховання доби середньовіччя з острова Березань. Археологія і давня історія України. Вип. 4 (49). 2023. С. 208–222.
6. Козак О. Д. Antemortem, perimortem, postmortem. Незвичайне заховорення на Березані. Археологія і давня історія України. Вип. 4 (49). 2023. С. 222–240.

ТРАГІЧНА ІСТОРІЯ ЕЛІС НОРФОЛКСЬКОЇ, АБО ЯК БЕЗКАРНО ВБИТИ ОНУКУ КОРОЛЯ?

Вадим Чепіженко

кандидат історичних наук,
в. о. доцента кафедри
археології, етнології та всесвітньої
історії, Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова,
м. Одеса

Анотація. У статті розглянуто обставини смерті англійської аристократки XIV ст. Еліс Норфолкської. Автором здійснено спробу встановити приблизну дату її смерті, а також реконструйовано основні віхи її життя: народження, заручини, одруження, смерть. Утворений портрет англійської аристократки доповнює наші уявлення про місце жінки в середньовічному світі.

Ключові слова: середньовічна Англія, англійська аристократія, гендерна історія, історична біографія, історія права.

Abstract. The article examines the circumstances of the death of the 14th-century English noblewoman Alice of Norfolk. The author attempts to establish the approximate date of her death and reconstructs the main milestones of her life: birth, engagement, marriage, and death. The resulting portrait of the English noblewoman complements our understanding of the place of women in the medieval world.

Key words: medieval England, English aristocracy, gender history, historical biography, history of law.

«... Монсеньйор Едвард, Вільям Данч та Томас, пастор церкви Келсейл, силою та зброєю (*force et armes!*) злочинно побили Еліс, дочку Томаса Бразертонна, кузину нашого сеньйора короля і дружину згаданого монсеньйора Едварда, в Бангі, що відбулося в неділю, наступну після свята святого Ботольфа, на двадцять п'ятому році правління теперішнього короля, від цього нападу згадана Еліс занедужала на смерть і померла того ж року і дня» [Цит. за: 14, р. 5].

Згадана в цьому тексті жертва – Еліс – була донькою Томаса Бразертонна, графа Норфолкського¹ та, відповідно, онукою англійського короля Едварда I. На жаль, як це часто буває у випадку з середньовічними жінками,

¹ Детальна розвідка про родину Томаса Бразертонна, графа Норфолкського підготовлена нами до друку та вийде в 2024 р. у черговому випуску збірки Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова «Libra».

ми мало що знаємо про її життя. Нам не відомо ні точного року народження Еліс, ні обставин її одруження і, якби не приголомшливі обставини її смерті, вона б імовірно лишилася сірою тінню на сторінках історії, поряд з іншими подібними до неї середньостатистичними середньовічними принцесами.

Дівчинка імовірно народилася в 1323 чи 1324 р. І ще до її входу в шлюбний вік (який в тогочасній Англії наставав для жінок у 14 років), її батько, під час участі у шотландській кампанії 1333 р., домовився з Вільямом де Монтегю, кращим другом та сподвижником короля Едварда III, про шлюб між малолітнім сином і спадкоємцем барона Монтегю і Еліс. Томас надав Монтегю в довічне володіння лордство Карлоу і решту своїх ірландських земель, а також свій маєток в Беркширі Гемпстед Маршал. Ці землі мали бути повернені молодому подружжю через 15 років або після смерті Монтегю [8, р. 402].

Цікаво, що коли ми зустрічаємо Еліс Норфолкську на сторінках джерел наступного разу (16 жовтня 1338 р.) [5, р. 539], вона вже фігурує як дружина Едварда Монтегю (Edward de Monte Acuto), молодшого брата, а не сина Вільяма Монтегю. Що саме відбулося з першочерговими домовленостями про шлюб Еліс та коли вона стала дружиною Едварда достеменно невідомо.

Е. Маршалл у своєму дисертаційному дослідженні припускає, що перший наречений Еліс, син Вільяма Монтегю на ім'я Джон помер того ж таки 1333 р. і як заміну для нього Вільям запропонував свого молодшого брата Едварда [17, р. 142]. Не зовсім зрозуміло на основі чого були зроблені такі висновки, адже з джерел до кінця не очевидно, хто із синів Вільяма Монтегю мав стати чоловіком Еліс. В згаданому вище патентному листі Едварда III від 3 лютого 1333 р. щодо домовленостей про шлюб в якості нареченого фігурує старший син та спадкоємець Вільяма, повний тезка батька – Вільям де Монтегю (1328–1397 рр.) [20; 8, р. 402], але в шлюбному договорі від 4 лютого того ж року він чомусь перетворюється на Джона [19]. З «Повного перства...» [12, р. 337, 339; 13, р. 34–35] та «Перства Берка» [1, р. 360–361; 2, р. 372] відомо, що у Вільяма Монтегю дійсно було два сини: старший на ім'я Вільям та молодший – Джон (біля 1330–1390 рр.), і обидва вони досягли повноліття та прожили доволі довге життя. Фундація середньовічної генеалогії також вказує саме на Вільяма як на нареченого Еліс, «яка пізніше вийшла заміж за його дядька Едварда» [16]. Цілком логічним є те, що нареченим онуки Едварда I мав бути саме спадкоємець – старший, а не молодший син – барона Монтегю. Чи можливо, що барон Монтегю дійсно мав старшого сина Джона, що помер дитиною? З огляду на те, що ми не знаємо точного року народження молодшого Джона Монтегю, то він

цілком міг народитися по смерті однойменного старшого брата та отримати ім'я в честь померлого. Ім'я Джон було популярним в родині Монтегю і зустрічається майже в кожному поколінні, але, за одним виключенням, це ніколи не було ім'я первістка, скоріше навпаки – первістка найчастіше нарікали Вільямом. Тож, імовірно за все, саме Вільям-молодший від початку був нареченим Еліс.

Щоб не сталося, в кінці кінців, Еліс стала дружиною саме Едварда де Монтегю, який на думку К. Ворнер був старшим від неї щонайменше на п'ятнадцять років [22]. Едвард був четвертим і наймолодшим сином сера Вільяма де Монтегю, сенешаля Гасконі, який помер у 1319 р., і Елізабет де Монфор (1279–1354 рр.), і, крім братів, мав ще шість сестер. Точний рік народження Едварда невідомий, але всі три його старших брати народилися до 1304 р. Едвард, ймовірно, був названий на честь або Едварда I, або Едварда II, в залежності від того, народився він до або після 1307 р., і один з двох королів, можливо, був його хрещеним батьком. У вересні 1321 р. він був достатньо дорослим, щоб його вітчим сер Томас Фурнівал визнав, що винен йому £300 [4, р. 496].

Як на мене, цілком можливо, що після домовленостей з Бразертеном Вільям Монтегю змінив свою думку і вирішив приборегти свого сина для кращої партії, ніж молодша донька графа-невдахи, але при цьому не бажав втрачати обіцяних йому земель і тому відразу запропонував у якості заміни нареченого свого брата. Знаючи вдачу Бразертена, він цілком міг пристати на нові умови.

Хоча у офіційних документах ім'я Еліс Норфолкської повсякчас зустрічаються поряд з ім'ям її чоловіка [3, р. 487–488; і особливо 21], проте навряд чи життя у цьому шлюбі було для неї приємним чи хоча б задовільним. 19 червня 1351 р. сталася жахлива подія: на Еліс було здійснено збройний напад, наслідком якого стала травма несумісна з життям. І що найжахливіше, винуватцем нападу був її власний чоловік, Едвард Монтегю, що діяв у спілці ще з двома чоловіками.

Чому три чоловіка вчинили збройний напад на жінку і забили її до смерті? Чому в цьому злочині взяла участь духовна особа? Чи понесли ці троє хоч якийсь покарання за свої дії? Як вбивство онуки Едварда I могло лишитися безкарним? Ці всі запитання лишаються без відповідей. Причини нападу Монтегю на свою дружину невідомі [припущення щодо них, див.: 18, р. 116–123], та насправді й неважливі: зрозуміло, що повна відповідальність за вчинений злочин лежить саме на ньому.

Не дивлячись на те, що в процитованому вище документі зазначено, що Еліс померла того ж дня, скоріше за все вона прожила після нападу

ще певний час. Лише 14 листопада 1351 р. королем в Вестмінстері було доручено ісчітору Норфолку та Саффолку Вільяму де Міддлтону провести розслідування щодо спадку «Еліс, покійної дружини Едварда де Монте Акуто», але Міддлтон був звільнений від зазначеного доручення, так як було засвідчено, що Еліс жива [7, р. 288]. Проте, вже 16 листопада було видано королівський наказ сержанту Річарду де Босевілю «взяти під королівську опіку двох дочок і спадкоємиць Еліс, покійної дружини Едварда де Монте Акуто, головного тримача корони, які ще не досягли повноліття і чиї шлюби стосуються короля; і передати їх від його імені під опіку Елізабет, удові Вільяма де Монте Акуто, їхнього діда, до подальшого розпорядження» [10, р. 181].

30 січня наступного року Міддлтон вдруге отримав розпорядження провести *inquisitions post mortem* щодо спадку Еліс [7, р. 345]. А 10 лютого було видано королівський наказ не втручатися в землі, якими Едвард де Монтегю володіє «за законом Англії через смерть Еліс, його дружини, однієї з дочок і спадкоємиць Томаса, графа Норфолка і маршала Англії». Ісчітор мав повернути Монтегю все, що він встиг захопити зі спадку Еліс [6, р. 411–412]. Очевидно, що на той час вона справді вже була мертва.

Варто також зауважити, що в т. зв. «закритих сувоях» є запис від 15 січня 1352 р. про виплату певних заборгованостей графині Мері, мачусі Еліс. Згоду на ці виплати дають Джон та Маргарет Сегрейви та Едвард і Еліс Монтегю [6, р. 459]. Навряд чи Еліс насправді була в стані приймати якісь рішення у січні 1352 р., проте можливо 15 січня вона все ще була жива, однак жити їй лишалося вже недовго.

Таким чином, перераховані вище джерела свідчать про те, що після збройного нападу у червні Еліс прожила ще сім місяців. Скоріше за все вона провела їх між життям та смертю: у комі, або в дуже важкому стані. У листопаді могла відбутися криза, через яку Еліс сприйняли за мертву, але вона все ще могла бути живою 15 січня 1352 р. і вже точно померла до 30 січня.

Головний винуватець цього злочину – Едвард Монтегю – не лише не поніс жодного покарання за вбивство дружини, але й отримав в управління всі її землі. Більш того, 15 лютого 1352 р., за декілька тижнів по смерті Еліс, Едвард III «як особливу милість» передав її вдівцю та убивці право на шлюб їхніх дочок та спадкоємиць [10, р. 230], хоча зазвичай це право належало саме королю. Можливо, вбивство зійшло з рук Монтегю з огляду на отримане ним загальне королівське помилування, видане ще 4 вересня 1346 р. в Кале, «за добру службу у війні з Францією» [9, р. 506]. Наскільки доброю мала бути ця служба, щоб за неї пробачили вбивство? І не просто вбивство, а жорстоке вбивство дружини, що до того ж була близькою родичкою правлячого монарха? Менше з тим, Едварда Мон-

тегю і надалі викликають до кожного парламенту Едварда III як лорда Монтегю. Його призначають до різноманітних комісій і він продовжує служити короні до своєї смерті, що настала 14 липня 1361 р. [11, р. 79, 407; 14, р. 84–85; 15, vol. III, р. 285, 337]. Помер він можливо від чуми, епідемія якої того року якраз вчергове сколихнула Англію.

Ця справа вкотре підкреслює наскільки все ж безправними були середньовічні жінки. Навіть жінка, яка була онукою, племінницею і двоюрідною сестрою королів Англії та Франції, могла бути безкарно вбита своїм чоловіком.

Список використаних джерел

1. Burke B. A Genealogical History of the Dormant, Abeyant, Forfeited and Extinct Peerages of the British Empire. London: Harrison, 1866. 636 p.
2. Burke J. B. A General and Heraldic Dictionary of the Peerage of England, Ireland, and Scotland, Extinct, Dormant, and in Abeyance. London: Henry Colburn and Richard Bentley, 1831. 632 p.
3. Calendar of the Close Rolls, preserved in the Public Record Office. Prepared under the superintendence of the Deputy Keeper of the Records. Edward II. Vol. II. A.D. 1318–1323. London, 1893. 764 p.
4. Calendar of the Close Rolls, preserved in the Public Record Office. Prepared under the superintendence of the Deputy Keeper of the Records. Edward III. Vol. IV. A.D. 1337–1339. London, 1900. 792 p.
5. Calendar of the Close Rolls, preserved in the Public Record Office. Prepared under the superintendence of the Deputy Keeper of the Records. Edward III. Vol. IX. A.D. 1349–1354. London, 1906. 796 p.
6. Calendar of the Fine Rolls, preserved in the Public Record Office. Prepared under the superintendence of the Deputy Keeper of the Records. Vol. VI, Edward III, A.D. 1347–1356. London, 1921. 627 p.
7. Calendar of Inquisitions Miscellaneous (Chancery), vol. II, Edw. II–22 Edw III, London: Public Record Office, 1916, 790 p.
8. Calendar of the Patent Rolls, preserved in the Public Record Office. Prepared under the superintendence of the Deputy Keeper of the Records. Edward III. Vol. II. 1330–1334. London, 1893. 755 p.
9. Calendar of the Patent Rolls, preserved in the Public Record Office. Prepared under the superintendence of the Deputy Keeper of the Records. Edward III. Vol. VII. 1345–1348. London, 1903. 868 p.
10. Calendar of the Patent Rolls, preserved in the Public Record Office. Prepared under the superintendence of the Deputy Keeper of the Records. Edward III. Vol. IX. 1350–1354. London, 1907. 824 p.
11. Calendar of the Patent Rolls, preserved in the Public Record Office. Prepared under the superintendence of the Deputy Keeper of the Records. Edward III. Vol. XI. 1358–1361. London, 1911. 886 p.

12. Cokayne G. E. Complete Peerage of England, Scotland, Ireland, Great Britain and the United Kingdom, Vol. V: Eardley of Spalding to Goojerat. London: The St Catherine Press, 1926. viii + 803 p.
13. Cokayne G. E. Complete Peerage of England, Scotland, Ireland, Great Britain and the United Kingdom, Vol. VII: Husee to Lincolnshire. London: The St Catherine Press, 1929. 753 p.
14. Cokayne G. E. Complete Peerage of England, Scotland, Ireland, Great Britain and the United Kingdom, Vol. IX: Moels to Nuneham. London: The St Catherine Press, 1936. viii + 799 + 173 p.
15. Foedera, Conventiones, Literae, et cujuscunque generis Acta Publica, inter Reges Angliae, et alios quosuis Imperatores, Reges, Pontifices, Principes, Vel Communitates, ab ineunte Saeculo Duodecimo, viz. ab Anno 1101. Ad nostra usque tempora, habita aut tractate: Ex Autographis, infra Secretiores Archivorum Regiorum Thesaurarias per multa Saecula reconditis, fideliter exscripta / ed. Thoma Rymer, Georgii Holmes. London, 1740. T. III. Pars I et II. Vol. I–VIII.
16. Foundation for Medieval Genealogy. URL: <https://fmg.ac/Projects/MedLands/ENGLISH%20NOBILITY%20MEDIEVAL1.htm#WilliamMontagudied1344B> (дата звернення: 29.03.2024).
17. Marshall A. Thomas of Brotherton, Earl of Norfolk and Marshal of England: A Study in Early Fourteenth-Century Aristocracy, PhD dissertation, Univ. of Bristol, 2006, 277 p. URL: <https://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?uin=uk.bl.ethos.435860> (дата звернення: 29.03.2024).
18. Packe M. King Edward III. London etc., 1984. 336 p.
19. The National Archive E 328/108/11, URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C6768266> (дата звернення: 29.03.2024).
20. The National Archive SC 8/278/13885, URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C9517833> (дата звернення: 29.03.2024).
21. The National Archive SC 8/278/13878-13888, URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C6014342> (дата звернення: 29.03.2024).
22. Warner K. (2019). The Life and Tragic Death of Alice of Norfolk. URL: <http://edwardthesecond.blogspot.com/2019/04/the-life-and-tragic-death-of-alice-of.html> (дата звернення: 29.03.2024).

Додаток

**Хронологічний покажчик друкованих праць
доктора історичних наук, професора
Андрія Олеговича Добролюбського**

Укладач – Ю. А. Добролюбська

1967

1. 11542? Комсомольська іскра. Одеса, 1.02.1967.
2. Роман археології. Комсомольська іскра. Одеса, 1.03.1967.

1971

3. К вопросу об изменениях в социальной структуре французского общества в первой половине XVII века. Тезисы докладов III Всесоюзной конференции студентов и аспирантов медиевистов. Ленинград: ЛГУ, 1971. С. 27–30.
4. Социальные движения на юге Франции перед Фрондой. Тезисы докладов IX Межвузовской конференции студентов и аспирантов. Новосибирск: НГУ, 1971. С. 40–43.

1974

5. Особенности классовой борьбы в Лангедоке в первой половине XVII века. Тезисы докладов IV Всесоюзной конференции студентов и аспирантов медиевистов. Одесса: ОГУ, 1974. С. 3–8.

1975

6. Золотые монеты Византии из коллекции Одесского археологического музея. 150 лет ОАМ АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции. Киев: Наукова думка, 1975. С. 180–183.

1976

7. Опыт сводного картографирования археологических памятников (на материалах юго-западных районов Одесской области). Археологические и археографические исследования на территории южной Украины. Киев-Одесса: Вища школа, 1976. С. 92–112 (Соавтор – Загинайло А. Г.).

1977

8. Работы Нижнеднестровской экспедиции. Археологические открытия 1976 г. Москва: Наука, 1977. С. 265–266 (Соавторы – Алексеева И. Л., Дворянинов С. А. и др.).

1978

9. О реконструкции социальной структуры общества кочевников средневековья по данным погребального обряда. Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. Киев: Наукова думка, 1978. С. 107–119.

10. Раскопки курганов у причерноморского озера Сасык. Археологические открытия 1978 г. Москва: Наука, 1979. С. 373–375 (Соавторы – Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. и др.).

1979

11. Об одной археологической находке на Измаильщине. Советское Подунавье. Измаил, 17.09.1979.

12. Объект археологии как основа исторических реконструкций (по материалам каменных индустрий). Диссертация ... канд. ист. наук. Киев: Архив ИА АН УССР (Деп.). 1979. 132 с.

1980

13. О структуре объекта археологической науки. Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя. Киев: Наукова думка, 1980. С. 127–140.

14. Кочевники на западе степного Причерноморья в золотоордынское время. Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980. С. 173–174.

1981

15. Кочевники конца XI-XIV вв. на западе степного Причерноморья (проблемы этнического и социального развития по археологическим данным). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Киев: ИА АН УССР, 1981. 18 с.

16. Памятники кочевников IX-XIV вв. на западе причерноморских степей (материалы к археологической карте). Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. Киев: Наукова думка, 1981. С. 134–144 (Соавтор – Дзиговский А. Н.).

1982

17. Погребение кочевника у села Плавни. Древности Северо-Западного Причерноморья. Киев: Наукова думка, 1982. С. 131–134.
18. О принципах социологической реконструкции по данным погребального обряда. Теория и методы археологических исследований. Киев: Наукова думка, 1982. С. 54–68.
19. Погребение средневекового кочевника у села Траповка. Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. Киев: Наукова думка, 1982. С. 168–173 (Соавтор – Субботин Л. В.).
20. Характеристика теоретических разработок в зарубежной дескриптивной археологии. Новые методы археологических исследований. Киев: Наук. думка, 1982. С. 61–73.
21. Этнический состав кочевого населения Северо-Западного Причерноморья в золотоордынское время. Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. Киев: Наукова думка, 1982. С. 28–39.
22. Степная амазонка. Вечерняя Одесса, 4.12.1982.

1983

23. Візантійські монети в кочівницькому похованні XII ст. в міжріччя Дністра та Дунаю. Археологія. 1983. №4. С. 71-75 (Співавтор – Столяр О. С.).
24. Посмертная драма монгольского эмира. Вечерняя Одесса, 29.10.1983
25. Встреча с гунном. Вечерняя Одесса, 14.11.1983.

1984

26. Древности средневековых кочевников в Нижнем Поднестровье (материалы раскопок И. Я. Стемпковского). Курганы в зонах новостроек Молдавии. Кишинев: Штиинца, 1984. С. 153-174.
27. К проблеме этнической атрибуции и датировки погребений средневековых кочевников в причерноморских степях. Северное Причерноморье (материалы по археологии). Киев: Наукова думка, 1984. С. 73-80.
28. О чем рассказал кошелек с деньгами. Вечерняя Одесса, 19.05.1984.

1985

29. Курганы у села Плавни в низовьях Дуная (монография). Одесса: ОГУ, 1985 (деп. в ИНИОН АН СССР от 13.06.1985). №21110. 156 с. (Соавторы – Андрух С. И., Тощев Г. Н.).

30. Вопросы археологического изучения средневековья Молдавии. Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. Кишинев: Штиинца, 1985. С. 189-197.

31. Могильники средневековых кочевников в междуречье Днестра и Дуная. Исследования археологических памятников в Северо-Западном Причерноморье. Киев: Наукова думка, 1985. С. 85–92.

32. Новые аспекты в изучении кочевнических древностей на западе Золотой Орды. Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. Кишинев: Штиинца, 1985. С. 59–66 (Соавтор – Руссев Н. Д.).

33. Критический обзор основных концептуальных представлений в современной зарубежной археологии. Археология и методы исторических реконструкций. Киев: Наукова думка, 1985. С. 106–119.

1986

34. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. Монография. Киев: Наукова думка, 1986. 140 с.

35. Посмертное бракосочетание. Вечерняя Одесса, 8.01.1986.

36. Рассказ медной монетки. Вечерняя Одесса, 3.04.1986.

37. Кочевое и оседлое население Северо-Западного Причерноморья в X–XIV вв. Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. Киев: Наукова думка, 1986. С. 177–184 (Соавтор – Руссев Н. Д.).

1987

38. Золотоордынское погребение у Дуная (к истории кочевого населения Северо-Западного Причерноморья в XIV в.). Днестро-Дунайское междуречье в I – начале II тысячелетия н.э. Киев: Наукова думка, 1987. С. 84–93 (Соавторы – Субботин Л. В., Сегеда С. П.).

39. К проблеме изучения идеологии в погребальной обрядности. Религиозные представления в первобытном обществе. Тезисы докладов конференции. Москва: ИНИОН, 1987. С. 27–30.

40. Обзор археологических интерпретаций погребальной обрядности (к истории вопроса в англоязычной археологической литературе). Исследование социально-исторических проблем в археологии. Киев: Наукова думка, 1987. С. 107–118.

41. Хаджибей на службе султана. Вечерняя Одесса, 16.05.1987.

42. Трагедия Джинестры. Вечерняя Одесса, 10.10.1987.

43. Битва на Куяльнике. Вечерняя Одесса, 28.11.1987.

44. Ну негаць археоложия! Молдова социалистэ, 2.12.1987.

1988

45. Посмерні заручини. Наука і суспільство. 1988. №2. С. 51–55 (Співавтор – Островерхов А. С.).
46. Ногайці Приазов'я і Причорномор'я в XV-XVI вв. Организация археологических экспедиций с участием школьников. Тезисы докладов семинара. Донецк, 1988. С. 34–35 (Соавтор – Смирнов И. А.).
47. Погребальные памятники Буджакской орды. Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. Кишинев: Штиинца, 1988. С. 131–144 (Соавторы – Субботин Л. В., Сегеда С. П.).
48. Буджакская орда в XVI-XVII вв. (историко-археологический очерк). Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. Кишинев: Штиинца, 1988. С. 82–94 (Соавтор – Бачинский А. Д.).
49. О наименовании Кучугурского городища в 60-х гг. XIV в. Международные связи в средневековой Европе. Тезисы докладов семинара. Запорожье: ЗГУ, 1988. С. 51–53.

1989

50. Материалы к истории изгнания ногайских кочевников Причорноморья и Приазовья (конец XVIII – начало XIX вв. Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов конференции. Донецк, 1989. С. 173–175 (Соавтор – Смирнов И. А.).
51. Новые памятники по истории Нижнего Подунавья XV-XVI вв. Воспитание историей. Тезисы 1-ой областной научно-практической конференции, посвященной 200-летию Одессы. Одесса, 1989. С. 95–96 (Соавтор – Штербуль Н. А.).
52. Тайны причерноморских курганов. Одесса: Маяк, 1989. 220 с.
53. Политическое положение Болгарии после восстания Ивайла. Древнее Причорноморье. I Чтения памяти проф. П. О. Карышковского. Одесса, 1989. С. 25–27.
54. Особенности урбанизационных процессов в Северо-Западном Причорноморье в средние века. Зоны и этапы урбанизации. Тезисы докладов конференции. Ташкент: Фан, 1989. С. 82–83.
55. О меняющихся западных пределах Золотой Орды в первой половине XIV в. I Чтения памяти А. И. Доватура. Тезисы докладов семинара. Рени, 1989. С. 100–101.
56. Ногайці Нижнього Побужжя в XV–XVII ст. IV Республіканська конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. Київ, 1989. С. 647–648 (Співавтор – Смирнов І. О.).

57. Кочевники на юго-западе СССР в X–XVIII вв. Автореферат дисс. ... доктора исторических наук. Москва: МГУ, 1989. 28 с.

58. Чтения памяти профессора П. О. Карышковского. Вечерняя Одесса, 18.03.1989.

59. I Всесоюзные чтения памяти проф. П. О. Карышковского. Вестник древней истории. 1989. №4. С. 198–200 (Соавтор – Столярик Е. С.).

1990

60. Евразийская трактовка взаимоотношений славян и кочевников. Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Тези доповідей семінару. Полтава, 1990. С. 161–162.

61. Запорожские казаки в Измаиле. Вечерняя Одесса, 6.01.1990.

62. Последние кочевники на Одессине. Вечерняя Одесса, 16.06.1990.

63. Новые материалы к археологии степей Нижнего Подунавья. Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Херсонского музея древностей). Тезисы докладов конференции. Ч. 3. Херсон, 1990. С. 33–34 (Соавтор – Новицкий Е. Ю.).

64. Археологические материалы к истории походов украинского казачества в Подунавье в последней трети XVI в. Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тезисы докладов конференции. Луганск, 1990. С. 130–131 (Соавтор – Поломарев В. М.).

65. Конец Буджакской орды (по монетным находкам в погребальном инвентаре могильника у с. Бурсучень). Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. Кишинев: Штиинца, 1990. С. 208–222 (Соавтор – Бачинский А. Д.).

66. Молдавский средневековый поселок Рошкань на Нижнем Дунае. Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. Вестник Черноморской ассоциации археологов и любителей древности. Вып. 1. Одесса-Запорожье, 1990. С. 156–167 (Соавтор – Кожокару В. М.).

67. Первые наблюдения над стратиграфией турецкого Измаила. Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. Вестник Черноморской ассоциации археологов и любителей древности. Вып. 1. Одесса-Запорожье, 1990. С. 168–177 (Соавтор – Дынник И. Н.).

1991

68. Стратиграфия турецкого Измаила и ее исторический комментарий. Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Тезисы докладов конференции. Вып. 1. Белгород-Днестровский, 1991. С.118–120.

69. Черные клобуки в Поднестровье и Побужье. Древности степного Причерноморья и Крыма. Вып. 1. Запорожье, 1991. С. 153–159.

70. К вопросу изучения средневекового номадизма в Северном Причерноморье. Международные связи в средневековой Европе. Тезисы докладов семинара. Вып. 2. Запорожье: ЗГУ, 1991. С. 3–4 (Соавтор – Смирнов И. А.).

71. О печенежском набеге на Киев в 989 г. Древнее Причерноморье. II Чтения памяти проф. П. О. Карышковского. Тезисы докладов конференции. Одесса: ОГУ, 1991. С. 33–34.

72. Группа памятников кочевой знати первой половины XIV в. в Северо-Западном Причерноморье. Древности юго-запада СССР (I – середина II тыс. н.э.). Кишинев: Штиинца, 1991. С. 224–240 (Соавтор – Гребенников Ю. С.).

73. Кочевой мир и население юго-восточного Прикарпатья в средние века (типология взаимодействия). Археология и история Нижнего Подунавья. II Чтения памяти проф. А. И. Доватура. Тезисы докладов семинара. Рени, 1991. С. 50–52.

74. Археологические следы штурма Измаила казаками Наливайко. Вестник краеведа. Вып. 2. Запорожье, 1991. С. 10–11 (Соавтор – Дынник И. Н.).

75. В поисках неуловимого предмета археологии. Древности степного Причерноморья и Крыма. Вып. 2. Запорожье: ЗГУ, 1991. С. 14–18.

76. Karadenis`in kuzeyinde yalpilan kazilarda buhman Turk eserleriyle ilgili teblig. Turk Dunyasininin Sosyal, Kulturel ve Ekonomik iliskileri Kurultayi. Ercyes Universitesi Yayinlari. 20. Kaysery, 1991. S. 42–44.

77. К истории Хаджибея. Тезисы II областной научно-практической историко-краеведческой конференции, посвященной 200-летию основания Одессы. Одесса, 1991. С. 72–73.

78. Кочевники на западе причерноморских степей в X–XVIII веках (историко-археологическое исследование). Автореферат дисс. ... доктора исторических наук. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 1991. 34 с.

79. Кем были бастарны? Вечерняя Одесса, 8.02.1991.

80. Походы Бурбисты. Вечерняя Одесса, 22.02.1991.

81. Драматическая судьба поселка Рошкань. Вечерняя Одесса, 18.04.1991.

82. Тюркский мир Причерноморья. Вечерняя Одесса, 22.11.1991.

1992

83. Западный причерноморский участок Великого Шелкового пути в первой половине XIV века. Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в средневековье. Тезисы доклада международного научного семинара ЮНЕСКО. Донецк, 1992. С. 92–94.

84. Ритмы взаимодействия кочевых и земледельческих общностей на западе степного Причерноморья в средние века. Северо-Западное Причерноморье. Ритмы культурогенеза. Тезисы докладов семинара ИИМК РАН и ОАМ НАНУ. Одесса, 1992. С. 61–62.

85. Книга для чтения по истории Одесщины (с древнейших времен до начала XIX века). Вып. 1. Одесса: облуну, 1992. 80 с. (Соавторы – Бачинский А. Д., Новицкий Е. Ю.).

1993

86. Кто такие караимы? Одесский весник, 27.05.1993.

87. Юго-запад Украины: судьбы народов. Ч. 1. Одесский вестник. 28.08.1993.

88. Юго-запад Украины: судьбы народов. Ч. 2. Одесский вестник. 18.09.1993.

89. Материалы к изучению этногенеза и истории кочевников Северо-Западного Причерноморья в X-XIV вв. Российский этнограф. Этнологический альманах. №17. Гагаузы. Исследования и материалы. Москва, 1993. С. 179–183.

90. Великий Шелковый путь в Причерноморье в эпоху средневековья. Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества. Одесса, 1993. С. 127–129.

91. Парне поховання золотоординського часу на р. Кодима. Археологія Південного заходу України. Київ: Наукова думка, 1993. С. 117–128 (Співавтор – Островерхов А. С.).

92. Південний захід України як особливий історико-культурний регіон. Теорія, методика і практика викладання історії та географії (Етнос. Територія. Державність). Матеріали доповідей та виступів на обласній науково-практичній конференції Одеського інституту удосконалення вчителів. Одеса, 1993. С. 26–30.

93. О раскопках экспедиции национального комитета ЮНЕСКО «Великий Шелковый путь» на городище Чуфут-Кале в 1991 г. Археологічні дослідження в Україні 1991 року. Луцьк, 1993. С. 27–29.

1994

94. Юго-запад Украины как особый историко-культурный регион. Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества. Вып. 2. Одесса, 1994. С. 86–90.

95. О семиотическом статусе вещей в погребениях эпохи бронзы. Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э. Тирасполь, 1994. С. 112–113 (Соавтор – Новицкий Е. Ю.).

96. Виникнення та загибель улуса Ногая. Тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Миколаївського педагогічного інституту. Ч. 6. Миколаїв, 1994. С. 30–31 (Співавтор – Смирнов І. О.).

97. Где была Ени-Дунья? Одесі – 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. Одеса, 1994. С. 172–174 (Соавтор – Гизер С. Н.).

98. Население «Новоприобретенной области» перед строительством Одессы. Одесі – 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. Одеса, 1994. С. 142–144.

99. Печеніги в Ателькузі. Проблеми та перспективи розвитку мов та культур національних меншин півдня України. Тези доповідей конференції. Одеса, 1994. С. 6–8.

100. Исторические миражи Хаджибея-Коцюбиева. Одесский вестник, 26.02.1994.

1995

101. Музей Придунавья нужно сберечь. Одесские известия, 12.04.1995.

102. Руське літописання про кочові народи Східної Європи в VII-X ст. Міжпредметні зв'язки історії і літератури. Матеріали виступів на обласній науково-практичній конференції Одеського інституту удосконалення вчителів. Одеса, 1995. С. 53–57 (Співавтор – Кашарайло І. Є.).

103. Торки и половцы в Северо-Западном Причерноморье во второй половине XI в. Первая областная научно-краеведческая конференция «История. Этнография. Культура. Новые исследования». Николаев: НГПИ, 1995. С. 46–49 (Соавтор – Смирнов И. А.).

104. Северо-Западное Причерноморье в золотоордынское время (общая оценка проблематики). Тези доповідей та повідомлень 1-ї Миколаївської краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Великої Перемоги. Миколаїв: МДП, 1995. С. 31–34 (Соавтор – Смирнов И. А.).

105. Памятники эпохи бронзы курганного могильника Градешка. Древности степного Причерноморья и Крыма. Вып. 5. Запорожье: ЗГУ, 1995. С. 109–126 (Соавторы – Субботин Л. В., Тощев Г. Н.).

1996

106. Археологическая Одесса. Опыт историко-педагогического изучения. Роль музеев в развитии исторического краеведения в городе Одессе и крае. Тезисы докладов научно-теоретической конференции, посвященной 40-летию Одесского историко-краеведческого музея. Одесса: ОИКМ, 1996. С. 8–11 (Соавторы – Губарь О. И., Чумак В. М.).

107. Археологические памятники тюркских народов в Северо-Западном Причерноморье. Проблемы этногенеза гагаузов. Кишинев: Штиинца, 1996. С. 20-56.

108. Древняя Истрия на месте Одессы. Роль музеев в развитии исторического краеведения в городе Одессе и крае. Тезисы докладов научно-теоретической конференции, посвященной 40-летию Одесского историко-краеведческого музея. Одесса, 1996. С. 12-14 (Соавтор – Красножон А. В.).

109. Античная Одесса под знаком Диоскуров. Историчний досвід та сучасність. Тези та доповіді наукової студентської конференції. Одеса: ПДПУ, 1996. С. 29-31 (Соавтор – Красножон А. В.).

110. Ритуал основания Одессы. Роль музеев в развитии исторического краеведения в городе Одессе и крае. Тезисы докладов научно-теоретической конференции, посвященной 40-летию Одесского историко-краеведческого музея. Одесса: ОИКМ, 1996. С. 17 (Соавтор – Губарь О. И.).

111. Археологическая Одесса. Историчний досвід і сучасність. Тези та доповіді наукової студентської конференції. Одеса: ПДПУ, 1996. С. 2-5, 37-41 (Соавтор – Сокерина И. А.).

112. Культурный слой Одессы как модель личности Петра Осиповича Карышковского. Древнее Причерноморье. III Чтения памяти проф. П. О. Карышковского. Тезисы докладов юбилейной конференции. Одесса: ОГУ, 1996. С. 35-37 (Соавтор – Губарь О. И.).

113. Античная Одесса. Вестник региона, 2.03.1996 (Соавтор – Губарь О. И.).

114. Античная Одесса (памяти проф. П. О. Карышковского). Одесский университет, 6.04.1996 (Соавтор – Губарь О. И.).

115. Конец золотоордынского владычества в Северо-Западном Причерноморье. Древнее Причерноморье. III Чтения памяти проф. П. О. Карышковского. Тезисы докладов юбилейной конференции. Одесса: ОГУ, 1996. С. 42-43 (Соавтор – Смирнов И. А.).

116. Восточные славяне и печенеги в IX-XI вв. Слов'янська культурна спадщина: проблеми теоретичного осмислення та практичного збереження. Науково-методичний збірник. Миколаїв, 1996. С. 12-14 (Соавтор – Смирно И. А.).

117. Античная Одесса под знаком Диоскуров. Міжнародні зв'язки народів Європи. Матеріали наукової конференції. Секції III, IV. Запоріжжя, 1996. С. 157-159.

1997

118. Как Де Рибас с казаками Измаил взяли. Одесса. 1997. №3. С. 24-26.

119. Утворення Буджацької орди. Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді Міжнародної

науково-методичної конференції. Херсон: ХДПУ, 1997. С. 89–90 (Співавтор – Смирнов І. О.).

120. О «мальтийской» ментальности черноморских казаков. Запорожье козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Секція III, IV, V. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. С. 28–33 (Соавтор – Добролюбская Ю. А.).

121. История заселения Одесщины с древнейших времен до XX века. Конституція України та відродження культури національних меншин Одещини. Матеріали науково-практичної конференції ОДНБ ім. М. Горького 12-13 червня 1997 р. Одеса, 1997. С. 15–28.

122. Древнегреческий город – Гавань Истриан – на месте Одессы. Археологические изыскания. Вып. 42. Новые исследования археологов России и СНГ. Материалы Пленума ИИМК РАН. Санкт-Петербург, 1997. С. 91–94 (Соавтор – Красножон А. В.).

123. В поисках античной Одессы. Вестник региона. №1-8. 1997.

124. Гавань Істріан – античний попередник Одеси. Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету. Вип. 1. Одеса: Вість, 1997. С. 13–16 (Співавтор – Красножон А. В.).

125. Новые археологические материалы из раскопок на Приморском бульваре в Одессе. Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н.э. – IV в. н.э.). Материалы полевого семинара. Тирасполь, 1997. С. 10–12 (Соавторы – Красножон А. В., Секерская Е. П.).

126. Введение к учебнику: Мохненко С. С. «Новая историческая наука». Херсон, 1997. С. 4–7.

1998

127. Турецкая поливная керамика второй половины XVIII в. в Северо-Западном Причерноморье (проблема датировки). Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики. Ялта-Симферополь: Крымский филиал ИА НАНУ, 25-29 мая 1998 года. С. 92–94.

128. Мадьярские ханы. Правители Европы. Энциклопедический словарь-справочник. Одесса: Полис, 1998. С. 236.

129. Хазарский каганат. Правители Европы. Энциклопедический словарь-справочник. Одесса: Полис, 1998. С. 459–460.

130. Печенеги. Правители Европы. Энциклопедический словарь-справочник. Одесса: Полис, 1998. С. 460–461.

131. Половецкие ханы. Правители Европы. Энциклопедический словарь-справочник. Одесса: Полис, 1998. С. 461–462.

132. Крымское ханство. Правители Европы. Энциклопедический словарь-справочник. Одесса: Полис, 1998. С. 466–468.
133. Причудливая судьба остатков Хаджибея. Restoration. Reconstruction. Urbocology. Щорічник ПУВ НК ICOMOS. RUR-98. Одеса-Белгород-Дністровський, 1998. С. 76–80.
134. В пространстве одесских душ. Предисловие к кн.: В. Л. Глазырин, А. И. Горбатюк. Юная Одесса в портретах ее основателей. Одесса: Optimum, 1998. С. 4–11.
135. Одесса – город Солнца. Restoration. Reconstruction. Urbocology. Щорічник ПУВ НК ICOMOS. RUR-98. Одеса-Белгород-Дністровський, 1998. С. 12–26 (Соавтор – Челомбитько А. П.).
136. Блуждающие гавани истриан и исиаков. Древнее Причерноморье. IV Чтения памяти проф. П. О. Карышковского. Одесса: ОГУ, 1998. С. 51–57 (Соавтор – Красножон А. В.)
137. Раскопки Гавани Истриан в 1997 г. Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. Материалы докладов конференции. Ростов-на-Дону, 1998. С. 97–101 (Соавтор – Красножон А. В.)
138. Що таке історико-культурна антропологія? Таврійський науковий вісник. Вип. 5. Частина 2. Херсон: Айлант, 1998. С. 163–172 (Співавтори – Мохненко С. С., Добролюбська Ю. А.).
139. Античный предшественник Одессы (Одессе – 2650 лет). Перспективы. Одесса, 1998. №3-4. С. 122–124.
140. Город Солнца. Вестник региона. Одесса, 30.04.1998.
141. Причудливая судьба остатков Хаджибея. Слово. Одесса, 19.06.1998.
142. Евреи-запорожцы под стенами Хаджибея. Ор Самеах, ноябрь 1998.
143. Антропология – новая парадигма историко-культурного знания. Перспективы. Одесса, 1998. №3–4. С. 124-129 (Соавторы – Кавалеров А. И., Добролюбская Ю. А.).

1999

144. Тридцать лет спустя...и за 200 лет до этого. Наш взгляд. №64. 19 января 1999. С. 26–28 (Соавтор – Иохвидова А.).
145. От дня основания Одессы – в глубь веков. Наш взгляд. №65. 2 февраля 1999. С. 22–24 (Соавтор – Иохвидова А.).
146. Мы вновь на Дерибасовской. Наш взгляд. №66. 16 февраля 1999. С. 22–24 (Соавтор – Иохвидова А.).
147. В поисках античной Одессы. Stratum plus: Скифский квадрат. 1999. №3. Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса. С. 241–259.

148. Античные градостроительные идеи, воплощенные в планировке Одессы. Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Збірник наукових праць. Частина II. Миколаїв, 1998. С. 3–6.

149. Еврейские надгробия на Приморском бульваре. Слово. Одесса, 23.04.1999.

150. Город Солнца. Ланжерон-холл. Одесса, июнь 1999. С. 6–7 (Соавтор – Челомбитько А. П.).

151. Еврейские надгробия на Приморском бульваре. Шомрей Шабос, 30 апреля 1999.

152. Борисфен на місці Одеси – стародавній античний центр українського Причорномор'я. IV Міжнародний конгрес українців. Доповіді та повідомлення. Південь України. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. С. 17–21.

153. Антропологічна методологія дослідження матеріальної цивілізації в працях Фернана Броделя. Південний Архів (історичні науки). Випуск 2. Херсон: ХДПУ, 1999. С. 102–107 (Співавтор – Добролюбська Ю. А.).

154. Новые данные о Борисфене. 60 лет кафедре археологии МГУ им. М. В. Ломоносова. Тезисы докладов юбилейной конференции, посвященной 60-летию кафедры археологии исторического факультета МГУ. Москва, 1999. С. 127–131 (Соавтор – Красножон А. В.).

155. Одесса: археология имени. Неславянское в славянском мире. Stratum plus. 1999. №5. Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса. С. 445–464.

156. «Храни меня, мой талисман...». Время денег. Stratum plus. 1999. №6. Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса. С. 334–336 (Соавтор – Добролюбская Ю. А.).

157. Евреи-запорожцы (об археологических находках в Одессе). The Yonge Street Review. №73. 2 декабря 1999. С. 5 (Соавтор – Каральник Л.).

158. В поисках далекой Молдаванки. Слово. №49. Одесса, 3.12.1999 (Соавтор – Донцова Т.).

159. Марк Блок и античная Одесса. Розвиток історичного мислення як засіб формування особистості, її інтелекту та творчих здібностей. Праці Всеукраїнської науково-практичної конференції 7–10 грудня 1999. Одеса: ОІУВ, 1999. С. 60–64.

2000

160. Одиссея Иосифа де Рибаса. Адмирал Де Рибас в документах, письмах и воспоминаниях современников. Одесса, 2000. С. 115–142.

161. Школа «Анналов» – «новая историческая наука». Учебник. Одесса-Херсон-Москва, 2000. 190 с. (Соавторы – Мохненко С. С., Добролюбская Ю. А.).

162. Великое перерождение народов. В кн.: Фоменко А. Т., Носовский Г. В. Реконструкция всеобщей истории. Исследования 1999–2000 гг. Москва: Деловой экспресс, 2000. С. 547–562 (Приложение IV).

163. В поисках античной Одессы. Одесский альманах. Дерибасовская-Ришельевская. №2. Одесса, 2000. С. 24–56.

164. Характерні риси історико-культурного процесу на південному заході України. Південний архів (історичні науки). Вип. III. Херсон: ХДПУ, 2000. С. 46–49 (Співавтор – Сапельняк Т. І.).

2001

165. Евреи в составе населения греческих городов Северо-Западного Причерноморья (по материалам сероглиняной лощеной керамики). Ор Самеах, 10.01.2001.

166. Методичні рекомендації та програма курсу «Вступ до спеціальності» (для студентів спеціальності «Історія»). Одеса: ПДПУ, 2001. 14 с. (Співавтор – Добролюбська Ю. А.).

167. Методичні рекомендації та програма курсу «Етнологія» (для студентів спеціальності «Історія»). Одеса: ПДПУ, 2001. 15 с. (Співавтор – Добролюбська Ю. А.).

168. Хаджибейський замок у археологічних залишках. Музей. Історія. Одеса. Збірник тез і повідомлень Другої науково-практичної конференції, присвяченої 45-річчю Одеського історико-краєзнавчого музею. Одеса, 2001. С. 92–95 (Співавтор – Красножон А. В.).

169. Нариси історії «Нової історичної науки». Підручник. Одеса-Херсон, 2001. 194 с. (Співавтор – Мохненко С. С., Добролюбська Ю. А.).

170. Об этническом составе населения греческих городов Северо-Западного Причерноморья (по материалам сероглиняной лощеной керамики). Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Санкт-Петербург: ИИМК РАН. Т. 2. 2001. С. 3–6.

171. Одиссея Иосифа де Рибаса. Ч. 1. Одесский альманах. Дерибасовская-Ришельевская. №6. Одесса, 2001. С. 17–35.

2002

172. Методичні рекомендації. Основні вимоги до написання та оформлення курсових та дипломних робіт (для студентів спеціальності «історія»). Одеса: ПДПУ, 2002. 11 с. (Співавтор – Добролюбська Ю. А.).

173. Иосиф Дерибас – дед Дерибаса. Одесский альманах. Дерибасовская-Ришельевская. №7. Одесса, 2002. С. 13–33.

174. Борисфен-Хаджибей-Одесса. Одесса-Кишинев, 2002. 268 с. (Соавторы – Губарь О., Красножон А.).
175. В пространстве одесских душ. Предисловие к кн.: Горбатюк А., Глазырин В. Юная Одесса в портретах ее создателей. Одесса: Оптимум, 2002. С. 4–12.
176. Историю делают историки. Одесский телеграф. №34. Одесса, 2002. С. 10.
177. «Отличнейший» ученик Витрувия. Всемирные одесские новости. №1 (45), 2002. С. 5.
178. Археологическая прогулка в Ришельевский лицей. Всемирные одесские новости. №3 (47), 2002. С. 3.
179. Археология дома Вагнера и Ришельевского лицея. Вечерняя Одесса, 17 августа 2002.
180. Некрополь поселения «Приморский бульвар» в Одессе. Боспорский феномен. Вып. 2. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж. 2002. С. 18–24 (Соавтор – Красножон А. В.).
181. Северо-западное Причерноморье как «естественная историко-географическая структура». Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). Тирасполь, 2002. С. 22–25 (Соавтор – Красножон А. В.).
182. Турецкий поселок и замок Хаджибей на месте Одессы. Stratum plus. №5. 2000. Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2002. С. 459–476 (Соавтор – Красножон А. В.).
183. У колыбели Одессы. Одесса: Оптимум, 2002. 194 с.
184. Средневековая Одесса. Одесский альманах. Дерибасовская-Ришельевская. №10. Одесса, 2002. С. 7–9 (Соавторы – Губарь О. И., Красножон А. В.).
185. Франц Де-Волан – первостроитель Одессы и порта. Международное морское право: история, современность, перспективы развития. Сборник научных трудов. Вып. 1. Одесса: ОНМА, 2002. С. 113–122 (Соавтор – Красножон А. В.).
186. Гагаузы. Проблемы этногенеза. Этногенез и этническая история гагаузов. Исследования и материалы. Вып. 1. Кишинев–Этулия, 2002. С. 149–159 (Соавтор – Чолак А. С.).

2003

187. Франц де Воллан: жизнь по Витрувию. От голландского капитана до российского министра. Франц Павлович де Воллан. Санкт-Петербург: Европейский Дом, 2003. С. 140–183.
188. «Финикийский след» в греческой колонизации Северо-Западного Причерноморья (по материалам сероглиняной лощеной керамики).

Древнее Причерноморье. V-е чтения памяти профессора П. О. Карышковского, 12–14 марта 2001 года. Одесса: ОНУ, 2003. С. 65–70 (Соавтор – Красножон А. В.).

2004

189. Античная Одесса. Одесса: Optimum, 2004. 210 с.

190. Евреи-запорожцы под стенами Хаджибея. Stratum plus. Печать презренного металла. №6. 2000. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2004. С. 352–365.

191. Одесса: археология замысла. Stratum-plus. Славянские древности. №5. 2001–2002. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест. 2004. С. 517–540.

192. Из истории педагогического университета. Одесский альманах. Дерibasовская–Ришельевская. №18. Одесса, 2004. С. 8–31.

193. Одиссея Иосифа де-Рибаса. Одесский альманах. Дерibasовская–Ришельевская. Избранное. Одесса, 2004. С. 18–53.

194. Семейный архив. Одесса: Optimum, 2004. 226 с. (Соавторы – К. Добролюбский, Ю. Добролюбская).

2005

195. Роль Кинбурнской косы в истории навигации в Северо-Западном Причерноморье. Морское право: актуальные вопросы теории и практики. Сборник научных трудов. Вып. 2. Одесса: ОНМА, 2005. С. 235–239 (Соавтор – Красножон А. В.).

196. «Одиссея» Иосифа де-Рибаса. Октябрь. №7. Москва, 2005. С. 126–145.

197. Топохронология, стратиграфия и периодизация поселения «Приморский бульвар» в Одессе. Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников. Вып. 5. Санкт-Петербург, 2005. С. 172–178 (Соавтор – Красножон А. В.).

198. Античное поселение на Приморском бульваре в контексте палеогеографических исследований Северо-Западного Причерноморья. Древнее Причерноморье. VI Чтения памяти профессора П. О. Карышковского, 12–14 марта 2004. Одесса: Астропринт, 2005. С. 40–45 (Соавтор – Красножон А. В.).

199. Тайны одесских курганов. Одесса: Optimum, 2005. 220 с.

200. Новоросійський (Одеський) університет і античний попередник Одеси. Записки історичного факультету. Вип. 16. Матеріали міжнародної конференції «Історичні науки в Одеському (Новоросійському) університеті. Одеса: Астропринт, 2005. С. 24–29.

2006

201. Следы царя Дария у дворца князя Воронцова. Древнее Причерноморье. VII Чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. Одесса, 2006. 62–67 (Соавтор – Красножон А. В.).
202. Античная идея Одессы. Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. Вып. 1. Одесса: Optimum, 2006. С. 31–62.
203. Был ли царь Дарий в Одессе? Історіосфера. Матеріали наукової конференції молодих вчених Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Одеса: ПДПУ, 2006. С. 14–20 (Соавторы – Красножон А. В, Хулентий С. А.).
204. Предыстория Одессы. Книга для чтения для учащихся общеобразовательных школ, лицеве, гимназий, колледжей, училищ. Одеса: Optimum, 2006. 164 с. (Соавтор – Новицкий Е. Ю.).
205. Буджак. Українське козацтво. Мала енциклопедія. Запоріжжя, 2006. С. 58–59.
206. Прогулка с Геродотом по «истинно классической» части Одессы. Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. Вып. 2. Одесса: Optimum, 2006. С. 24–43.
207. Подземный ход Хаджибейского замка. Юго-Запад. ART. Вып. 1. Одесса: Optimum, 2006. С. 40–45. (Соавторы – Красножон А., Пронин К.).
208. Предыстория и глава из новой книги: Женя, Джон, Джонни. Всемирные одесские новости. №1 (61). Одесса, 2006. С. 3 (Соавтор – Новицкий Е. Ю.).

2007

209. Царь Дарий в Северном Причерноморье. Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. Вып. 3. Одесса: Optimum, 2007. С. 24–38 (Соавтор – Красножон А. В.).
210. Керамическая коллекция из раскопок Жеваховой горы 2006 года. Історіосфера. Матеріали Другої наукової конференції викладачів, студентів, магістрів, аспірантів та молодих вчених історико-філологічного факультету Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Одеса: ПДПУ, 2007. С. 48–57 (Соавторы – Сергеенко И. С., Ориховский Т. А.).
211. Древнегреческое святилище на Жеваховой горе в Одессе. Історіосфера. Матеріали Другої наукової конференції викладачів, студентів, магістрів, аспірантів та молодих вчених історико-філологічного факультету Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Одеса: ПДПУ, 2007. С. 58–66 (Соавтор – Красножон А. В.).

212. Подземные тайны Одессы. Одесса: Optimum, 2007. 230 с. (Соавтор – Красножон А. В.).

213. Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського (1817-2007). Одеса: Друкарський дім, Фаворит, 2007. 240 с. (Співавтори – Чебикін О. Я., Болдирев І. А., Добролюбська Ю. А., Листопад О. А.).

214. Огненный алтарь на Жеваховой горе в Одессе. Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. Вып. 4. Одесса: Optimum, 2007. С. 16–23 (Соавтор – Красножон А. В.).

215. Древнегреческое святилище на Жеваховой горе в Одессе. Боспорский феномен. Сакральный смысл региона, памятников, находок. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 2007. С. 88–94 (Соавтор – Красножон А. В.).

216. Из истории педагогического университета. Всемирные одесские новости. №1. Одесса, 2007. С. 5

217. «Одиссея» Иосифа де Рибаса. Джерело. Литературно-публицистический журнал. Одесса, 2007. С. 26–27.

2008

218. Новые данные о локализации гаваней истриан и исиаков. Древнее Причерноморье. Чтения памяти профессора П. О. Карышковского. Выпуск VIII. Одесса: ОНУ, ОАМ НАНУ, 2008. С. 198–202 (Соавтор – Красножон А. В.).

219. Одесса – археологическое эльдорадо. Історіосфера. Матеріали Третьої наукової конференції викладачів, студентів, магістрів, аспірантів та молодих учених ПДПУ імені К. Д. Ушинського. Одеса: ПДПУ, 2008. С. 21–24 (Соавтор – Красножон А. В.).

2009

220. К истории женского высшего образования в Одессе в XIX – начале XX в. Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. Вып. 7. Одесса: Optimum, 2009. С. 216–36.

221. Добролюбський Костянтин Павлович. 1885-1953. Одеські історики. Т. 1 (початок XIX – середина XX ст.). Одеса: Друкарський дім, 2009. С. 127–130 (Співавтор – Савченко В. А.).

222. Берладська Січ на Дунаї. Історіосфера. Матеріали Четвертої наукової конференції викладачів, студентів, магістрів, аспірантів та молодих учених ПДПУ імені К. Д. Ушинського. Одеса: ПДПУ, 2009. С. 78–82 (Співавтор – Вегерчук С. М.).

223. Одессея одного археолога / ред.-сост. А. В. Красножон. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2009. 512 с.

2010

224. Чары Диониса и казнь царя Скила. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №42. Одесса: Всемирный клуб одесситов, 2010. С. 32–63.

225. Сексоцентризм в культуре и философии древности. Исторіосфера. Матеріали П'ятої наукової конференції конференції викладачів, студентів, магістрів, аспірантів та молодих учених ПНПУ імені К. Д. Ушинського. Одеса: ПНПУ, 2010. С. 118–124.

2011

226. Кочовики південно-західної України в X-XVII століттях: монографія. Київ-Миколаїв: Іліон, 2011. 172 с. (Співавтор – Смирнов І. О.).

2012

227. Археология Одессы. Одесса: Optimum, 2012. 300 с.

228. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Одеська область (до 195-річчя ПНПУ імені К. Д. Ушинського). Київ: Знання України, 2012. С. 15–108.

229. Моя Завьялова. Libra. Збірка наукових праць кафедри стародавнього світу та середніх віків. Вип. II. Одеса, 2012. С. 43–47.

2013

230. Где и когда были Джинестра с Качибеем? И где же тогда был Хаджибей? Древнее Причерноморье. Вип. X. Одесса, 2013. С. 215–219.

231. В поисках античного Одессоса. Лукоморье. Вип. 5. Одесса, 2013. С. 367–389.

232. Одессея одного археолога. Изд. второе, переработанное и дополненное. Киев, 2013. 420 с.

233. Ланжерон – необыкновенный и удивительный. В кн.: Горбатьюк А. И. Жизнь и приключения графа и кавалера Ланжерона. Одесса: Optimum, 2013. С. 256–259.

234. Знахідки монет другої половини XIV – початку XIX ст. на території Ізмаїла (за матеріалами колекції Ізмаїльського історико-краєзнавчого музею Придунав'я). Записки історичного факультету ОНУ. Вип. 24. Одеса: ОНУ, 2013. С. 153–162 (Співавтор – Янов Д. М.).

2014

235. Еврейские надгробия под стенами Хаджибея. Ариклъ. №21. Тель-Авив, 2014. С. 126–131.

236. Археология Одессы. Изд. второе, переработанное и дополненное. Одесса-Киев: видавець Олег Філюк, 2014. 388 с.

237. Археология дачи Ланжерона. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №59. Одесса: Пласке, 2014. С. 38–43 (Соавтор – Пикановская Л.).

2015

238. Перстень в Богровых тонах (опыт нумизматического литературоведения). Одесса: Всемирный клуб одесситов, 2015. 78 с.

239. Город Витрувия и де Волана. Збереження історичної забудови центра Одеси шляхом включення до основного Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Матеріали I-ої Міжнародної науково-практичної конференції 26-29 січня 2015 року (Одеса–ЮНЕСКО). Одеса: Астропринт, 2015. С. 48–58.

240. Так сколько же лет Одессе? Всемирные одесские новости. Одесса: Всемирный клуб одесситов, 2015. №1. С. 8.

241. Город Витрувия и де Волана. В тумане скрылась милая Одесса... Материалы Всеукраинской конференции, посвященной 220 летию Одессы. Одесса, 2015. С. 9–20.

242. Перстень в Богровых тонах (опыт нумизматического литературоведения). Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №60. Одесса: Пласке, 2015. С. 33–55.

243. Археологическое наследие Одессы. Збереження історичної забудови центра Одеси шляхом включення до основного Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Матеріали II-ої Міжнародної науково-практичної конференції 26-29 січня 2015 року (Одеса-ЮНЕСКО). Одеса: Астропринт, 2015. С. 46–54.

244. Город Витрувия и де Волана. Всемирные одесские новости. Одесса: Всемирный клуб одесситов, 2015. №1. С. 6–7.

245. Археологические поиски в песках Ланжерона. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №60. Одесса: Пласке, 2015. С. 43–50 (Соавтор – Пикановская Л.).

246. Предыстория Одессы. Изд. второе. Одесса, 2015. 196 с. (Соавтор – Новицкий Е. Ю.).

247. Археологическое наследие Одессы. Всемирные одесские новости. Одесса: Всемирный клуб одесситов, 2015. №3. С. 4.

2016

248. Находка скарабея из гематита на одесском побережье. Стародавнє Причорномор'я. Вип. XI. Одеса: ОНУ, 2016. С. 188–195.

249. Гавань Витрувия и де Волана. Всемирные одесские новости. Одесса: Всемирный клуб одесситов, 2016. №3 (95). С. 4.

250. пляж Ланжерон под присмотром Аполлона Врача. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №65. Одесса: Пласке, 2016. С. 30–38 (Соавтор – Пикановская Л.).

251. Археология Джинестры. Всемирные одесские новости. Одесса: Всемирный клуб одесситов, 2016. №2(96). С. 6 (Соавтор – Пикановская Л.).

252. Smart port city of Odessa: brilliant embodiment of Vitruvius` theories of beauty. VITRUVIO – International Journal of Architectural Technology and Sustainability. Vol. 1. 2016. №1. Universitat Politècnica de València. P. 1–12 (Co-authors – Ieksarova N., Yekсарov V.).

253. Франц де Волан – архитектор Одесского порта. Південь України у вітчизняній та європейській історії. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. 15-16 вересня 2016 року. Одеса: Астропринт, 2016. С. 103–112.

254. Подземные тайны Одессы. Изд. второе. Одесса: Optimum, 2016. 240 с. (Соавтор – Красножон А. В.).

255. Мой Жаботинский. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №67. Одесса: Пласке, 2016. С. 370–377.

256. Первые археологические сведения о населении Джинестры. Всемирные одесские новости. Одесса: Всемирный клуб одесситов, 2016. №4 (98). С. 8.

257. Где находилась Хаджибейская «крепостца»? Збереження історичної забудови центра Одеси шляхом включення до основного Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Матеріали III і IV-ої Міжнародних науково-практичних конференцій (Одеса-ЮНЕСКО). Одеса: Астропринт, 2016. С. 101–108 (Соавтор – Шелюгин А. И.).

258. O tempora! O mores! (о нравах жителей «местности, занимаемой Одессой» в античные времена). Перспективи. Соціально-політичний журнал. Серія «Філософія». 2016. №4(70). Одеса, 2016. С. 20–27.

259. Археологическое открытие Джинестры. Збереження історичної забудови центра Одеси шляхом включення до основного Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Матеріали III і IV-ої Міжнародних науково-практичних конференцій (Одеса-ЮНЕСКО). Одеса: Астропринт, 2016. С. 154–158.

2017

260. Археологические очертания Джинестры. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №68. Одесса: Пласке, 2017. С. 38–47.

261. От Борисфена до Одессы. Одеські вісті. №27 (4953). Одеса, 15.04.2017

262. Гавани дрока и лилий. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №69. Одесса: Пласке, 2017. С. 40–45.

263. Где же были Джинестра с Качибеем? И где в это время был Хаджибей? Думская, 06.06.2017

264. Осмыслення людством історії духовного та матеріального в соціальному вимірі. Перспективи. Соціально-політичний журнал. Серія «Філософія». №2 (72). 2017. Одеса, 2017. С. 9–14.

265. Ціннісні орієнтації філософії життя Вільгельма Дільтея. Перспективи. Соціально-політичний журнал. Серія «Філософія». №1 (71). 2017. Одеса, 2017. С. 16–21.

266. Одесса, рожденная Борисфеном. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №70. Одесса: Пласке, 2017. С. 40–47

267. Одесская научная школа высшей педагогики: два пути и три этапа развития. Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства. Матеріали II Міжнародної наукової конференції. Одеса, 26-27 травня, ПНПУ, 2017. С. 129–146.

268. Одесские катакомбы как уникальный историко-археологический источник. Подземные сооружения Одессы и Одесской области. Сборник материалов I-ой научно-практической конференции. 11-12 ноября 2017 года. Одесса, 2017. С. 5–8.

2018

269. Имя Дрока. Одесса: ВКО, 2018. 100 с.

270. Остатки и следы Джинестры на одесских берегах. Стародавнє Причорномор'я. Вип. XII. Одеса: ОНУ, 2018. С. 19–207.

271. Археологическое достояние Одессы. Департамент культурного наследия города Москвы. Научно-практический семинар по сохранению, использованию, популяризации и государственной охране объектов культурного наследия им. А. Г. Векслера. Сборник материалов. Москва, 2018. С. 78–84.

272. Имя Дрока Ч. 1. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №74. Одесса: Пласке, 2018. С. 54–68.

273. Имя Дрока Ч. 2. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №75. Одесса: Пласке, 2018. С. 41–50.

274. Джинестра: «археологія» імені. EMINAK. №3(23). Т. 2. Київ-Миколаїв, 2018. С. 76–86 (Співавтор – Смирнов І. О.)

2019

275. Имя Дрока (полный текст). Одесса: ВКО, 2019. 128 с.

276. Нравы жителей Понта Эвксинского. Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства. Матеріали III Міжнародної наукової конференції студентів, молодих вчених та науковців 24–25 травня 2019 року. Одеса: ПНПУ, 2019. С. 21–23.

277. «Странствующие каталаны» на одесских берегах. Международная научно-практическая конференция «Наука, образование, культура», по-

священная 28-ой годовщине Комратского государственного университета. Сборник статей. Т. II. Комрат, 2019. С. 114–121.

278. Имя Дрока Ч. 3. Дерибасовская–Ришельевская. Одесский альманах. №76. Одесса: Пласке, 2019. С. 42–62.

279. Имя Дрока Ч. 4. Дерибасовская–Ришельевская. Одесский альманах. №77. Одесса: Пласке, 2019. С. 32–50.

280. Руины Хаджибея и подземный ход Воронцовского двора в археологическом контексте. Подземные сооружения Одессы и Одесской области. Сборник материалов II-й научно-практической конференции 28–29 ноября 2019 г. Одесса, 2019. С. 5–11.

281. Відображення схожості, подібності і аналогії філософської герменевтики в сучасному бутті. Наукове пізнання. №2 (43). 2019. С. 25–31.

282. Мистерии царя Скила (философско-сексологические расследование). Перспективы. Соціально-політичний журнал. 2019. №4. Одеса: ПНПУ, 2019. С. 139–146.

2020

283. Ошибка императора Исаака. Дерибасовская–Ришельевская. Одесский альманах. №81. Одесса: Пласке, 2020. С. 37–48.

284. Сражение у озера Кагул в 1574 г. (историко-археологический комментарий. Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 28. Одеса: Друкарський дім, 2020. С. 46–58 (Соавторы – Гизер С. Н., Кожокару В. М.).

285. Опыт историко-археологического исследования турецкого Измаила. Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 28. Одеса: Друкарський дім, 2020. С. 32–45 (Соавтор – Гизер С. Н.).

286. Памятник неизвестному алану у озера Катлабух. FORUM OLVICUM III: до 70-річчя з дня народження В. В. Крапівіної, 4-6 травня 2020 р. Тези доповідей. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», 2020. С. 157–158 (Соавтор – Смирнов И. А.)

287. Историческое источниковедение полно фальшивок. Гранит науки. №41, октябрь 2020. URL: <https://un-sci.com/.../andrej-dobrolyubskij.../>

288. «Я попал в какой-то другой мир». Часть 1. Дерибасовская–Ришельевская. Одесский альманах. №82. Одесса: Пласке, 2020. С. 28–42.

289. «Я попал в какой-то другой мир». Часть 2. Дерибасовская–Ришельевская. Одесский альманах. №83. Одесса: Пласке, 2020. С. 32–44.

290. «...Им досталось... множество денег..» Международная научно-практическая конференция «Наука, образование, культура», посвя-

щенная 29-ой годовщине Комратского государственного университета. Сборник статей. Т. IV. Комрат, 2020. С. 40–45.

2021

291. «...Мы к вечеру просто уставали смотреть...» Международная научно-практическая конференция «Наука, образование, культура», посвященная 30-ой годовщине Комратского государственного университета. Сборник статей. Т. II. Комрат, 2021. С. 169–175 (Соавтор – Гизер С. Н.).

292. Моя семья, мои друзья. Воспоминания М. Г. Добролюбской. Дерибасовская–Ришельевская. Одесский альманах. №84. Одесса: Пласке, 2021. С. 285–298.

293. «...Что тут хан имел в виду...»? Стародавнє Причорномор'я. XIII. Одеса: ОНУ, 2021. С. 150–158 (Соавтор – Смирнов И. А.).

294. Пам'ятник невідомому алану поблизу озера Катлабух. EMINAK. 2021. №1 (33). С. 305–314 (Співавтор – Смирнов І. О.).

295. Почему «пуп мира» на Жеваховой горе никому не нужен?» Гранит науки, 03.05.2021. URL: [https://un-sci.com/.../pochemu-pup-mira-na-zhevahovoj.../...](https://un-sci.com/.../pochemu-pup-mira-na-zhevahovoj.../)

296. Ябу-городок на одесских берегах. Сходознавство на межі світів та цивілізацій. Матеріали міжнародної наукової конференції присвяченої 150-річному ювілею з дня народження Агатангела Юхимовича Кримського. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 42–45.

297. «Будь счастливым» Часть 1. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №85. Одесса: Пласке, 2021. С. 59–73.

298. «Будь счастливым» Часть 2. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №86. Одесса: Пласке, 2021. С. 36–50.

299. Подземная археология Одессы. Подземные пространства Одессы и Одесской области: сборник материалов III научно-практической конференции. Одесса, 2021. С. 4–9 (Соавторы – Пронин К. К., Баранецкий А. Г.).

2022

300. Мир гарпий и каллипидов. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №88. Одесса: Пласке, 2022. С. 16–30.

301. Мятежные эмиры «Мамаевой орды». Культурні та цивілізаційні зв'язки між Європою та Сходом. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 103-річному ювілею з дня народження Омеляна Прицака. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2022. С. 52–57.

302. «Татары с неистовым рвением начали бой ...». Международная научно-практическая конференция «Наука. Образование. Культура»: 31-я годовщина Комратского государственного университета: Сб. статей. Комрат: КГУ, 2022 (A & V Poligraf). Т. 3: Филология. История и философия. Культура и искусство. С. 263–269.

303. «Хан Абдаллах, да продлится его правление». Дерибасовская–Ришельевская. Одесский альманах. №89. Одесса: Пласке, 2022. С. 34–45.

304. Загадковий «...Kaczakeyow Mayak Karawull...» Схід та Україна. Матеріали міжнародної наукової конференції «Схід та Україна: наукова конференція присвячена пам'яті Ярослава Дашкевича», 17-18 жовтня 2022. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2022. С. 95–100.

305. Ім'я друку. Видання друге, перероблене і доповнене. Переклад з російської). Монографія. Одеса: ВКО, 2022. 110 с.

306. До питання локалізації Ябу-городка. Старожитності Лукомор'я. 2022. №4. С. 7–28 (Співавтор – Смирнов І. О.).

307. Археология подземной Одессы. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №90. Одесса: Пласке, 2022. С. 30–43.

2023

308. «Жезл гнева» Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №92. Одесса: Пласке, 2023. С. 26–39.

309. «Я так пожалован!» Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №93. Одесса: Пласке, 2023. С. 26–36.

310. «Хаджибейские» казаки и «рыбаки» из Монкастро. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №94. Одесса: Пласке, 2023. С. 27–37.

311. Топонимические приключения древнего Одессоса. Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. №95. Одесса: Пласке, 2023. С. 74–88.

312. «Присмак тлінності». Стародавнє Причорномор'я. Вип. XIV. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. С. 380–389.

Наукове видання

АО:
Nomina nuda tenemus

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 27.06.2024 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Alegreya
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,1. Наклад 100 прим.
Зам. № 1706/1

Надруковано з готового оригінал-макета у друкарні «Апрель»
ФОП Бондаренко М. О.
65045, м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60
Тел.: +38 (048) 703 11 86
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014